

ҲАКИМ НАЗИР

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР



БЕШ ТОМЛИК

II ТОМ

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети

"Ешгвардия" нашриёти

Тошкент — 1978

Редколлегия:

Асқад Мухтор, Нормурод Нарзуллаев, Пирмат Шермухамедов, Пўлат Мўмин, Худойберди Тўхтабоев.

КЎКТЕРАК ШАБАДАСИ

Қ и с с а

Аёз қиш кунларидан бири. Шаҳарнинг катта кўчасидан кетаётиб, эски дўстим Камол Тўйчиевни учратдим. У бола кўтариб, область прокурори идорасидан чиқиб келаётган эди. Шалвайган, хомуш, чуқур тийрак кўзларида бир вақтлардаги чақноқликдан асар йўқ. Соқол-мўйлови ўсган, кийим-боши юпингина. Пешанасига вақтсиз чизилган билинар-билинемас ажин ёшини каттароқ қилиб кўрсатарди. Важоҳати, айниқса, бола кўтариб бунақа идорадан чиқиб келиши мени буткул тонг қолдирди. Омонлаша туриб, сўрадим:

— Ҳа, тинчликми? Бу ерда нима қилиб юрибсан?.. Бола кимники?..

Кутилмаган учрашувдан хижолат чеккан Камолнинг нафаси ичига тушди, зўрма-зўраки илжайди-да, қизил гижим духоба кўрпачага ўралган боланинг юзини очди. Шу лаҳза Камолнинг маънос чеҳрасида оталик меҳри йилт этиб кетганини сездим. Гўдак чала уйқуда, сўрғичини қидирибмикин, тамшанмоқда. Камол тушиб кетган сўрғични боланинг тугмадай оғизчасига солиб қўйди. Бола уйқу аримаган кўзларини бир очиб-юмди: кўзлари Камолникидай чуқур, тим қора. Узун кинриклари, шоҳи қалпоқча четидан ҳимарилиб чиқиб турган майин сочлари ҳам Камолникидай қўнғир. Онаси ким бўлди экан-а?

— Муборак бўлсин, дўстим. Уйланган экансан-да?

— Ҳа,— деди Камол лоқайдлик билан ва тўйига айтолмагани учун узр сўради. Аммо қачон, кимга уйланганини сўзлаб ўтирмади.

У ўзини хотиржам, босиқ тутиб илжайса-да, кўзларининг қаърига чуқур яширинган қандайдир ғусса бетига шарпа ташлаб турар, оғир ўнғайсизлик уни ич-ичидан кемириб борарди. Дўстимни бу ҳолатдан қандай қутқарсам экан? Тилимга гап кела қолмасди. Бир оз жим борганимиздан кейин Камол:



— Оламнинг ишлари қизиқ экан, дўстим,— деб қўйди хўрсиниб.

— Нима гап ўзи? Очиқроқ гапирсанг-чи!

— Икки оғиз сўз билан тушунтириб бўлмайди. Узоқ қисса...

Йўловчилар ва машиналар шовқини гапимизга халал бериб турарди. Бир тор кўча муюлишига келганда Камол тўхтади.

— Озроқ кутсанг. Вақтинг бўлса агар...

Мен ҳар қанча зарур ишимни ҳам қўйиб, дўстим билан дардлашиб олишга тайёр эдим. Кутдим. Кўп ўтмай, Камол болани бир уйга ташлаб чиқди.

— Уйинг бу ерда эмас-ку?

— Қариндошимники...

Яна ҳайронлигим ошди.

Камол мени ресторанга бошлаган эди, мен уни қўярда қўймай уйимга олиб келдим.

Иссиқ уйда чой ичиб ўтириб нафасни ростлагандан кейин, дўстим ўз қиссасини бошлади...

Кўришмаганимизга ҳам уч йилча бўлди шекилли-я, дўстим? Шунақа ою йиллар бўларканки, туш кўргандай лип этиб ўтаркан-кетаркан. Баъзи йиллар-чи, ҳафта-ю кунларигача хотирангда тошга ўйилгандай ўрнашиб қоларкан. Узоққина болалик даврларим ҳам бир бўлди-ю, сўнгги уч йил ҳам. Ҳаммасини бир бошдан айтиб бера қолайми? Вақтинг бемалолми? Ҳа, бўпти, эшит...

Институтда ўқиб юрган кезларимни эсларсан. Каникулда тажриба ўтказиш учун Кўктеракка бориб турардим. Қўшни қишлоқда эса дадамнинг қадрдони Юсуф ота яшарди. Ҳар борганимда уни кўрмасдан қайтмасдим. Нақадар меҳрибон, нуруний одам эди. Уни кўрсам, дадамни кўргандай бўлардим. Ахир у дадам билан «бир қориндан талашиб тушган, бир кўрпада катта бўлган»дай оғайни экан-да. «Бизнинг оғайнигарчилигимиз ўтларда тобланган,— дерди у.— Ички, ташқи ёвларни қувишда ёнма-ён борганмиз, бир издан оёқ босганмиз. Кўп довюрак, ҳалол, одил инсон эди раҳматлик». Дадам сўнгги урушда разведкачи бўлиб қуршовга тушиб қолган, бир амаллаб қуршовни ёриб чиққану, инвалид бўлиб қайтган. Кейин уни «асирда бўлгансан» деб вақтинча ишдан суриб

қўйишган. Ушанда ҳам Юсуф амаки дадамни ёлғизлатмай, ҳолидан хабар олиб турган. Дадам вафот этганда йиғлаб-йиғлаб ўз қўли билан кўмгани, етим бошимни силаганларичи? Унутиб бўлармиди шундоқ асил инсонни...

Юсуф отани амаки десам, қизи Шакарни синглим ўрнида кўрардим. Амаки бу биттаю битта қизига жуда бино қўйган, хотини ўлгандан кейин қизининг раъйи деб хотинсиз ўтган, бор меҳри-ю топган-таянганини шу ёлғизига бағишлаган, уни еру кўкка ишонмас, «асал қизим, шакар қизим» деб эркалагани эркалаган эди. Шу сабабли Шакарнинг димоғи баланд, айтгани айтган, дегани деган, ноз-неъматнинг асили шуники бўлгандай, тенгқурлари ичида ўктам бўлиб, башанг кийиниб юрарди. Ҳатто бир-икки марта дадаси уни пионер лагери қолиб, аллақайси узоқ ўлкадаги курортга ҳам олиб борганини ҳаммага мақтаниб гапирарди.

Қишлоққа кейинги ёз борганимда кўрсам, Шакар бинойдай катта қиз бўлиб, далада ишлаб юрибди. Ўз бўйидан узун газ чўп тутганча ғўза оралаб у ёқдан-бу ёққа югуришига қараганда табелчилик қилаётган кўринади. Қиз боланинг бўйига етганини одам билмай қоларкан. Илгарилари у мени кўрганда: «Қамолжон ака, бормисиз-э!» дея югура келиб бўйинга осиларди. Бу сафар ундай қилмади. Узоқдан бошини чиройли силкитди-ю, белигача кўмган ғўза орасидан шошмайгина чиқиб келди. Биринчи марта қўл узатиб сўрашди. Бу қилиғи ўзига ҳам эриш туюлдими, юзлари ловиллаб кетди, бодом қовоқлари хиёл бўртиб, хумор кўзлари шўх чақнади. Аммо у кулги тўла кўзларини кўзимга дуч келтиролмай, елкам оша офтобда яллиғланиб ҳовур чиқариб ётган яшил далаларга тикди.

— Эҳ-э, бир йилда шунча ўзгариш-а, Шакар?

— Далаларимиздами?— деди ҳамон узоқдан кўз узмай.

— Ўзингдаям...

— Ҳа-а,— деди, энди менга муғамбирона қараб ва сўзимга ўзича маъно бериб.— Ахир мактабни битириб, колхозчи бўлдим-да.

Шакарнинг бу жавобида ғурур билан бирга қиттай нори-золик оҳанги ҳам сезилиб турарди.

— Табрикласам бўларкан-да, ишқилиб?

— Нима билан табриклайсиз?— деди, энди норозилигини яшириб ўтирмай.— Умидларим бўлакча эди. Институтга кирман деб юрган эдим.

— Нега кирмадинг?

— Бошқалардай ёрдамчим бўлмаса,— деди ўксиниб Шакар.

— Қанақа ёрдамчи?

— Хоҳ, тушунмасликка оласиз-а! Имтиҳондан ўтишда суяб юборадиган-чи?..

— Э-ҳа, тирговуч керак дегин? Тирговучинг бўлса кучинг камроқ сарф бўлади-ю, кўпда зўр келмайди-да?

Мен бу гапни ҳазил қилиб айтган бўлсам ҳам, Шакарнинг қийиқ қошлари чимирилди. Ранжиганини сездириб қўймаслик учун сўз жиловини бошқа ёққа буриб юборди.

— Дадам билан кўришдингизми? Анчадан бери кўз тутиб ўтиргандилар.

Мен яна ҳазилга олдим:

— «Тезроқ жўнай қолинг. Ишим қолиб кетди», демоқчи-сан-да?

Шуни айтибоқ, жўрттага тез-тез қадам ташлаб катта йўл томон жўнаётган эдим, кетимдан Шакарнинг қўнғироқ овози жаранглади:

— Ҳой, Камол ака! Мен боргунча кетиб қолманг!

Мен тут дарахтлари панасига ўтганимдан кейин қуюқ япроқлар орасидан кўз ташлаган эдим, Шакарнинг ҳамон изимдан термилиб турганини кўрдим. Сўнг ўз қилиғидан ори келдими ё менинг тикилиб турганимни пайқаб қолдими, чирт ўгирилиб пахтазор оралаб кетди.

Юсуф ота чиндан ҳам мени кутган экан. Худди «Хизр»га йўлиққандай мени маҳкам бағрига босди, гирдикапалак бўлиб ўтқазгани жой тополмай қолди. Билиб турибман, менда гапи бор, бироқ гапни нимадан бошлашни билмасди. Оқ оралаган қуюқ қошлари ёстидаги ақлли, ҳорғин кўзларини менга меҳр ва ўкинч билан тикиб турди-да, ийманиб муддаога ўтди — Шакарнинг ўқишга киришидан сўз очди. Шу ишда ёлғиз менга умид боғлаб ўтирганини яширмади. Шакарнинг хоҳиши пединститутда ўқиб, тарихдан ўқитувчи бўлиб чиқиш. Башарти бизнинг институтга деганда бир нав эди. Мендан математика формулалари-ю, физика қонуларини, қишлоқ хўжалик машиналарининг яратилиши-ю, ишлатилишини суриштирса, жавоб беришим нон ейишдай осон-а. Тарихчилик, ўқитувчиликка келганда-чи, алифни калтак деёлмаслигим турган гап. Аммо ота қадрдонимнинг бирдан бир сўровини қандоқ қилиб ерда қолдирай? Хаёлга ботдим. «Бу иш қўлимдан келмайди», деб на отага, на Шакарга айтолдим. «Ўйлаб кўрайчи», дедим-да, ўз қишлоғимда мўлжаллаган тажриба иш-

ларимни ҳам чала қолдириб, шаҳарга қайтдим. Пединститутга бориб, қабул шартларини билдим. Имтиҳонга тегишли материалларни топдим-да, Шакарга хат ёздим. Тез орада Шакар дадаси билан шаҳарга етиб келди. Юсуф ота еру кўка ишонмайдиган қизини менга топшириб кетди.

Ташвишу таҳликага тўла имтиҳон кунлари келди. Шакар бир танишиникида турарди. Кунига институтнинг боғида учрашдик. Мен унга айрим фанлардан билганимча ёрдамлашардим. Менинг ёрдамим ўргатишдан кўра маслаҳат ва далда бериш эди.

Биринчи имтиҳондан «уч» олиб чиққан куни, билсанг эди, Шакар қанчалик куйди, қанчалик ёнди. У ўзини худди ботқоққа ботиб қолгандай сезиб, шу ботқоқдан чиқишга кўзи етмай қўйган, қайтиб кетиш тараддусига тушиб қолган эди. Мен уни ҳеч кўнгил узмасликка ундасам, у:

— Толеим қурғур паст, фойдаси йўқ,— деди.

— Нега ундай дейсан? Синаб кўрибсанмики толеингни!

— Мана, синаб кўрдим-ку!

— Бе-е, ҳали ҳам ёш боладан баттарсан-а! Шу ҳам толе синаш бўлганими?

— Ҳа, тагин қанақаси бўлади?— Шакар менга гўдакларча содда, бетоқат назар билан тикилди.

Мен «яна қанақа синовлар» бўлишини дарров айтолмадим. Шакар мендан уч ёшгина кичик бўлса ҳам, у мени катта кишидай сезар, айниқса, студент бўлганимга ҳамма нарсани билади деб ўйларди. Мен бўлсам толе ҳақида бошлаб қўйган баҳсимнинг қийинлигини, бунга аниқ жавоб қилишга ожизлигимни бирдан пайқаб қолдим. Чиндан ҳам бахтни синаш учун турмушда яна қанақа синовлар бўлиши мумкин-а?.. Лоп этиб хаёлимга дадамнинг яхши кўрган бир сўзи келди. Қийин кунларда, бошига ҳар хил ташвиш тушган кезларида шундай дерди дадам: «Бахт бир қўрғонки, уни ҳар ким жанг билан қўлга киритади. Бу қўрғонга айланма йўл биланмас, тикка бориш марднинг иши!..» Шакарга шунини айтдим, астойдил уришиб, яна қаттиқроқ тайёрлансанг, институтга кира оласан, деб ишонтирмоқчи бўлдим. Шакар бўлса бу гапларга эътибор бермай:

— Уринишнинг ўзигина етармиди! Суянчиқсиз иш юришмайди,— деди.

«Яна ўша фикр» дедим, «тирговуч» тўғрисидаги гап эсимга тушиб. Бу бир ёқдан гашимни келтирса, иккинчи ёқдан ўқинтирарди мени: наҳотки Шакарнинг катта орзу йўлидаги

интилишига мадад бериш қўлимдан келмаса! Мен ўзимни ночор-нотавон, оқибатсиз одамдай сездим.

Шакар менинг маслаҳатим устида ўйланиб қолди-да, яна бир интилиб кўрган эди, гилдирак ботқоқдан чиқиб олгандай бўлди. Қайтадан умид чироғи ёниб, кўнгли ёришди...

Шакарнинг ўқишга қабул қилинган кундаги қувончи оламга сиғмасди. Менга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлиб сўз ахтарарди. Буни сезсам ҳам, ҳазил қотиб:

— Ана, Шакар, «тирговуч»сиз ҳам ўтиб олдинг-ку!— дедим.

— «Тирговуч»мас, «суянчиқ» денг,— деди у хандон уриб ва менга чексиз ҳурмат билан самимий боқиб.— Суянчиқсиз барибир ўтиб бўлмасди. Раҳмат, барака топинг.

Қиз боладан, яна тағин дилга яқин бир қиздан шундай миннатдорчилик эшитиш қандай яхши, қандай ҳузур.

Энди Шакар билан ўртамиздаги ака-сингиллик муносабати ёнига ифодалаб бўлмас янги сезгилар қўшилди: улар тўлиб, бойиб, хилма-хил ранглар билан камалакдай товланиб, нозиклашиб борди. Мен уни тез-тез кўргим келиб турарди. Дастлабки вақтларда стипендия теккан кунни биронта яхши китобми, чиройли альбомми совға қилиб уни кўргани борардим. Бора-бора ҳафта сайин кўришадиган бўлдик. Юсуф амаким бот-бот келар, қизи қатори мени ҳам совғалар билан йўқлаб турарди. У ўзининг бутун ҳаракати ва сўзлари орқали Шакар билан мени тобора яқинлаштиришга йўл очарди. Ниҳоят, мен Шакарни бир кун кўрмасдан туролмайдиган бўлдим. Шакарнинг ўзида ҳам дадиллик пайдо бўлиб, менинг олдимга бемалол келадиган бўлди.

Мен тўртинчи курс, Шакар иккинчи курсга ўтган йилимиз Юсуф амаки қишки каникулда бизни қишлоққа чақирди. Борганимизда олдига ўтқазиб, турли даромадлар билан ўз мақсадини англатди: «Икковингиз бир олманинг икки палласи. Олтин узукка ёқут кўздай муносибсиз. Отангиз ҳам ғанимат бўлиб қолди. Кўзим тириклигида бошларингизни қовуштириб, кўнглимни тинчитай...»

Ота бутун қишлоқни чақириб тўйимизни ўтқазди-да, кейин бизни шаҳардаги танишиникига қўйиб кетди.

Киши ўз оиласидан, тақдиридан мамнун бўлса, кундалик турмушдаги ками кўстлар сезилмас экан. Нотаниш шаҳар, қариндош-уруғдан узоқлик, тор ва пастқам кулба, студентликка хос бошқа етишмовчиликлар — буларнинг бирортаси кўзимизга кўринмасди. Тўғрироғи, айниқса менга шунақа эди.

Шакарга ҳам бошда шундай туюларди. Тотув эдик. Фикр-зикримиз бир эди. Бизнинг ўртамиздаги суҳбат нуқул ўтилган дарслар, ҳар икки институт ҳаётидаги янгиликлар, кўрган киномиз, ўқиган китобимиз устида борар, шулардан бошқа нарсаларни ўйлашга вақт ҳам қолмасди. Кўп ўтмасдан десанг, булар орқага сурилди. Булар ўрнини магазинга келган янги мебель, аллақайси бир танишнинг оёғида кўрилган ҳиндча оқ туфли, заргарлик дўқонидаги антиқа билагузукли соат ҳақида Шакар топиб келган янгиликлар эгаллай бошлади. Баъзида эса Шакар дарс тийёрлаш ўрнига «янги модалар» журналдан бир дастасини йиғиб соатларча варақларди. Мен ҳамма ишда Шакарнинг раъйига қарардим, фақат топган «янгилик»ларига унча эътибор бермасдим. Шунда у ажабланарди. Мени «ҳаваси йўқ»қа чиқариб, пича аразлаб ҳам оларди. «Фурсати билан бу нарсаларга ҳам етишиб қоларсан», деб тинчтишга интилсам, тинчланмасди, «ўша кунларга қачон етишаркинмиз-э!» деб энтикиб кўярди. Отасининг юбориб турган унча-мунча буюм, мева-чеваларига қаноат қилмай, бир марта пул сўраб хат ёзди. Мен: «Отанг қариб қолдилар, бу ишинг инсофданмас», деган эдим, шундан кейин бекитиқча хат ёзишга ўтди. Пул келиши биланоқ, ўзига ёққан тақинчоқларга урарди. Бир куни қулоғига марварид зирак, бир куни бўлса бармоғига ёқут кўзли узук тақиб келди. Кўриб ҳайрон қолдим: булар озмунча пул турмас! Дадасидан пул келганда ҳам, қанча келиши мумкин? «Бу қимматбаҳо буюмларни қардан олдинг, Шакар?» деб сўрасам, у дудмол қилиб, «топдим-да» деб қўя қолди. Шунда дилимга (ё алҳазар!) аллақандай гумон шарпа ташлаб ўтгандай бўлди-ю, сиртимга юқтирмадим.

Шакар эрка мижоз бўлиб, бурнидан юқори гапни кўтаролмасди. Жондан севган кишисига ким шамолни раво кўрсин. Ишқилиб, орамизда заррача дилсиёҳлик бўлмаса-ю, мен уни доим кафтимда кўтариб юрсам дердим. Афсуски, кўп ўтмай тагин кутилмаган воқеа устидан чиқдим. Уйга келсам, Шакар диққат билан хат ўқияпти. Шарпамдан чўчиб, хатни гижимлаганча кўйнига тикди.

— Қанақа хат экан?— дедим тепасига бориб.

— Сизга қизиғи йўқ,— деди у қизариниб.

Баттар гумоним ошди. Лоп этиб хаёлимга марварид зирак билан ёқут кўзли узук воқеаси тушди. Беихтиёр Шакарга ёпишиб, кўйнидаги хатни тортиб олмоқчи бўлдим. Бермасдан, мени силтаб ташлади. Сўнг келишмаган қилиғидан ўзининг

ори келди. Хатни кўрсатмаса ҳам, мазмунини айтишга мажбур бўлди. Дадасидан экан. Шакарнинг пул сўраб ёзган кейинги хатига дадаси пул юборолмаслигини билдириб, узини айтибди: бизнинг тўйимизни ўтказганда бирмунча қарздор бўлиб қолган экан, шунини узиб бўлмаганмиш. Бунинг устига ўзи кейинги пайтда кучдан қолган... Шакар бу сўзларни айтган, отасига ачиниш ўрнига, ундан ўпкалангани гап оҳангидан билиниб турарди. Менинг бўлса иситмам чиқиб кетди.

— Сенга неча марта айтган эдим-а, дадангдан пул сўрамагин деб! Ахир қари одамни сиқавериш виждонданми?— дедим ранжиб. Шу билан бирга, Юсуф отанинг қийналиб қолишига бир чеккаси ўзимни ҳам айбдордай сездим. Бечора бизнинг орзу-ҳавасимиз деб қарзга ботибди-да. Бутун қишлоқни тўплаб тўй-томоша қилишнинг ўзи бўладими! Ўша кези мен бунга кўпда парво қилмаган эканман. Ҳозир ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетди. Яна дилимдан кечди: ахир тўй қилган одам орқа-ўнгига қараб иш тутса, кўрпага қараб оёқ узатса бўлмасиди. Ким уни катта тўй қилгин деб зўрлабди? Ҳа, балки қизининг хоҳиш-талаби шундай бўлгандир.

— Очиғи-чи, Шакар, дадангни шу оғир аҳволга тушишига сен...— дея туриб, ўзимни ҳам қўшдим,— сен билан мен айбдормиз!

— Нега энди?— деди Шакар бирданига тушунмай. Кейин фикримни уқди-да:— Битта-ю битта қизига сарф қилса қилибди-да!— деди бепарволик билан.

Юсуф амакининг ёрдами тортилиб қолгандан кейин Шакарнинг хархашаси чиқаверди. Стипендия теккан-тегмагани, пулимиз бор-йўқлигига қарамай, ҳали уни, ҳали буни кўнгли тусайверади. Кейинроқ бу қилиғини бош қоронғиликка йўйиб юравердим.

Институтни битирар йилим фарзанд кўрдик. Биринчи фарзанд кўришнинг бахтиёрлигини ҳеч нарсага тенглаб бўлмас экан. Исмини ҳам Бахтиёр қўйдик. Уйимиз бозор бўлди қолди. Лекин Шакар бетобланиб икки ойча касалхонада ётди. Давлат имтиҳони яқинлашган кез. Қуни билан бир оёғим институтда, бир оёғим касалхонада. Кечалари ухламай имтиҳонга тайёрланаман. Бунинг устига, яқинда факультет комсорги бўлиб сайланганман, турли-туман ижтимоий нагрузкалар. Қийналиб қолганимни билган ўртоқлар: «Бурнингдан тортса йиқилгудай бўлсан. Ундан кўра ариза бериб имтиҳонни кейинги йилга сура қол!» деб маслаҳат беришди. Мен кўнмадим. Шакарга бўлса аҳволнинг танглигини ҳеч билдирмай-

ман. У тезроқ соғайса бас. У кўзини очиб, табассум билан кутиб олган кунлари бутун чарчоқларим унутилади.

Бахтимга Шакар тузалиб чиқди. Отасининг олдига бориб, ўн кунча туриб келди. Қишлоқ ҳавоси ёқиб, юзлари ширмондай қизариб, аввалгидан ҳам очилиб кетибди.

Шакар қишлоқдан янги гап топиб келган эди. Бизнинг Кўктерагдаги колхоз раиси Турғун Тошматов Юсуф амакини учратганда: «Кувингиз ўқишни битириши билан ўзимизга келаверсин», дебди. (Менга ҳам илгари шундай деган эди.) Раиснинг бу таклифи Юсуф отага жуда маъқул тушибди: «Ҳар нима бўлса-да, отасининг элати. Элатига хизмат қилса отасининг руҳи шод бўлади», дебди. Унинг яқинига боришимизни истаб астойдил бунақа дейиши-ку, табиий албатта. Лекин Шакарнинг ҳам бунга дарров қўшилгани мени ажаблантирди. Уйланиб қолдим. Институтдагилар мени аспирантурадан қолдирамиз, дейишяпти. Бунинг устига Шакар қолиб кетган имтиҳонларини топшириши, яна икки йил ўқиши керак-ку?

Бир куни институтдан келсам, Шакар оғзи қулоғида, кундагидан ортиқ ўйнаб-кулиб қарши олди:

— Кетдик, Қамолжон ака, кетдик, қадрдон чўлимизга!— деб қўлимга хат тутқазди.

Хат Тошматовдан экан. У, қўша-қўша саломдан сўнг колхознинг бош инженерлик ўрни мени кутиб турганини айтибди, тезроқ боришимни сўрабди, ўтиниб сўрабди. Нечук у менга бундай масъул вазифани муносиб кўрибди-а? Ҳали у мени яқиндан дурустроқ билмайди-ку!

Сўнгги марта мен Тошматов билан ўзоғ йили комплекс механизациялашган бригада тажрибасидан диплом иши қилгани борганимда кўришган эдим. Ушанда у серҳаракат, ишнинг кўзини биладиган, муомаласи тузук, синчков одам кўринган эди менга, лекин у билан яқиндан танишиб, тузукроқ ҳамгап бўлган эмасдик. Асли кўктераклик эски раисимиз Давроновни ундан яхшироқ танирдим. У ҳам уддабурон, йўқни йўндирадиган, зўр ташкилотчи раҳбар бўлган. Тарқоқ колхозни қовуштириб оёққа турғизган, қолақ қишлоқни бирмунча обод қилган. Аммо муомаласи дағал, оғзи коски бўлиб, одамларни оёқ учида кўрсатарди. Устига-устак, икки хотини борлиги, шаҳардаги хотинига катта пул сарфлаб данғиллама участка қуриб берганлиги маълум бўлгач, ишдан олинган эди. Одамларнинг айтишига қараганда, Тошматов унинг акси эмиш. «Ўзи қаттиққўл, шу билан бирга мурувватли, инсофли», дейишади.

Ишлаганга яраша шунақа одам билан ишласанг тузукуку-я, лекин, очиги, қишлоқда ишлашнинг оғирликлари мени чўчитарди ҳам. Шакарнинг ўқишини ора йўлда қолдириб кетишга ҳеч кўнглим йўқ эди. Шакарнинг бўлса, ажабки, учарга қаноти йўқ, кунига «кетамиз» деб қистагани қистаган.

Мен уни синаш учун сўрайман:

— Ўзинг-ку, бу ерга келиб ўқишга етишгунча нақ ўпканг кўринди. Уч йил бўлмай шаҳар кўнглингга тегдими?

— Кетамиз дедим, кетамиз!— деди у саволимга очик жавоб беролмай.

Шакарнинг феъли энди менга маълум эди: кетишга бунчалик қизиқаётганининг сабаби, шаҳар ҳаётдан зериккани, қишлоқни астойдил қўмсаб қолганидан эмас. Балки у Тошматовнинг таклифида ўз орзу-ҳавасларининг тезроқ ва тўла-роқ ушалишини кўраётгандир. Шу сабабдан фурсатни бой бермай пединститут раҳбарлари билан сўзлашиб, ўқишининг давомини сиртқи бўлимга кўчирадиган бўлибди. Мен «ўйлаб иш тутиш керак, кейин пушаймон еб ўтирмагин», десам, у:

— Ўйчи ўйлагунча, таваккалчи ишини битиради. Ахир иззатингизни билинг-да. Шундоқ колхоз раиси чорлаб чақирса, тананг қилиш ҳам борми. Бўлди, кетамиз!— деб туриб олди.

Ҳар вақтдагидай, яна Шакарнинг раъйига юрдим:

— Майли, борсам борай. Аспирантурага кириш қочмас. Кейинги илмий ишларим ҳам механизация билан боғлиқ-ку. Колхозда бир-икки йил ишласам, қайтага амалий тажрибамни ошириб оламан. Колхозга ҳам фойда, ўзимга ҳам...

Шакар эса севиниб кетганидан бўйнимга осилиб, юзларимдан чўлп-чўлп ўпди...

Бир жойдан иккинчи жойга кўчишнинг ҳам ўзига яраша гашти бор. Айниқса шаҳардан ташқарига — сен учун азиз бўлган жойга, яқин кишилар ҳузурига сафар қилишнинг гаштига не етсин! Тўғри, кейинги вақтлар мени қишлоғимиз билан маҳкам боғловчи нарсалар қолган эмасди — на ота-она, на уй-жой, на яқин қариндош. Шундай бўлса-да, кўнглимнинг аллақарида қишлоққа тортиб турувчи иплар узилмагандай эди.

Эҳтимол, бу иплар болалигимдан кенг дала, эркин табиатга, шу табиатнинг ўзидай содда ва сахий кишиларига юра-

гимда илиқ меҳр туғдирган ота-онамнинг ўчмас хотираларидир.

Балки бу, Кўктераkning ҳар бир тиккайган дарахти-ю, гиёҳи, катта-кичик сўқмоғи-ю, сой ва тўқайлари билан боғланган болалик саргузаштларимдир.

Эҳтимол, Шакар билан орамизда илк бор муҳаббат ўтини ёққан ширин дамларнинг тотли хотираларидир...

Ишқилиб, жуда енгил, тетик кайфиятда Шакар билан машинада йўлга чиқдим. Кўз ўнгимда ўша болалик саргузаштлари жонлана бошлади.

Хув ана, темир йўл пастидаги барикарам бахмал тўшалгандай кенг сайҳонлик. Бир вақтлар шу ерда улоқ чопишарди. Дадам билан отга мингашиб келардим. Бир сафар чавандозларнинг улоқ талашганини томоша қила туриб, сурина-сурина тўдага тушиб қолганим, дадам жон ҳолатда келиб мени отлар оёғи остидан тортқилаб олиб чиққани эсимда.

Ана узундан-узоқ кўприк. Остидан азим дарё тўлқин уриб, ҳовлиқиб оқади. Манзилига мунчаям ошиқмаса-я бу шошқин дарё! Минг шошсин, пайнови қум саҳроларига етиб сингигунча қўймай, неча ерда жилов солиб олишди. Дарё ўз бўйнидаги жиловни узмоқчи бўлиб қутурган шердай ҳамла қилади, тўлқинланиб пишқиради. Лекин одамлар ҳам бўш келмай, жиловни маҳкамроқ тортиша беради. Мана, дарёдан чапга тортилган жилов — катта канал. Қирғоқларидаги дароз кўктерақларни осмондай зилол кўксига акс эттириб, чўлнинг пўрсилдоқ бойлаган ташна лабларини қондирмоқда. Канал бўйлаб бир оз юрганимиздан сўнг, тақир чўл манзараси кино лентасидай лип-лип алмашилиб кетади — пахта майдонлари билан шўр босган ерлар, шоликорлик билан қамишзор ботқоқликлар, поллизлар билан боғ-роғлар...

Мен болалик давримдан чопқиллаб юриб бу чўл яйловларида мол боқиш, экинзор ва боғларни кезиш, бедапояларда ағанашиб тўрғай, қарқуноқларнинг маст сайрашганини тинглашни хуш кўрардим. Ғўза орасига от думидан кўп-кўп тузоқ ясаб қўйиб, тонг палласида беданаларнинг порт-порт илинганини яшириқча кузатиш, кўклам кези дарё тошганда тўр билан балиқ тутиш, тенгқурлар билан кўлларда шўнғиб-шўнғиб бекинмачоқ ўйнаш, чарчаганингда ўтлоқда чалқанча ётиб, она алласидай майин куйловчи ариқлар жилдир-жилдирини тинглаб ором олиш олам-олам ҳузур берарди.

Ана шу бепоеъ, ранг-баранг далаинг ўзига хос олачалпоқ туси зеҳнимга рассом бўёқларидай сингишиб кетганди.

Димоғимга одамни элитиб сархуш этувчи сернеъмат тупроқ иси, ўт-ўланларнинг ёшартирувчи ялпизсимон ҳидлари юқиб қолганди.

Қулоғимга эса, кенг Қўктерак осмонини туну кун тўлдириб турган табиатнинг ажиб ҳислар уйғотувчи бетиним, кўз илғамас бир улуғвор садоси чуқур ўрнашганди.

Шаҳарда юрарканман, гоҳо буларнинг баъзиси хотирам кўкида учар, юлдуздай милтиллаб қоларди-ю, яна шаҳар шовқини ичида қумга ёққан ёмғирдай сингиб кетарди. Ҳозир эса ўша эсдаликлар бари бир йўла қайтиб келгандай бўлди. Қишлоққа яқинлашганимиз сайин ҳаво ўзгариб борар, ғир-ғир чўл шабадаси саратоннинг нафас қисувчи губорини ювиб, киши кўксини яйратарди.

Хув ана, узокдан қадрдон Қўктерак манзаралари кўзга чалина бошлади. У, қўшни қишлоқлар сингари ҳали жиллаям обод бўлиб етмаган бўлса-да, кўзимга иссиқ кўринди. Дала-лар кўҳлироқ, йўллар кенгроқ, кўчалар беткайидаги довдарахтлар баландроқ туюлди. Қишлоғимизга анча файз кириб, кишининг баҳри-дилини очадиган, кўзини қувонтирадиган янгиликлар қўшилганга ўхшади.

Мен ўз хотира ва таассуротларимни ҳаяжон ичида сўзлаб келарканман, Шакар жонқулоғи билан тингларди. Менга тансиқ, яқин кўринган нарсаларни у ҳам ўзиникидай қабул қиларди.

Мана, Қўктерак гузари. Қари толлар остида жойлашган чойхона ёнидан ўтаётганимизда бир тўда киши машинамизни тўсиб чиқди. Улардан иккитасини яхши танирдим: бири «Шўро бува» деб ном чиқарган Қурбон ота — баланд бўйли, очик кўкрагини қоплаган кепчик соқоли-ю сертомир қўлларининг жунигача малла, нуроний қария, иккинчиси, икки йил бурун қишлоқ хўжалик институтини битирган, колхознинг бош агрономи, хушчақчақ оғайним Асад Саримсоқов. У, эски одатини қилиб, бизни тумтароқли сўзлар билан кутиб олиб:

— Кел, эй, азиз ошман. Сени кўриш шарафига муяссар бўлганим учун бахтиёрман! — деди.

Сўрашиб улгурмасимиздан, у Қурбон ота билан ўзаро тортиша кетди. Мазмунидан, бу тўртишув олдинроқ бошланган экан. Гап нима устида десак, бири: «Меҳмонни мен олиб кетман» деса, иккинчиси: «Меҳмон меники, жонажон дўстим!» дерди. Шакар: «Обрўйимиз жуда баланд-ку!» деб менга жилмайиб кўнди. Одамлар бўлса Шўро бува тарафида.

— Инсоф жерак, Асадвой! Қариянинг сазасини ўлдириш

яхшимас. Оппоқ соқолини ҳурмат қилиш керак!— дерди улардан бири.

Қурбон ота юк машинасининг чап зинасига, Асад ўнг зинасига чиқишиб, шофёрга икки томонни кўрсатишади. Довдираб қолган шофёрга мен тепадан имо қилдим: шофёр уста бува бошлаган томонга ҳайдади.

— Кўп сара одамсизу, Шўро бува,— деди Асад,— аммо лекин мошхўрдига қатиқ бўлиб ёшлар ишига аралашаварасиз-да. Раисни ишга сола-сола буни келтиргунча жигарим эзилиб кетди. Эски ошнам билан бир мириқиб отамлашадиган бўлдик деган эдим, тайёрга айёр чиқдингиз-да!..

Ошнамнинг орқа-ўнгига қарамай саннаши чолга айил ботмасмикин деб истиҳолада эдим. Чол унинг қилиқларига ўрганиб кетган эканми ё бизнинг олдимизда изза қилгиси келмадими, унча эламай деди:

— Анчон отамлашаварасан. Меҳмонларни ўзим сўраб олдим раисдан. Агар хоҳлашса, туришаверади кулбамизда. Бувинг ҳам болажонликкина.

Асад яна жавради:

— Кулбангизга ўзингиз зўрға сиғасизу, булар қандай сиғсин, шаҳри азимда қулинг ўргилсин жойларга ўрганишган бўлса. Ўзингиз ҳам дарвишсиз-да. Ахир Шўро бува номингиз бор, боз устига колхоз бинокорларининг саркори бўлиб турибсизу, жойингиз товуқнинг катаги...

— Бўзчи белбоққа ёлчимайди, деганини эшитмаганми-сан?— деди ўзига наша қилиб хир-хир кулганча бува.— Қўявер, феъл кенг бўлса, товуқ катагига ҳам сиғиб кетаверади ҳар қанча киши.

— Парвоям қилма, бепарвоям бўлма, денг? Ҳа, майли, эсонлик бўлсин,— деб тағин ўзича юпатган бўлди Асад.

Очиғи, менинг кўнглим Шўро буваникига мойил эди. Ҳар нима бўлса ҳам ота қадрдоним, ҳурматли қария, эски қўшни. Раёйига қарасак, ёмон бўлмас. Шакар-чи? У одатдагича янги кишиларга тез элакишиб, очилиб-сочилиб келаётган эди. Чолнинг уйига етиб боришимиз билан эса, Шакарнинг дами ичига тушиб, авзойи ўзгариб қолди. Чунки чолнинг қўрғончаси, ўзи айтганча, эски кулба экан. Толлар билан қуршалган томорқаси мевазор бўлиб, ўрик, олма дарахтларида тўрқовоқ, саъва, булбул қафасчалари илинган, экинзорда қовун, тарвуз пишиб ётган бўлса-да, турар жойи жуда тор — фақат пастаккина қамиш томли, кўҳна икки хонадан иборат эди. Мен бошда бунга парво қилмадим: вақтинчаликка бўлаверади. Раис

бизни аzza-баzza чақиргандан кейин жойнинг гамини еб қўйгандир, деб ўйладим. Лекин Шакар сир бой бериб, уйнинг ер бағирлаган, камбар дерзасидан чимирилиб ичкарига мўралар эди. Ошхона олдида шол дастурхон билан белини боғлаб ўғир янчаётган барваста кампир пилдираб келди-да, Шакарни бағрига боса кетди.

Биз юкларни оз бўлса-да, уч кишилашиб туширар эканмиз, чол мамнуният билан дерди:

— Бисмиллосига падар хоки пойини зиёрат қилиш фарзандга ҳам фарз, ҳам қарз. Раҳматли Жамолбойнинг киндик қони тўкилган ерлар бу...

Ота томорқаси этагидаги яқин бир ерга имо қилди. Юз қадамча нарида, пахтазор чеккасида танҳо қаққайган кўктерак билан бўғоз тутга кўзим тушди. Жуда-жуда таниш иккиси. Бу ерлар пахтазорга айланмасдан бурун шу дарахтлар тагида худди Қурбон отаникидай қамиш бостирмамиз бўларди. Тут пишганда мен устига чиқиб қоқардим. Пастда бўлса: «Ҳой, болам, ҳазир бўл! Кўзингга қара!» дейишиб ойм билан дадам чодир тутиб туришарди. Кейин ойм тутдан шинни қилиб берарди. Тут шинниси билан тут майизи қишда асал ўрнида татирди-да. Ёз бўйи бу бўғоз тут билан терак менга эрмак бўларди. Уларнинг шохларига ин қўйган қарқуноқ, чумчуқ болаларини олиб боқардим. Саратонда шу дарахтлар остидаги супада пашшахона тутиб ётардик. Чўлнинг чивини ёмон хира бўларди-да, чақса юз-кўзингни шишириб юборарди. Қиш кунлари ойналарига сариқ қоғоз тутилган уйимизни шом бўлмасданоқ қоронғи босарди. Дарров лампа ёқиб олардик. Туни билан уйни керосин иси бурқситиб чиқарди. Онам вафот этгандан кейин, дадам бу ерда туrolмади, район марказига кўчиб кетдик. Аммо бир-икки йил ўтгач, инвалид дадамнинг эски касали қўзиди, оғирлашгандан сўнг негадир тагин шу қишлоқни, шу уйни қўмсади. Ўз васиятига кўра, тобутини шу уйдан чиқаришгани эсимда...

Юкларни уйга киритиб бўлганимиздан кейин Қурбон ота чиннидай қилиб жой солинган ўрик тагидаги супага таклиф этди. Дастурхонга нон, узум қўйди-да, полиздан қовун келтириб сўйди. Тил ёрар чўл ананасини мақтай-мақтай ер эканмиз, ота Шакарни чақиритиши ҳам унутмади.

Шакар бўлса ҳар қалай кампир билан апоқ-чапоқ бўлиб олган, биргаликда Бахтиёрга қондан беланчак яшашган, хонани тартибга солишаётган эди. Кампирнинг: «Қадрдон-қимматдон қўшнимнинг келингинаси», деб айланиб-ўргилаётгани,

ҳар сўзида гиргиттон бўлаётгани эшитилиб турарди. Шакар уйдан кўнгли тўлмаган бўлса ҳам, шундоқ меҳрибон кампир чекига тушганидан хурсанд. Ахир тап-тайёр ҳампо, вақти келиб ишга кирсам, боламга ҳам қарашиб юборадиган беминнатгина суянчиқ топаман, деб тушига кирибдими!

Хотинлар чиқавермагач, Асад овоз берди:

— Ҳой, бувижон, азиз меҳмонлар бу ёқда қолиб, нима қилиясиз? Шунақаям бепарволик бўладими. Мундоқ ахир ем-хашагимиздан хабар олинмайдими? Бувамлани шунча бойитганингиз етар, ғаладонни очинг!

— Ҳозир, болам, ҳозир,— деганча кула-кула Зиннат буви ошхона томон пилдиради. Уғирдагини заранг товоққа бўшатиб, бир нима қориштирди-да, ўртага келтириб қўйди.— Олинглар, жўхори талқон, шакар қўшдим.

— Бе-е, бувижон!— деди Асад бежо кулганидан еб турган қовуни оғзидан тушиб.— Мундоқ биқин чиқар таомдан гапирсангиз-чи. Жўхори-пўхорингиз уста бувам билан ўзингизга сийлов. Қимматчиликни эса солиб нима қиласиз!

— Ҳаммаси бўлади, болам. Одамни уялтирмай тургин,— деди хижолат чекиб Зиннат буви.— Нега жўхори талқон қимматчиликни бўларкан, болам. Ота-бобомиздан қолган тансиқ нарса-ку. Сен хуш кўрмасанг, меҳмонлар ейишар.

Мен талқондан кетма-кет икки қошиқ оғзимга солдим. Устидан қовун еб юбордим-да, Асадга:

— Хўл маза бўпти-да. Ойим раҳматли қилиб берарди. Емаганимгаям ўн беш йилча бўлди. Раҳмат, бувижон,— деб кампирни хижолатдан қутқардим.

— Қўйсанг-чи,— деди қўлини силтаб Асад.— Ўзимизнинг паловхонтўрадан ўтаверсин.

Асадни болалигидан билардим. Ширинтомоқ, маишатга суяги йўқ, таралабедод. Қийниши, тараниши, ҳаракатлари, боринки, сўз оҳангида ҳам унинг шу хусусияти барала сезилиб турарди. Шунга қарамай, унинг бир қоп ёнғоқ бўлиб, кўнгли очиқлиги менга ёқарди. Ҳозир эса кампирга қилган қўпол ҳазили учун бир нарса деб дакки бермоқчи бўлиб турардим, Қурбон отанинг ўзи ўхшатиб тузлади:

— Пўконингиздан ел ўтмаган-де, Асадвой. Унча-мунча нарсани назар-писанд қилмайсиз. Худди ота-бобонгиз ёғ ичиб, яланғоч ётгандай...

Асад қарияга ён бериб қўя қолса ҳам бўларди-ю, яна тили кичиб, ўтган замон билан ҳозирги замоннинг фарқи устида «лекция ўқиб» кетди.

— Биз, ҳозир, бобой, хабарингиз бўлса, коммунизм қуряп-миз-а? Шунга қараб бўлсинда ҳамма ишимиз, а, лаббай?— деб томоғини қириб қўйди Асад.

— Хуллас, демоқчисанки...— бобойнинг кулгиси қистаб, гапи оғзида қолди.

— Ҳа, келишдик. Тушунган одамнинг садағаси кетсанг бўлади,— деб Асад ошхонага бўйин чўзди.— Ҳов, бувижон. Аввал таом, баъдаз калом. Қани, барра сабздан келгирингчи, хумордан чиқиб бир тўғрай. Сизни ҳам уринтирмай ўзим шундоқ паловхонтўра ясайки, ўликлар еса тириладиган, тириклар еса дингиллайдиган бўлсин.

Ялпи кулги орасида кампирнинг завқ билан қих-қихлагани ажралиб турарди.

— Вой, доли-ғули бўлмай кет-эй, вой, сени туққан онанг ўлмасин-эй,— деганича у ошхонада ғаладонларни титкилашга тушди. Лип этиб ёнига Асад борди-да:

— Менга, бувижон, мўлгина қилиб масаллиқни нақд қилинг-да, ўзингиз томоша қилиб ўтиринг. Қанд қилиб юбораман, ҳа,— у овозини пастлатиб деди,— мен дамлаган ошни еганингиздан кейин-чи, кампиршо, белингиздаги белбоғни ҳам чечиб, уста бувамга қош қоқиб қоласиз...— Асад, уста эшитмадимикан, деб бу ёққа бир қараб олди.

Кампир бўлса Асаднинг елкасига бир уриб:

— Вой, гапинг қурсин-э, вой, шавақи бўлмай кет-э,— деганча, ори келиб белбоғини ечиб ташлади.

Ҳангама билан ош энди дамланганда колхоз раиси Турғун Тошматов кириб келди. Бу киши билан илгари оз учрашган бўлсам ҳам, ўзини жуда яқин олиб бел тутишиб кўришди. Чамамда, мени орқаворатдан яхшигина билиб олган бўлса керак. У, ўрта ёшли, хийла тўлалигидан бўйи паст кўринадиган, серҳаракат, одамга тез элакишиб кетадиган шинаванда киши эди.

Раис шошиб турган экан. Оёқ устида сўзлашди-да, бизнинг келганимиздан бениҳоят хурсандлигини билдирди. Узи кутиб ололмагани учун уэр сўради. Ичкаридан Бахтиёрни кўтариб чиққан Шакар раис билан саломлашаркан, раис болани қўлига олди-да, суйиб гапга солган бўлди:

— О, баракалла, йигитча. Дадангизнинг қишлоғини топиб келибсиз-да. Дадангиз билан аянгизни бошлаб келибсиз-да, о баракалла!— Кейин мен билан Шакарга қаради.— Чўлимизнинг шунақа меҳригёси бор, бир марта тузини тотган одам албатта қайтиб келади. Сизлар-ку, ўзимизникисиз. Мен сиз-

ларга боғда жой тайёрлатган эдим. Бу ёқда ота қадрдонингиз ҳеч қўймадилар, бизда қўнишсин деб.

— Бу ер ҳам ўз уйлари-да,— деди уста бува, бизни бир қадам жилдиргиси келмай.

— Хоҳласаларинг шу ерда тура туринглар. Вақтинча. Янги уй битгунча. Майлими, келин?— деб раис Шакарга қаради.

Шакар, «майли» дейишга тили бормай, бир чеккаси катталар олдида одоб сақлаб, менга бурилди. Мен чақиришга чақириб, жой тайёрлашмаганига ҳайрон бўлдим у ноилож «майли» деб юбордим. Раис қаноат ҳосил қилди, қолган гапларни кейин гаплашаверамиз, деб эшикка юзланган эди, ошхонадан Асаднинг овози келди:

— Ҳов, Турғунбой ака! Ошга марҳамат!..

Шўро бува қўймагач, раис эшикдан қайтди. Асад сопол лаганда ошни сузиб келтирди. Раис супа лабига омонатгина ўтирди-ю, икки ошам олиб, ўрнидан турди. Асад унга дарров косадаги шакаробдан тутди. Раис:

— Ошни ким қилган бўлсаям пазанда экан,— деди Асадга шам қилиб.— Меники узрли. Қўзғалманглар.

Раис хайралаша туриб, менга эрталаб машина юборишини, районга бориб ишлаб чиқариш бошқармаси бошлиғи Сардор билан танишиб келишим кераклигини уқтирди. Мен нега шундай деганини тушунолмаб қолган эдим, Асад шунақа таомил борлигини, ўзи ҳам ишга келганда Сардорнинг қабулидан ўтганини айтиб берди.

— Хўп, бамаъни одаму, шунақа жонсараклиги бор-да,— деди ота, тайёр ошни ташлаб кетган раисдан нолиб.— Ўзи ҳам тинмайди, бошқаларга ҳам тиним бермайди. Айниқса терим маъражаси бошланиб куни туғди энди...

— Дидигаям тан бериб қўйинг-да, буважон. Бир луқма татигандаёқ, ким дамлаганини пайқаб олди-я!— деб яна сўз маромини ўзига бурди Асад.

— Кимнинг қўлидан кўпроқ таом ейилса, ўшаникига ўрганиб қолинади-да...

Шўро бува бунни тагдор қилиб айтган бўлса-да, Асад сиртига юқтирмади. Аксинча, ўзининг пазандалиги, шу ҳунари билан баъзан ҳатто катта меҳмонларни ҳам қойил қила олишлигидан завқланиб, ҳаммага бир-бир қўз қисиб олди.

Бизни кўргани бўлсамикин, ош устига тагин бир неча хотин, эркак кирди. Улар қовун, узум, яна алланималар кўтаришиб олган эди. «Кўрганимиз — кўришганимиз» деб бош иргашдик-да, дастурхон устида танишиб олдик. Қўшнилари экан.

Ҳали келиб тушган пайтимизда менга, бу чет қўрғонча денгиздаги оролдай бутун қишлоқдан ажралиб қолган бир хилват жой бўлиб кўринган, мен-ку кўникиб кетарман, Шакарга қандай бўлади деб юрагим орқамга тортган эди. Хайриятки, бу уйимиз ҳам хийла гавжум бўладиган кўринади.

Алла-паллагача кўшнилари билан ўтган-кетганлар, шаҳар хотиралари, қишлоқ янгиликлари, одамлар устида суҳбатлашиб ўтирдик. Энг пировардида Асад кўзғалди.

— Асти ҳам еманглар, — деди аввал менга, кейин Шакарга далда берган бўлиб, — зериктирмаймиз. Жуфти ҳалолимиз Тўфaxon билан таништириб қўяман. Эрта кечқурун бизникига ташриф буюрасизлар...

Район ишлаб чиқариш бошқармаси бошлигининг қабулхонаси. Одам зич. Қўш телефонни икки қулоғига тутиб, гоҳ ўнг трубкага, гоҳ чап трубкага пуфлаб «алло» лаётган, лайлак уясига ўхшатиб сочини турмаклаган жувоннинг бўшадини кутиб турган эдим. Бўшагач, фамилиямни сўради-да, олдидаги рўйхатига тиркаб, ўтиришга ишора қилди. Ўтириб, хийла вақт кутдим. Ойнасидан офтоб тушмайдиган, ҳавоси паст хона ўтирганларнинг тўхтовсиз чекишидан янада дим бўлиб, нафасни бўғар эди. «Мумкин бўлса кириб сўради-да, олдидаги рўйхатига тиркаб, ўгиришга ишора қилиб бўялган ингичка қошини зарда биланми, ноз биланми ғалати чимирди-да, рўйхатни олиб ичкари кириб кетди. Кўп ўтмасдан чиқди-ю, боягидай чимирилганча, «кутар экансиз», деб қўйди.

Сабрим чидамай, ташқарига чиқдим. Дарахтзор, лекин ёз бўйи сув кўрмаганидан чанги чиқиб, шўралаб ётган ҳовлида айланиб юрган эдим, қабулхона форточкасидан қулогимга жувоннинг:

— «Алло, алло, ўртоқ Тошматовмисиз? Ассалому алайкум, Турғунбой ака!..» — деган овози кирди. Бу овоз боягидан кўра очикроқ, майинроқ эшитиларди.

Лаҳза ўтмай дераза қия очилиб, «лайлак уя» кўринди. Жувон менга им қоқди. Хурсанд бўлганча гириллаб кирдим. Жувон, кутиб ўтирувчиларни гижинтириб, мени оёғимни ерга тегизмай бошлиқ олдига киргизиб қўйди. Нега бундоқ ишим тезлашиб кетганига тушуниб етгунимча йўқ эди, бошлиқ катта кабинетнинг тўридаги баланд стол ёнига чиқиб:

— Келинг, йигитча, келинг, «мени Тошматов юбордилар», деб бир оғиз айтмабсиз-да!— деганча очик чехра билан кўл узатди. «Демак, Тошматовни жуда ҳурмат қилар экан».

Сардоров мени «Т» ҳарфи шаклида қўйилган қўшимча стол ёнига таклиф қилди-да, ўзи қаршимга ўтирди. Бир қарашда у ўрта ёшли кўринса-да, заҳил рангига улуглик бағишлаб турган пешана ажинлари, устарада қирилиб арчилган тухумдай йилтиллаб турган япасқи боши, ҳорғинроқ боқувчи ақлли чағир кўзлари остидаги халталарнинг кенгайганлигига қараб, элликлардан ошиб кетганини билиш қийин эмасди. Унинг симоб ранг башанг усти бошидан тортиб кабинетдаги жиҳозларгача дид билан хилланган, бошлиқнинг қимматбаҳо, айланувчи креслоси пухта, вазмин, деворларнинг бўёғи ҳам одми, худди одамни елкасидан босаётгандай эди. Шу сабаблимикин, Сардоровнинг қаршисига ўтирганимдан сўнг салобат босди. Саволларига тўхтала-тўхтала жавоб бердим. У ўз одатичами, ёки мени яхшироқ таниб, сўзимни қулоғига маҳкамроқ қуйиб олиш учунми, бошини чапга эгиб, қошини айри қилиб тингларди. Шу ҳол менинг эркин сўзлашимга халал бераётгандай бўларди. Айниқса, унинг отам ҳақидаги саволларига жавоб қилишда қийналдим. У, отамнинг исми, фамилиясини қайтариб сўради, олдидаги қоғозга: «Жамолбой Тўйчиев» деб ёзди-да, ўқишим ва ишим бу ёқда қолиб, отамни суриштира кетди. Ҳикоя қилар эканман, Сардоровнинг рангида ва овозида ўзгариш сездим. Отам таржимаи ҳолининг оғир жойи — урушда асир тушгани, кейин қамалиб чиққани — Сардоровнинг ҳам юрагига қаттиқ ботди шекилли, деб ўйладим. Энди бу ҳақда бошқа гап айлантирмас деб турсам, қайтага шу томонга кўпроқ қизиқиб қолди. Дастлаб очик, самимий бўлиб кўринган чехрасида тараддудми, гумонсирашми, нималигини тушуниб бўлмайдиган бир дудмол ифода пайдо бўлди. Энди у менинг ҳар қайси сўзимни торозига солиб, ичимдан бир нимани суғуриб олишга интилгандай ўйланиб тинглар, илмоқли саволлар берар, салмоқланиб, димоғида ноаниқ жавоб қиларди.

Хуллас, суҳбатимиз чўзилинкаради. Бу орада неча топқир телефон жиринглаб, Сардоров ўрнидан туриб келди. У, баъзан телефонда сўзлашганда мен билан сўзлашгандаги босиқликдан асар қолмас, бутунлай бошқача, амирона буйруқ оҳангига ўтарди. Сўнгги гал сўзлашганда эса Сардоровнинг бирдан овози ўзгарди. Кулиб туриб, мулоимлик билан, ҳар гапда ўша одамнинг номини қўшиб муомала қилди. Унинг

кайфияти ўзгарганидан хурсанд бўлиб турувдим, трубкани қўйди-ю, айланадиган креслога оғир чўкиб девордаги кнопкани босди. Секретарь жувон кираркан, Сардоров бутунлай расмий бир тусга ўтиб:

— Уртоқ Тўйчиевга анкета бериб юборинг,— деб буюрди. Кейин менга:— Анкетани тўлдириб келинг-чи...— деб гапни узди-да, столдаги қоғозларига алахсиди.

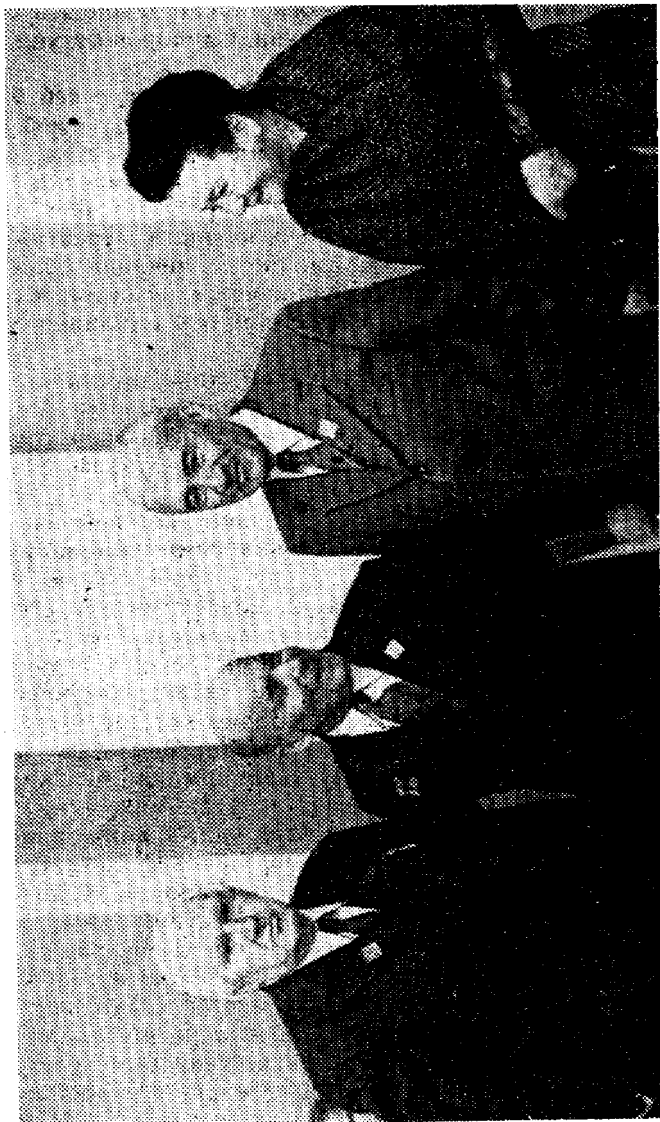
Мен нима бўлганини, нима бўлишини англамасдан чиқдим. Жувон анкета бериш ниятида бўлса керак, «бирпас туринг» деди. Бирпас ўтирдиму, аммо ортиқ кутишга фурсатим ва тоқатим етмай, жўнаб кетдим. Кабинетда анчайин бўлиб эшитилган: «Анкетани тўлдириб келинг-чи...» деган ланж сўз, нарироқ боргач, каттакон бир хитоб аломатига айланиб, миямни болғадай чақмоқда эди.

Шакар мени йўлда дадасиникида кутиб ўтирган эди. Яхши ҳам кирганим. Юсуф отанинг тоби қочиб қолибди. Унинг ҳолидан Шакарнинг аммаси хабар олиб турган экан. Мен, Шакарни бир-икки кунга қолдирсаммикин деган эдим, Юсуф ота кўнмади:

— Кеча кўчиб келиб, бугун йўқолиб кетсаларинг яхши бўлмас. Шукур, тузукман пича. Оралигимиз жилла узоқмаску энди. Шамолларинг тегиб туради,— деди. Унинг сўзини ерда қолдирмай қишлоққа келиб қолганимиздан бениҳоят вақти чоғ бўлгани учун ҳам руҳи тетиклашган эди.

...Машинани узоқ ушлаб қолганимга раисдан узр сўрай, ҳам Сардоров билан бўлган суҳбатни айтай деб идорага келсам, раис чиқиб кетаётган экан. «Бориб келдингми?» деди-ю, бошқа гап сўрамасдан машинага ўтирди. Мени ҳам ўтқазиб, дала томон юрди. Кетаётибмизу, бошқармада бўлган гапни айтиб берай деб неча бор оғиз жуфтлайман, ҳеч ўнқови келмайди. Раис ўз хаёли билан банд эди. У қишлоқнинг тўрт томонидан далаларга чиқиб борувчи янги асфальтланган йўллари, унда-мунда очила бошлаган пахталарни кўздан кечирди, хирмон ерини текислаб, тош-торози қўйиб янги ҳосилни қабул қилишга қандай ҳозирлик кўрилаётгани, дала шийпонларида иссиқ овқат қандай уюштирилаётгани ва бошқаларни текшира бошлади. Йўл-йўлакай у менга колхознинг пахта майдонларини таништириб, бу йилги план, шу пландан неча проценти машина зиммасига тушишлигини гапира кетди.

Қишлоққа қайтишда колхознинг машина саройини ҳам сиртдан кўриб ўтдик. Мен саройда қолсаммикин дедиму, лекин раис билан гаплашиб олиш илинжида бирга кетдим. Икки



СССР ёзувчиларининг VI съезиди: Николай Тихонов, Иzzат Султон, Ҳаким Назир ва Антонина Коптсева (Москва, Кремль, 1976 йил, июнь)

соатча бирга юрган бўлсак ҳам, менинг гапимга - навбат келмади. Раис, гўё бошқармадаги ҳамма гапимиздан аллақачон хабардордай, бу хусусда лом-мим демади. Кеча Шўро бува-никидаги қисқа суҳбатимиздан: раис жуда сезгир, одамохун, биров билан кўришганда ҳатто киприк қоқишидан дилидаги ни уқиб оладиган синчков киши экан, деган хулосага келган эдим. Бугунги муомаласидан ҳайрон қолдим: ё нашаси пастроқ, ё мияси ҳаддан ташқари ташвишга тўла.

(Шундай қилиб, Сардоров билан ўртадаги кўнгилсиз суҳбатимиз сабаби бирмунча вақтгача менга жумбоқ бўлиб қолди. Нарироққа бориб, бу жумбоқ тасодифан уч берди...)

Кечқурун эр-хотин Асадникига бордик.

Янгидан бузиб тузатилаётган қишлоқ марказида қўш-қўш кўк деразалари ярақлаб турган, қадди баланд, кўркам бинолардан бири. Ола-була қилиб мойланган дарвоза олдида бизни Асад хушчақчақлик билан:

— Э, келинглр, қадамларингга ҳасанот. Кўчаимизга қандай ярашдиларингиз-а!— деб кутиб олди.

Унинг ёнида дуркун, кийимлари ўзига ярашган бўлса ҳам оқ сариқ бетлари офтобда тарам-тарам бўлиб куйган, одмигина жувон — Тўфахон турарди.

Мен олдинроқ унинг таърифини эшитган эдим, шу йилнинг бошида бўлган ёш механизаторлар слёти кунлари газетада сурати босилган эди. Суратда бежиримроқ кўринган эди.

Асад бизни олдиндан танитиб қўйган экан, Тўфахон худди яқин кишисидай қуюқ кўришди. Кеча бизни кутиб ололмаганидан афсусланди.

— Шунча ҳаракат қилсаму, тўқайдан жилиб келолмасам-а. Ишим қурсин, нуқул чоп-чоп, тинимим йўқ...— деб шикоятланган бўлди. Унинг бу шикоятумуз сўзларида ўз ишидан киши билмас фахрланиш оҳанги ҳам сезилиб турарди.

Бизни ичкарига бошлашди. Эшик олдидан тортиб ҳовлигача ёғ тушса ялағудай супурилиб, сув сепилган. Теварагида атиргул, райҳонлар ўсган, цемент ҳовуз устига чорси каравот, уй даҳанасига узун столлар қўйиб дастурхон ёзилган. Шакар секин мени туртиб: «Тўй-пўй бўлаётганга ўхшайдими? Қуруқ келаверибмиз-ку!» деб қўйди. Мен Асаддан нима бўлаётганини сўрадим. У столга ноз-неъматларни қўяётиб:

— Узумини егину, боғини суриштира, ошнам. Қайнананг суйган экан, тантана устидан чиқиб қолдинг.— деди кулиб.

— Одамни уялтирдинг-ку. Қанақа тантана ўзи?

Идиш кўтариб ёнимиздан Тўфaxon ўтган эди, Асад унинг семиз билагидан тутиб, деди:

— Мана шу жонон билан ошиқ-маъшиқ бўлиб топишганимизнинг уч йиллиги тантанаси!

Ҳамма кулиб юборди. Тўфaxon айниқса шарақлаб кулиб, кўлидаги идишларни тушириб юборай деди.

— Бичиб-тўқишга уста бу киши, шунақа!

Дарров Асад унинг кўлидан идишларни тортиб олди:

— Уринмасинлар, хоним. Меҳмонларга қарасинлар.

Тўфaxon бизни судраганча столнинг тўрига ўтқазиб кўйди. У нари кетгач, секин пастроққа тушиб олдик. Кўп ўтмай, стол атрофи меҳмонларга тўлди. Қаравотга кексалар чиқишди. Кексалардан битта Шўро бува столга, раиснинг қаватига ўтирди.

Тошматов ўрнидан тўрди-да, ҳеч кимнинг ҳам кўнгли қолмасин дегандай, меҳмонларни номма-ном тилга олди. Аксарияти колхознинг бригада бошлиқлари, ферма мудирлари бўлиб, яна кўшни қишлоқлардан келган дўст-ёрлар, бир-иккита район ходимлари ҳам бор эди. Қадаҳлар тўлдирилгач, раис ўтиришни бошлаб, Тўфaxon ва Асадни янги уй-жой билан табриклади. Шундан кейингина биз, ҳовли тўйи бўлаётганини билдик. Раис биринчи қадахни Тўфaxon соғлиғи учун кўтаришни таклиф қилди. Сўнг, Тўфaxonни узундан-узоқ таърифлаб кетди: унинг номи ёнига колхознинг «донгдор бригадирини», «чўл лочини» каби сифатларни кўшди. Айниқса, Тўфaxonнинг тўқайдаги қолоқ бригадага бош бўлиб, жонбозлик билан уни илғор бригадага айлантирганини мақтаганда кўпчиликнинг оғзи очилиб қолди. Раиснинг Тўфaxonни ўз қизидай эркалаб сўзлаётганини эшитиб, бу ўтиришда анчагина хотин-қиз қатнашаётганини кўриб, дилимдан кечди: «Умуман колхозимизда хотин-қизларга эътибор дуруст кўринади».

Тезда ўтириш жонланиб кетди. Меҳмонлар қистатмасдан бирин-кетин туриб қадах кўтара бошлашди. Ял-ял ёниб хизмат қилиб юрган Тўфaxon ўз шаънига айтилаётган сўзларга алоҳида диққат бериб, ўз тақдирдан мамнун кишидай тинглар, нотикича ташаккур билдириб бош эгиб кўярди. Нима учундир бу гапларга Асад парво қилмас эди. Шу билан бирга, хотинларнинг лоқайдлиги мени ажаблантирди. Шунча жон куйдириб айтилаётган ширин сўзларни эшитмаётгандай, бир-бирлари билан пичир-пичир қилишарди. Бошда раис: «Колхоз партия ташкилоти секретари, бригадир Норбуви Ҳасанова»,

деб таништирган жувон Шакарнинг ўнг ёғида ўтирарди. Раис, «сўзлайсизми»? деб икки-уч имо қилди. Аммо Норбуви унамади. Бу сухсур кўзли, дўсира жувон афтидан хийла пишиқпухта, бамаъни, фаол кўринса ҳам суҳбатга қўшилмас, унча очилмасди. «Димоғдормикин ё бирон нарсадан кўнгли тўлмаяптимикин», деб қўйдим ичимда. Гоҳо у Шакар билан бир-икки оғиз гаплашиб, «олинг, олинг» қилишиб қўярди, холос.

Норбувининг ва бошқа хотин-қизларнинг жим ўтириши зиёфатни хиёл совутиб қўяётгандай туюлган эди. Раис сезгирлик қилиб, навбатдаги қадаҳни колхоз хотин-қизлари учун кўтаришни таклиф этди. Худди шундоқ пайтни кутиб тургандай, бирдан Шўро буванинг хаста овози кўтарилди. У ўридан туриб, чойми, ичимликми қўйилган пиёлани тутди, малла соқолини серкиллашиб бир-икки томоғини қиргандан сўнг, деди:

— Раис укамнинг сўзига қўшилишмоқчиман. Нафсиламр гап, колхозимизнинг ободлиги, оила-рўзгоримизнинг қут-баракаси, файзи, аёлларимиз туфайли, ана шу барака топкурлар шарофатидан-да. Шуларнинг жафокашлиги, ғамхўрлиги бўлмаса, инсоф билан айтинглари-чи, биродарлар, биз тилимизни узун қилиб юролармидик, а?!

Эркаклар гурра чапак чалишди. Хотин-қизлар ибo ҳам ғурур аралаш бир-бирларига жилмайиб олишди. Шу чоққача ўчоқ бошида бўлган Зиннат буви стол яқинида пайдо бўлиб, каравотдагилардан дока рўмоли билан бетини пана қилган ҳолда буванинг сўзларига қулоқ берди. Буни ҳаммадан олдин фаҳмлаган Асад жим қололмади:

— Ҳа, ёқмай кетсин, кампиршо! Шу мақтовлардан кейин яна кўпроқ бувамлага ноз-карашма қилиб юрманг-а!— деб ҳаммани кулдирди.

Зиннат буви эса: «Вой, шавақи бўлмай кет-э, одамни номуста ўлдирдинг!» деб, қих-қихлаганча ошхонага ўзини урди.

Хотинлардан бири ботирроқ чиқиб, Асаднинг гапини илиб олди:

— Ҳа, ноз-карашма қилсалар арзимабдими! Қўлларига гулдай ҳунарлари бўлса. Узингиз ҳам, укажон, бувимларнинг ширин-шакар таомларини еб олиб кекирдагингизни чўзясиз-да!

Энди эркаклардан бурун хотинлар чапакни гуриллатишди, қийқириқ бўлди. Норбуви ҳам чапакка қўшилди, у хийла очилган эди. Зиёфат қизиган сари қадаҳ мавзуи мезбондан кўра меҳмон аёлларга бурилиб бормоқда эди.

Шу чоғ дарвозада машина тўхтаб, савлат тўкканча Сардоров кириб келди-ю, яна мавзу аслига қайтди. У ўтираркан, меҳмонлар билан бош қимирлатиб саломлашган бўлди. Кечиккани учун узр сўраб, мезбон соғлиғига қадаҳ кўтарди. Тўфахон шаънига боя раис айтиб ўтган сўзларга бошқачароқ тўн кийгизиб гапирди. Сардоров кўзимга эрталаб кабинетида ўтиргандагидан ёшроқ, очикроқ кўриниб кетди. Ушами, бошқами? Ҳа, ўша. Фақат кабинетдан ташқарида жўнроқ кўринар экан-да. Дастлабки дақиқаларда ҳурмат юзасидан меҳмонлар унинг сўзларига қулоқ берсалар ҳам, сал ўтгач, тингловчилар озия борди. Кўпчилик ўзича гапга тушиб, косагулнинг амри ўтмай қолди. Сардоров ҳам раисга бурилиб, икковлари қандайдир муҳим масала устида сўзга киришган маҳал, стол атрофида одамлар сийраклаша бошлади.

Шакар Бахтиёрни Тўфахоннинг катта уйига ухлатиб чиққан, ундан тез-тез хабар олиб турарди. Ҳар кирганда, уйдаги жиҳозларни мақтаб чиқарди. Бир гал сўнгги марка телевизори гапирса, бир гал учиб юрувчи фаришталар сурати солинган ажойиб гулкўрпа билан катта уйни бутун энлаган туркман ипак гиламини ҳавас билан таърифларди. Шакар охири марта кирганда қайтиб чиқавермади. Ундан хабар олгани турдим. Бахтиёр уйғониб кетган экан, кўтариб Шакар уйдан чиқди. Унинг кетгиси келиб қолган эди. Буни пайқаган Тўфахон зорланиб:

— Ҳали тузуккина гаплашганимиз йўғ-а, ўртоқжон. Ётиб қоласиз,— деб чака-чарвидай ёпишиб олди.

Қимдир мева дарахтлари, гулзорлар орасида чочилиб юрган меҳмонларни жамлаш мақсадида ровондаги радиолани қўйиб юборди. Кетма-кет дилрабо куйлар таралди. Музыка кетидан хотин кишининг шахт овози янграб қолди. Ҳамма жим қулоқ берди: «Тўфахоннинг овозими? Ҳа, ҳа, худди ўзи! Тўфахон гапиряпти, Тўфахон!» деб меҳмонлар ровонга яқинлашди. Тўфахоннинг ўзи бўлса бошқа хонадан илжайиб чиқиб келяпти. Бу қандай бўлди? Радиоданми?.. Йўқ, магнитофон экан. Диққат билан қулоқ бердик — ўзгинасининг шанғироқ овози. Гап, Тўфахоннинг бу йил ўз бригадасида мўл ҳосил учун қандай курашгани, куз мавсумида эллик гектар ердаги пахтасини машина билан ўзи теражаги, планни қандай бўлса-да, ошириб адо этажаги устида борарди. Тўфахон шу сўзларни худди бирон катта мажлисда минбардан гапираётганга ўхшарди. Салмоқлаб, сал кучаниб, айрим сўзларга урғу бериб сўзларди. Масалан у: «Мен» деган сўзни ажратиброқ, «албат-

та бажараман» деган оддий сўзларни одамлар ишонадиган қилиш учунми «ал-бат-та ба-жа-раман!» деб ҳижжалаб хитоб билан айтарди. «Сизларни ҳам ўзим билан тенглашишга чақираман!» деган охирги жумласи янада баландроқ, тантаналироқ бўлиб чиқди.

Тўфaxonнинг сўзини эшитаётиб баъзилар елкасини қисди, баъзилар пиқ-пиқ кулди. Ахир ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўзидан-ўзи уйда ўтириб кимга ваъз қилгану, уни ким эшитган — шуниси ҳайрон қоларли эди-да. Буни шу тобда Тўфaxonнинг ўзидан сўраб билишнинг иложи йўқ эди. Чунки уни Сардоров билан раис ўз олдиларига ўтқазиб, гапга солишаётган эди. Эҳтимол, Тўфaxon, магнитофон олдида ўзича эрмакка шундай қилгандир, у ваъзхонлик қилгану, Асад эшитиб ёзиб олгандир? Мен шу мулоҳазани Асадга билдирган эдим, Асад, кайфи ошганиданми, хотини катталар билан гапни чортанг қилаётгани учунми, тўлиб турган экан, кесатиқ аралаш деди:

— Эрмак-пермаги йўқ, ошнам. Ҳақиқий нутқ бу. Қаллиғимиз кейинги вақтда шунақанги ваъзхон бўлиб қолганлар. Эртага обласной слётда ваъз қилмоқчилар. Магнитофондагиси — репетиция!..

— Ҳа, репетиция дегин,— кулгим қистаб кетди, тағин қизиқиб суриштирдим.— Нутқи жуда мазмундор, силлиқ чиқибди. Келинчакнинг илми жойида экан-да, а?

— Бе-е, йўл бўлсин,— деди у энсаси қотиб ва кўрсатгич бармоғини ўз кўкрагига нуқиб.— Мана бу мирзанинг хизматлари бу. Раис амаким айтиб турганлар, камина ёзганлар қофиясини келиштириб.

— Э, қўйсанг-чи,— дедим, шунчаки тўқиётган гумон қилиб.

— Дўстиммисан, ҳей, ишонмайсанми, менга-я? Эҳ, билмайсан, дўстим, билмайсан...— деб яна бармоғини кўкрагига нуқа бошлади. Кейин бирдан эркалиги тутган боладай тўлиқиб, елкамга қўл ташлади-да, нимадир демоқчи бўлган ерида айтолмай уф тортди.

— Шундай шодиёна кунда диққатбозлик? Сенга ҳеч ярашмайди, оғайним. «Парвоям қилма, бепарвоям бўлма» дейсан-қу ўзинг. Ҳа, ишларинг беш экан!..— дедим уни юпатишга уришиб.

— Нимаси «беш»? Мана, сен келдинг, дўстим, энди «беш» бўлади,— деди у. Мен «нега?» деб савол назари билан қараб қолган эдим, у тушунтирган бўлди.— Сиқилиброқ юрганидим.

Мундоқ дил тортиб отамлашадиган одам йўқ. Нимагадир ёт-сирашадими, ёнимга ёпишиб келишмайди.

— Нега довдирайверасан. Уйингга шунча одам йиғилиб ўтирибди-ку?

— Чақиргандан кейин келган-да.

— Хурсанд бўлишинг керак. Шунақа обрўли экан хотининг.

Асад қўлини силтаб:

— Шунақа бўлмаганда қайтага тинчроқ ухлардим,— деб қўйди.

Асаднинг бу думи хуржунда гаплари, ношукурчиликлари менга жуда ғалати туюлди. Олдинига ҳайрон бўлдим. Кейин кайфнинг давасига йўйиб қўя қолдим.

Вақт тунга оғиб, одамлар хайрлашмасданоқ кетиб бўлишган эди.

Нарироқда боласини кўтариб Зиннат буви билан турган Шакар: «Юра қолинг!» деб менга имларди. Мен оғайнимдан бир амаллаб ажралиб кетишга интилардим, у эса қўйиб юбормай:

— Қол шу ерда, ошнам. Дутор чалиб бераман. Бир дилкашлик қиламиз,— дерди.

Қаердандир дарров дутор топиб уни созлади-ю, ҳазин куйни бошлаб юборди. Ташлаб кетишнинг ҳеч иложи йўқ. Лоғим бунда-ю, кўзим эшик томонда. Куй адо бўлиб, янги бошлаётганда, мен «ҳозир» деб эшикка чиқдим. Шакар бакампир жўнаб қолишибди.

Сардоровни энди кузатган раис, ўз «газик»ига мени бошди. Йўл-йўлакай эртадан бошлаб қилинадиган ишларни ра кетди. Раиснинг гаплари қулоғимга яхши кирмасдиган хаёлимни Асаднинг кайф аралаш айтган ғалати гаплари баб олган эди.

Супага пашшахона тутиб ётган эдик. Ўрикка илинган тўрқовоқдаги бедананинг диги, қафасдаги саъваларнинг нозик наъмалари мени қитиқлаб уйғотди. Қушдай енгил бўлиб турдим. Сўнгги кунларда хотиржам тўйиб ухлаганим, мириқиб чиқарганим шу бўлса керак. Кўксингни яйратиб, қўлларингга ором берувчи дала шабадаси сархуш қилгудай, бамисоли ўзингни осмон тўла яйрашиб сайрашган қушлар парвозига қўшилиб кетгудай сезасан.

Ҳали пашшахонада Шакар билан Бахтиёр пиш-пиш ухларкан, мен тонг шабадасида ёмғирдай шилдирашган мевазор қўйнида кезаман. Шунда қишлоқ йўлларида ўтиб бораётган ёш-яланглар гурунги, отлар дупур-дупури, сигирбузоқлар маъраши эшитилади. Шабада қанотида узоқ-яқиндан машина, тракторлар гулдуриси қулоққа чалинади. Бу товушлар гоҳо бир-бирига қўшилиб дарё шалоласидай қуюқлашади, гоҳо аста-секин қирғоққа ёйилиб қумга синган каби сийраклашади. Қимирлаган жон борки, ҳали тонг олтин сепини ёймасдан далаларга оқа бошлаган эди.

Мен ҳам, Шакарнинг туришини кутмасдан, ишга отландим. Қишлоқ марказидаги колхоз устахонасига яқин йўлни кўзлаб кетаётган эдим, қаршимдан раиснинг «газик»ида Асад чиқиб олди. Мени машинага таклиф этди. Мен пиёда қишлоқни томоша қилиб бормоқчи эканимни айтсам, у:

— Чиқаверсанг-чи, таранг қилмасдан. Гап бор!— деб қистади.

Лоп этиб эсимга унинг кечаги ҳасрати тушди. Ноилож ёнига чиқдим. «Тагин нима гап?» деган эдим. Мактабга биринчи келган болани йўлга солгандай, насиҳатга ўтди:

Сен, ошнам, кичкина одам эмассан энди. Қўл остингдашлар олдига машинада борганинг қандай-ку, пиёда кетаётганга борганинг қандай? Биринчи кунданоқ обрўйингни бузиб билишинг керак, ошнам!

Ана ҳазил-мазах қиляптими, деб бақрайиб турибман, раисни кўриб олиб қаси ишшайиб қараб қўяётган шофёр боладан уяляп-уяляп ахд эса унга парво қилмай, аzza-базза менинг ғамимни қилди. Тамсил учун ўзининг бошидан кечган воқеани эсимга олиб ўтади. У ҳам янги келган вақтида бир неча кун кўчада юрган, раиснинг ёнидан узилмаган. Кейинроқ раиснинг ёнидан далаларда, шийпонларда қолдирадиган бўл-ган машинага кор қилиб кетган. «Ўзим машина олмасам бу машинага қандай қилиб олиб бераман?» деб ахд қилган. Нафсидан қийиб пул йиғишга қарз олиб олиганига бировдан қарз кўтарган-да, мотоцикл олиб олишга қарздор бўлиб қолганини билган Тўфанон эса бундан номус қилган-да, марварид оламан деб сан-санган пулини бера қолган. Ушандан бери Асад раиснинг ёнидан олиб бераман деб ахд қилган. Яёв юришни қийин билган раиснинг ёнидан олиб бераман деб ахд қилгани учун. У хотинида пул кўплиги, уни олиб бераётган эди, йўлимизда кўтарилган шовқин-сурон гапнинг белига тепди.

Машинани тўхтатиб, тушдик. Дарахтлар орқасида, пасткам ерга ўрнашган бир қўрғонча эшигида икки йигит рўдапо кўйлак кийган, дока рўмоли устидан қора дакана бойлаган бир хотин билан хириллашиб турибди. Йигитлар ҳовлига киришмоқчи; хотин эса жон-жаҳди билан эшик тутқичига ёпишиб олган. Тиканлар ва шох-шаббалар билан иҳоталанган томорқадан айиқ боласидай ит чиқиб йигитларга сапчияпти. Йигитлардан бири бўйчанроқ рус бўлиб, иккинчисини кеча сарой олдида кўрган эдим — устахонанинг вақтинча мудури Уринбой. Солдатча кийимдаги жиккак, юзлари сепкил, қарашлари содда бу йигитча менга маъқул бўлиб қолган эди. Уринбой мени кўрибоқ, қўрғончага имо қилиб, шикоят бошлади:

— Ноинсофларни кўринг, ака! Биз машина ремонтига материал етказолмай сарангмизу, булар!..

Мен ҳеч нарса тушунолмамай турибман. Хотин бўлса тилини бир қарич қилиб Уринбойга бидирляпти:

— Ҳақларинг йўқ уйимга бостириб киришга. Унақа замонлар ўтиб кетган. Сўфи аканг борида келларинг. Худди устингдан арз қиламан раисга, жўна ҳозир!..

Уринбой эса тап тортмай эшикка ўзини урди-да:

— Пулавой-шўлавоё деб бошни қотирманг, холам ойна! Кирамизу чиқамиз. Қани юр, Андрей! Юринглар!— деб ҳаммамизни ичкарига бошлади. Почасига ёпишган итни жаҳл билан бир тепган эди, оғир ботинка зарбидан ит вангиллаганча ариққа шалоплаб тушди.

Қўрғончанинг нариги бурчига етганда, Уринбой Андрейга:

— Ана, айтмабмидим, ака!— деб ҳайқириб юборди, кейин бизни чақирди.— Кўринглар акалар, антиқа инкубаторни!..

Боришимиз билан олдига чий тўсилган оғилхонадан жўжаларнинг чийиллашгани эшитилди. Кирсак, не кўз билан кўрайлик, шифтга тегиб турган терим машинасининг бункерида гиж-гиж жўжа!..

— Бу нимаси? Шунақаси ҳам бўладими!— дейман кўзларимга ишонмай.

— Бизда бўлиб туради, ака!— дейди кимгадир зарда қилиб Уринбой. Мен Асадга савол назари билан қарайман. Асад бу ишдан беҳабардай елкасини қисади. Уринбой куйиб-пичиб тушунтиради.— Яқинда биз терим машиналарини сарбита жамлаб, мундоқ қисмларини текширмаймизми: баъзи бирининг бошини топсак, оёғи йўқ, оёғини топсак боши йўқ. Кейин кўчама-кўча тентираб, гумон қилган жойларимизни қидириш-

дик. Гумон қилган жойимиздан биттаси шу Сўфи аканики эди. Қулогимизга бу антиқа инкубаторнинг овозаси жиндак чатинган эди. Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди-да!

Уринбой фурсатни қўлдан бермай, Андрей ёрдамида «инкубатор»нинг сим бойланган эшикчасини оча бошлади. Ранги бўздай оқариб, депсиниб турган хотин буни кўриб дод солишга тушди.

— Овозингизни ўчиринг, холам ойи,— деб ўдағайлади Уринбой, бўлмаса сизни ҳам эрчангизга қўшиб правленияга қўямиз. Қолхоз мулкани талон-торож қилишнинг нималигини билиб оласизлар, ҳа!

Чапақай жаҳли чиқиб Уринбой хотинга шунча пўписа қилса ҳамки, хотин дод-войини тўхтатмай қўшниларни бошига тўплайдиган. Бунақа жаҳолат билан иш битмаслигига кўзим етди. Уринбойни босмоқчи бўлдим. Аммо у гапимга қулоқ солмай, олатасирига «инкубатор»ни очиб юборди. Митти тожилари бўяб қўйгандай қип-қизил, оёқчалари хина суркагандай сап-сариқ жўжалар «озод» этилганидан хурсанд бўлиб, ҳовли юзи билан битта бўлиб бодроқдай чочилиб кетишди. Буни кўриб капалаги учган хотин, энди бояғидай оғзи-бурнини рўмоли билан ўраб йманишни ҳам қўйди. Уринбойга ёпишиб кетди. Кучи етмагандан сўнг, Асад билан менга йнғи аралаш ёлворишга тушди.

— Ҳой, яхши йигитлар, ёрдам беринглар Не ҳасратда тирикчилигимизга ярармикин деб очтирган жўжаларимизни... нима қилмоқчи ўзи!.. Ердам беринглар, барака топкурлар!..

Асад уни юпатмоқчи бўлгандай:

— Улкангизни босинг, холам ойи. Ҳеч ким жўжаларингизни пишириб емайди. Улар ҳали мурғак экан, пичоққа илинмайди ҳам!— деб гапнинг кетини майнабозликка айлантириб юборди.

Мен ўлганни устига тепган қилма, деб Асадни туртдим. Кейин хотинни чалғитмоқчи бўлиб, эрининг отини, ишлайдиган ерини сўрадим. Хотин яна доқа рўмолининг чети билан оғзини бекитиб бир нима дея минғиллади-ю, мен яхши англамадим. Асад гапга қўшилди.

— Биздан сўрагин эрчаларининг исми шарифларини. Қишлоқда отнинг қашқасидек танилган мулла Киромиддин Сўфиев. Қисқаси, Сўфи ака. Нега бундоқ десанг, асли касб-корлари қишлоқ мачитида сўфилик бўлган. Ҳозир-чи, колхознинг ҳаёт-мамоти шу кишининг қўлида.

— А-а? Лўндароқ қилиб гапирсанг-чи?

— Лўндароғини сўрасанг...— деди Асад, ўз гапи ўзига наша қилиб кулганча,— колхоз хўжалик бош бошқармасининг бошлиғи!..

Унинг кулгиси офилхонада бошланган тарақа-туруққа қўшилиб кетди. Чунки бу пайт Уринбой билан Андрей бункерни судрашиб чиққан эди. Ҳаш-паш дегунча баримиз бир бўлиб бункерни юк машинага ортиб олдик. Асад мени «газик»га таклиф этди. Мен эса уни қўйиб, юк машина кабинасига чиқдим. Уринбой рулни буради. Анча ергача хотиннинг айюҳаннос билан бизни «худога солиб» қарғаётгани, итнинг эса қутуриб акиллагани қулоғимизга чалиниб турди.

— Ҳангамани кўрдингизми, ака! Агар устимизга бориб қолмаганингизда-чи, қонимга ташна бўб турувдим, бир иш-кал чиқарворардим, азбаройи шифо! Ҳеч тушунолмайдан-да баъзи одамларга. Ё бир винти етишмайди уларнинг, ё виждониниям арзон-гаровга сотворган. Колхоз нима ғамда, халқ қанақа ташвишда — бир гирам иши йўқ. Уясига дон ташишдан бўлакни билмайди қумурсқа мисол. Бунақаларнинг мурватини қаттиқроқ бураб қўймаса бўлмайди, ака! Ё гапим чакими?

Хунук воқеадан дилим намозшом бўлиб хаёл суриб келаятган эдим, сўзларига унча эътибор бермабман. У ўзидан-ўзи хахолаб юборди. Мендан кулдими деб афтига қарасам, сариққина жиккак башарасини баттар кичрайтириб турган кичик кўзларини пирпиратиб, тупугини сачратгудай бўлиб:

— Бу кўрганингиз ҳам ҳолва, ака!— деди ва бошқа бир ҳангомани эслаб кетди. — Айтиб берайми?

— Ҳа, айт,— дедим энди астойдил қулоқ бериб.

— Тунов кунни денг, ҳалигидақа кўчама-кўча юрсак, бир томошга устидан чиқдик. Ҳов, қишлоқ этагидаги қўрғонча эгаси томорқасига денг, девор қилиб яп-янги темир панжара тутиб қўйибди. Худди катта шаҳар боғини ўрагандай-а! Ҳа, ака, ишонаверинг. Мундоқ қарасак, машина четаннинг панжараси...

— Қанақа машина четан?

— Ҳалиги... пахтани қоп-қанорсиз ташийдиган прицеп-чи... Бир жойда бузилиб ётганини кўргану, ноинсоф суриштирмай шартта панжарасини юлиб, томорқага ишлатиб юборган.

— Ҳеч ақлга сиғадиган ишми шу?— дедим, Уринбойни ўтакетган лофчига чиқариб.

У бўлса онт ичворгудай бўлди:

— Ишонмасангиз, ака, бошқалардан сўранг...

— Ундок бўлса, ўзларингдан ҳам парвосизлик ўтган-да. Нахотки бутун бошли машинани хомталаш бўлгунча қўйиб берсанглар!

Уринбой кифтини учирди. Кузовдаги темирнинг шақир-шуқуридан саволимни тузук англамадими, афтимга бақрайиб қўйди. Анча ергача жим борди. Унинг аломат сўзларига қизиқиб қолгандим, у билан яқинроқ танишгим келди. Қандай қилиб механик бўлгани, қачондан бери бу ерда ишлаётганини сўрадим. Уринбой, болаликдан машина кетида юриб, ўрта мактабни битирмасданоқ трактор минишни ўргангани, армияга бориб келиб, механизация курсида ўқиб чиққач, далада ишлагани, бу йил уни устахонага вақтинча мудир қилиб ўтказишганини айтиб берди. Энди йигирма иккига қадам қўйипти. Унинг сўзларидан ўз касбига жуда берилганлиги, аммо кейинги вазифасидан кўнгли тўлмаганлиги сезилиб турарди. Шунда эсимга илгариги йиллар колхоз устахонасида бошлиқ бўлган Кенжабой ака келди. У республикада хизмат кўрсатган механизатор унвони олган, кекса мутахассис эди. Ундан кўплар иш ўрганишарди. Мен ҳам диплом иши ёзганда бу кишининг янги тажрибасидан анча фойдаланганман. Аввалги йиллар Кенжабой ака боронани серунум ва сифатли қиладиган мола ўйлаб чиқарган эди. Кенжабой аканинг ҳозир қаердалигини сўрасам, Уринбой «касал, даволаняпти», деб калта жавоб қилди. Мен ундан колхоз устахонасида умуман ишлар қанақалигини билай деган эдим, у иккиланиб туриб:

— Умуман ҳам, қисман ҳам... нима десам экан... ўз кўзингиз билан кўрасиз-да, ака!— деб қўйди.

Саройга етиб келиш биланоқ, кўзим дарвоза олдига бир неча йигитни бошлаб чиққан Асадга тушди. Қачон етиб келибди, буларни нега бошлаб чиқяпти, деган фикр миямга келди-ю, парво қилмадим. Уринбой билан Андрейга қўшилишиб машинадан бункерни туширишга тутиндим. Асад бўлса яқинимга келиб:

— Ҳей, сенинг ишингмас бу. Ўзлари тушириб олишади. Сенга йигитлар мунтазир, бу ёққа қара,— деб қистарди.

Мен нима гаплигини тушуниб етгунимча бўлмай, Асаднинг имо-ишораси билан комбинезонли йигитлар гурра келиб менга қўл узатиша бошлашди. Мен бу кутилмаган ҳолдан жуда ўнғайсизликка тушдим. (Расмиятчиликка ўрганиб қолган Асад қурмагурнинг иши-да бу!) «Тантанали кутиб олиш» ма-

росими тугагач, йигитлар ишларига тарқаб кетишди. Асад мени саройга бошлади.

Чорва яйловларига борган бўлсанг, эсларсан балки. Онда сонда қўй қамайдиган эски, чорси пахса қўралар учрайди. Қўп йиллар фойдаланилмай қолгани орқасида унинг паст деворлари нураб-нураб, одам ҳатлаб ўтса бўладиган ҳолга келади. Қўранинг бир бурчига катта гувалалардан тикланиб, усти қамиш билан наридан-бери ёпилган чўпонлар кулбаси ҳам йиллар бўронида путурдан кетиб, илматешик бўлиб қолади.

Сарой менда шунақа таассурот уйғотди. Бир чеккаси гўнг, бир чеккаси ўтган йиллардан қолган ғўза пўчоқлари уюмлари билан банд, шувоқ, янтоқлар ўсиб чиққан кенг ҳовлининг у ер-бу ерида трактор, комбайн, сеялқалар турибди. Терим машиналари устида уч-тўрт ремонтчи уймалашяпти. Тарақа-туруқ овоз чиқаётган бостирмага бош суқсам (бу ер илгари молхона бўлгани учунми), гуп этиб димоғимга гўнг, моғор иси урди. Бостирмадаги бир неча дастгоҳ кўҳна кўринди. Яна диққатимни жалб этган нарса шу бўлди: бостирмада ишлаётган, ташқарида машиналарни ремонт қилаётганларнинг аксарияти Уринбой тенги ёшлар эди. Демак, колхозда кадрларнинг ўсиши чаккмас. Аммо шу заҳоти таажжубга тушдим: бу ёшларнинг иши, ҳаракатида машқи етишмаган созандалардай қовушмаганлик, ланжлик сезиларди. Баъзилари эса папирос чекишиб, гап сотишиб вақт ўтказишяпти. Нега шунақа? Ёшлар бор жойда ҳаммаёқ қайнаб-тошиб турмайдими ахир!

Кечаси зиёфатдан қайтишимизда раис: «Саройга бориб ишни қўлга оласан. Терим машиналари ремонтининг долзарб вақти, шунга ўзинг бош бўлиб турасан ҳозирча», деган эди.

Мен ҳали ишга тушмасимдан, ҳатто вазифамни тушуниб олмасимданоқ, йигитлар: у етишмайди, бу етишмайди, деб чекка-чеккадан талаб ёғдиришди. «Бу қанақаси?» деб Уринбойга қарадим. У ердан кўзини узолмасди.

— Нега шу вақтгача индамай ўтирган эдинглар? Бола йиғламаса она сут берадими?— дедим.

— Ана, бошлиғимиздан сўранг,— деб йигитлар Уринбойга тикилишди.

— Нега ўқраясан ҳамманг,— деди кўзлардан қочиб қутулмай Уринбой. Кейин менга тушунтирган бўлди.— Индашга ҳўп индадик, ака. Деталь, қисмлар етишмаслиги борми, айрим дастгоҳнинг нобоплиги борми, иш шароитимизнинг яра-

маслиги борми, барини гапирганмиз катталарга. «Хўп, хўп, тўғрилаймиз!» дейишади-ю, тагин эски тос, эски ҳаммом...

Иигитлардан Андрей тажангроқ экан, дабдурустан:

— Гапирасану кетаверасан-да «хўп бўлади»га лақиллаб. Ваъдага ишониб ўтирсанг, унмайди ҳам, куймайди ҳам. Мундоқ, катталарнинг гирибонидан олмайсанми, латта!— деб Уринбойга ёпиша кетди.— Кеча опкелган гайка, болтларингни қара. Эски-туски аралаш, размерлари чатоқ. Машинанинг бу ерига тўғри келса, у ерига тўғри келмайди. Хуноб бўп кетди одам!

— Нима қилай, завхоз: «Янги деталларни Сўфиев ўз ҳужрасига қулфлаб юрибди. Ҳозирча борини амаллаб турларинг», деб шуни берган бўлса!— деди Уринбой нолиб.

— Қанақа қилиб амаллаб бўлади. Ямоқчига ўхшатяптими бизни!..

— Ҳали «инкубатор» машмашаси вақтида кўзимга Уринбой оғзидаги ошини олдирмайдиган, тутганни шарт кесади-ган, дами баландгина кўринган эди. «Менга ишда қўл келади шекилли», деб умид боғлаб қўйган эдим. Энди шериклари исканжага олганда, бирдан дами пасайиб, ичи тушган қовундай пўк бериб қолганига ажабландим. Айниқса, Уринбойнинг қўлидан бошқа иш келмайдигандай:

— Ҳақиқатан ишларимиз чаппа. Филдирагимиз ботиб қолган. Уни юргизиб юборишда акам ўзлари «ҳа-ҳа»лашворадилар-да,— дегани мени ваҳимага туширди.

Мен бошдаёқ тайёр ошга, осон ишга келмаётганимни сезган эдим. Асосий вазифам — колхозда механизация ишини йўлга қўйиш деб билардим. «Бор билимимни, кучимни сарфлаб, ишни шундай йўлга қўяйки, ҳаммага ўрناق бўлсин!» деган мақсадни дилга тугиб қўйган эдим. Аммо ҳозир колхозда бундай аҳволга дуч келарман деб ўйлабманми! Кенжа аканинг тажрибасини ўрганган йилим колхоз устахонаси ўша аҳволда эди. Ушандан бери оламда озмунча ўзгариш бўлди-ми-ю, озмунча сувлар оқиб ўтдимми! Бу ерда бўлса...

Ишни нимадан бошлаш керак, деган савол қаршимга кўндаланг тушди. Шунда Асад ёдимга келиб у ёқ-бу ёққа қарасам, у жуфтакни ростлаб қолибди. Энди кимга маслаҳат соламан! Иигитлар менга умидворлик кўзлари билан боқишяпти. Умидларини оқламасдан бўладими? Биринчи галда ремонтчилардаги ўз кучига ишончсизлик, ланжликни йўқотиш керак. Лекин қандай қилиб? Балки ишни ремонт учун етишмаётган камми кўстларни ундириш, иш шароитини яхшилашдан бош-

лаш керакдир? Агар шуларнинг кетига тушиб кетсам, раис айтган «долзарб» ишдан четда қолмайманми? Ҳақиқатан ҳозир энг зарури терим машиналари ремонтга, унинг сифатига қараш-ку! Ҳзим бор билимимни ишга солсам, ўргатсам, ўргансам, бу ҳунарнинг янгидан-янги сирларига етсам деган ниятдаман-ку. Шу сабабли машинадан бошқа нарсага алах-симаганим тузук. Хўп, ана шундай қилиб устахонада ўтириб олсам, бизга ками кўстларни ким бутлаб, шароитни ким тузатиб беради? Раиснинг ўзими? Унинг бошида неча хил ғовғаташвиш. Бу ҳам тўғри. Аммо менимча, раиснинг энг катта ташвиши — мана бу ерда, бутун далалар ҳосилининг тақдирини ҳал қиладиган, колхознинг томир-томирига жон бериб турадиган полвон моторларда бўлиши керак!..

Хуллас, ортиқча ўйлаб ўтиришнинг вақти эмасди. Мен бир чеккадан йигитлар айтган касалликларни ўз кўзим билан кўриб, сабабларини аниқлашга киришдим. Машиналарга уришиб, бирпасда энги калта кўйлагим билан шимимга доғ тегди. Буни кўрган Уринбой эски бир комбинезон топиб берди. Кийиб олдим. Танишув давомида баъзи йигитларнинг ишида пала-партишлик, деталарни адаштириб юборишга кўзим тушиб қолди. Биттасидан: «Шу ишинг тўғрими?» десам, «Билмадим?» дегандай кифтини учиради. «Билмасанг ўрганмайсанми?» десам, «Кимдан ўрганаман?» дейди.

Олдимда янги бир муаммо туғилган эди: касалликнинг муҳим сабабларидан бири — одамларга нотўғри муносабатда бўлиш эмасми? Уларнинг билмаганини билдириш, хом томонларини пишириш, танлаган ҳунарларини севдиришга парво йўқлигида эмасми? Колхознинг ишонган боғи, суянган тоғи бўлган бу ҳунарманд ёшларни ўз ҳолларига ташлаб қўйиш мумкинми? Буларнинг қўлларидан нималар келмас эди — кучлари тўлиб ётган бўлса. Қани шу куч, шу ғайратни ишга соладиган, ўргатадиган, талаб-эҳтиёжларини қондира оладиган устозлар? Уринбой? Уринбойнинг ўзи ҳали мададга муҳтож кўринади-ку. Кенжабой аканинг йўқлиги билиниб қолганга ўхшайди-да!

Ўзимда туғилган дастлабки таассуротларни айтиш, саволларни ечиш учун тезда раис билан учрашишим керак. Яхшилаб тушунтирсам тушунар, ботиб қолган ғилдиракни ўрндан қўзғатишиб юборар. Ахир шу ғилдирак равон ва чаққон айланмаса, колхознинг тоғдай вазмин юки қандай жилсин!..

Ишдан кўнглинг хира бўлиб, чарчаб келганингда, «ҳорманг!» деб кутиб оладиганинг бўлса, шу заҳоти ярим чарчоғинг тарқаб кетаркан.

Шуни биринчи марта ҳис қилдим бугун.

Ҳақиқий, жиддий меҳнат чарчоғини сезганим биринчи бўлса керак бугун.

Шакар ҳам мени бугунгидай зориқиб, ошиқиб кутганини эслолмайман.

Бахтиёрни кўтариб қўрғонча яқинида бўғоз тут остидаги супачада ўтирган экан, узоқдан қорам кўриниши билан, худди қушдай толпинди менга.

— Ана ад-даси! Ҳорманг ад-дажон дегин, ана ад-дажони!— дея бола тилида эркаланди.

Бахтиёрни қўлимга узатди-ю, ўзи югуриб-елиб чойга қаради, овқатнинг тузини кўрди. Супага жой солиб, ҳовлига сув шакароб қилди.

Хайриятки, Шакар бу кўҳна, оддий каталакни худди ўзиники қилиб олгандай, биринчи кундаги ётсирашидан асар қолмаган. Бутун ҳаракати, рўй-рафтори, муомаласи бу ерга келганимиздан мамнунлигини билдириб тургандай, гўё умрбод шундай яшайверишга розидай...

Шакар супа остидаги ўрик шохига осилган қоп беланчакка болани ётқизди-да, қўлимга сув қуяркан, бирдан қўлимнинг мойини кўриб, ҳайрат ичида:

— Вой, вой, Қамол ака, мойни қаердан юқтирдингиз?— деди. Кейин афтимга тикилиб.— Вой, уни қаранг, юзингиздаги хол мунча чиройлик! Бирам ярашибдими бош инженерга,— деб хахолади.

— Машинадан юққан,— дедим парвосизгина.

— Нега энди? Машинага суйкалдингизми?

— Ремонтга урингандан кейин шунақа бўлади-да. Комбинезонда ишлаганимни кўрсанг нима дердинг?

— Вой, нучук сиз ремонтга уринасиз?— деди Шакар таажжуби ошиб.— Ахир бош инженернинг вазифаси шунақа бўладими?

Дафъатан бир нарса деёлмадим. Саволи менинг учун кутилмаган эди. Ўзим ҳали, тўғриси, вазифамнинг нималигини суриштирганим, идорадагилар ҳам менга аниқ бир гап айтгунча йўқ эди. Фақат шу нарса маълум эдики, «ҳозирги долзарб пайт» менинг ўрним устахонада, ремонтчи йигитлар ёнида. Мени қанақа вазифага қўйса-қўйсин, менга орқа қилиб

турган шу одамлардан, севган касбимдан ажралиб қолмасам бўлгани. Шакарга шуни айтдим. Айтдим, ўйламаганимда Шакарнинг кўнглига ғашлик солиб қўйгандай бўлдим. Гулгул очилиб турган чехрасига негадир бирдан норозилик аломати ёйилди. (Яхши ҳамки устахонадаги бошқа мушкулликлардан оғиз очмаганим).

— Вой, унда...— деди бўшашинқираб, ниманингдир мулоҳазасига бориб,— қийналиб қолмайсизми?

— Кўп қатори қийналсам қийналибман-да,— дедим менга раҳми келаётган фаҳмлаб.— Белни бойлаб ишласак, интилсак, кўзлаган мақсадимизга етишиб қолармиз. Сен менга мадад бериб турасан-да.

— Ва-а, мен қандай мадад беролардим! Касбим ўқитувчи, ишим бола боқиш бўлса,— деди ишшайиб.

— Суянчиқ бўласан,— дедим хотирали кунларни эсга тушириб.

Уша имтиҳон билан боғлиқ изтиробли, аммо ҳеч қандай тотли нарсага алиштириб бўлмайдиган қадрли онлар кўз олдига келиб, Шакар қизаринди. Бутун умидини менга боғлаб: «Суянчиқсиз иш битмайди барибир», деган сўзлари ўзига наша қилди-да, қиқирлади.

— Сизга суянсам бўларди, кўтарардингиз. Мен бўлсам туриш беролмасман,— деди эркаланиб.

— Сендан мен битта мадад кутаман. У ҳам бўлса — юракка дармон. Истасанг, қўлингдан келади бу...

— Истамаслигим ҳам бор эканми!— Шакар эриб кетиб, бетларимдан ўпди.

— Бетимдаги «хол»лар кетибдими ишқилиб?

— Кетмаса ҳам майлига,— деди-да, кулганча қўлимга кўзгу берди.

Қарасам, «хол»нинг изи қолибди. Ундан ташқари нимдош кулранг кепкамга, енги қисқа катак қўйлагимга ҳам доғлар тегибди. Бошқатдан ювинишга тушдим. Қийимларимни эса Шакар ечтириб олди-да, у ёқ-бу ёғига қараб жирғана-ижирғана, Зиннат бувининг жомашовига солди. Унинг бу ҳаракати менга ғалати туюлди. Чунки, тўғриси айтсам, Шакарни жомашов тепасида биринчи кўришим эди-да. Шаҳардалик вақтида у кирларни бировга бериб ювдирарди. Йиртиқ-ямоқ, уй кўтариш каби қийин юмушларни-ку, ёнига йўлатмасди. Кейинги ойларда эса боласидан сира ортагани учун овқат пишириш ҳам кўпроқ ўзимга қолган эди. Ҳозир энди, бошга тушганни кўз кўрар деганларидай аста-аста уй юмушларига

қайишяпти бечора. Бунга бир чеккаси хурсанд бўлсам, бир чеккаси ачиниб турган эдим. У бирдан хахолаб юборди. Ўз ҳолати ўзига таъсир қилди шекилли, деб ўйловдим. Бошқа нарсага кулаётган экан.

— Янгиликдан хабарингиз йўқ. Хиёл бўлмаса-чи, Қамолжон ака,— деди у қувноқлик билан,— мен сиздан ҳам катта амалдор бўб кетай деган эдим.

«А-а?» деб оғзим очилиб қолди.

— Ҳали мен қишлоқ дўконига кетаётсам, машинада раис ўтиб қолди. У азда-базда машинасини тўхтатди-да, мен билан саломлашди. Ишга кириш-кирмаслигимни сўради. Мен, агар ўрин бўлса қишлоқ мактабидан дарс олсам, деган эдим. Раис: «Дарсдан ҳам зарур бир вазифа бор, қизим», деб қолди. «Агар хўп десанг, сени колхоздаги кўчма яслиларнинг бош мудираси қилиб қўяман. Жуда соз, гаштли иш-да. Жамики хотинларнинг дуосига қоласан», деди. Мен кутилмаган таклифдан иккиланиб турувдим, кетидан: «Ўз чақалоғингни ҳам яслида боқаверасан», деб қўшиб қўйди. Ана шуниси мени қизиқтирди. Таклифини қайтаролмай: «Ўйлашиб кўрайлик-чи», дедим. «Майли, куёв билан маслаҳатлаш, у ҳам йўқ демас. Жавобини менга эртагаёқ айтишинг керак. Бу ишни ҳеч пайсалга солиб бўлмайди», деди. Қистибасга олганини қаранг-а, тавба. Шу раисингиз ҳовлиқмароқ, санамай саккиз дейдиган одамми, деб қўйдим-да.

Биз кўчиб келганимиздан буён Шакарнинг ишга кириши ҳақида неча марта ўйлашган бўлсак, фақат муаллимликни кўзлашган эдик. Шу яқин ўртадаги мактабдан ўрин чиққанида ҳам, барибир болани яслига ўрнатмагунча ишга боролмаслиги турган гап эди. Бу жиҳатдан раиснинг таклифи мени ҳам қизиқтирди. Аммо бу ишнинг Шакарга унча таниш эмаслиги мени чўчитган эди. Мен сир бой бермай, Шакардан сўрадим:

— Шу вақтгача ким экан бу вазифада?

— Бу ёғини раисдан сўрашга иймандим. Бу ишни ким билан маслаҳатлашсам экан, деб ўйлай-ўйлай, Норбуви опа эсимга тушди. Йўл-йўлакай бир машинага ўтириб, унинг бригадасини топиб бордим. Унга гапни очдим. Маслаҳатга борганимдан хурсанд бўлди, гапнинг борини айтди:

— «Олдинги мудирамиз чала ўрта маълумотли аёл эди. Ишни эпполмади. Бунинг устига гўдакларнинг озгина ризқиға ҳам кўз олайтирди. Гапнинг рости, бу анча қийин иш. Агар қийинчилигидан чўчимасангиз, сиз удалай оласиз». Норбуви

опанинг дангалчилиги менга ёқди. Раисга ўшаб мақтаб ўтирмасдан бор гапни айтди. Кўнглимда жиндак қизиқсиниш бўлганидан, унга ҳам «йўқ» демадим. «Мендан нима кетяпти, бир кўрай-чи, яслисининг аҳволи қалай экан», дедим-да, йўлдан Норбуви опа шийпонидаги яслига кўз ташладим. Шийпонга тақаб фанер, тахтадан энгилгина қуриб пашшахона тутилган айвон. Жажжи каравотчаларда етти-саккиз гўдак бири ўйинчоқ ўйнаган, бири пиш-пиш ухлаган, бири сўргич сўрган, тепаларида оқ халатли ўрта ёш хотин парвона... «Чакимас. Бахтиёрни шу ерга топширсам бўларкану, бироқ олисда. Қани бошқасини кўрай-чи, дедим-да, бериги бригадага ўтдим. Бунисида нимани кўрдим денг, қовун полизларда бўладигандай қамиш билан шохдан тикланган олди очиқ чайла. Омонат тўсинларга беш-олти ердан арқон илиб — қопми, эски шолчам, дастурхонми — тўғри келган нарсдан беланчак ясаибди. Уларда гўдаклар пашшага таланиб чирқирашиб ётибди. Қарайдиган одамнинг тайини йўқ. Ҳайрон бўлдим: Норбувини партком дейишади. Ўзиникини яхшилабди-ю, бошқасига нега қарамабди? Қайтишда яна бир шийпон олдида Зиннат бувимга дуч келдим. Бувим тутунга буланиб катта қозонда овқат пиширяпти. Унинг ёнгинасида эса чақалоқларнинг бағир-буғури эшитилади. Бу ерда ҳам чайла. Аммо боягидай беланчак йўқ. Гўдаклар тупроққа қоришиб у ёқдан-бу ёққа тошбақадай эмаклашган, бақаришиб-чақаришган. Бир хилларини бўлса оналарими, бошқа бировми, узоққа кетиб қолмасин деб белларидан сочиқ ўтказиб чайла устунига бойлаб қўйибди. Бувимдан:

— Буларга ким қарайди?— деб сўрадим.

— Битта мактаб қизини боқувчи қилиб қўйишган эди. Ўзи бола эмасми, чақалоқларни эволюмай қоляпти. Зерикканидан охири: «Бувижон, бирпас қараб туринг», деб ўйинга алахсиб кетди қизи тушмагур. Ҳозирча ўзимга қолди бу гўдаклар ҳам...

«Норбуви бригадасидаги ясли унақа-ю, бошқалари нега бунақа?» деб сўровдим, бувим Норбуви бригадасининг одамлари ўз кучлари билан ҳашар қилиб қуриб олишганини айтди.

Шакар олдин кула-кула ҳикоя қила бошлаган бўлса ҳам, охири ёқасини ушлаб:

— Тавба, шулар ҳам ясли-ю, бола боқиш бўлдими! Мунақасини ҳеч ерда кўрмаган эдим: на ўз қишлоғимизда, на бултур пахта теришга чиққан колхозимизда. Мен бу раисни ҳуш-

ёргина, инсофликкина одам деб юрган эдим. Қойил қолмадим!..

Шакарнинг сўзи мени ўйга толдирди. Ҳар ҳолда Тошматовнинг инсофли одам эканлиги хусусида менинг шубҳам йўқ эди. Унинг бошида бир дунё ташвиш. Ясли масалаларини ёрдамчиларига топширгану, улардан бепарволик ўтгандир, ёрдамчилари ичида нобоп одамлар бордир балки. Биратўла яслида ишлашдан айниб қолмасин деб, дилимдагини Шакарга билдирмасдан сўрадим:

— Хўш, энди раиснинг таклифига нима демоқчисан?

— Нима дердим. Кўра-била туриб елкамга шундоқ оғир юкни ортиволайми?

— Мен-чи, мен елкамга ортиб олмадим-ми?— дедим тилимга келганини қайтармасдан.— Менга осон бўляпти деб ўйлайсанми?

— Сиз?..— сўзим оғир ботиб, Шакар қизаринди.— Сизнинг йўлингиз бошқа...

«Яъни?» дегандай савол назари билан тикилдим. Унинг пирпираб турувчи узун киприклари остида чиройли жилмайдан кўзларидан «Мунча одамни қистовга оласиз?» деган гинани укдим. Шунга қарамай, ҳамон тикилиб турардим. Охири у бардош беролмади:

— Сиз шу юкни кўтаришимга рози бўласизми-а? Раҳмингиз келмайдими?

— Чинини айтайми, Шакархон? Агар кўтаролмаслигингни билганимда, сира рози бўлмасдим!

— Уста ташвиқотчи бўбсиз!— деди кулиб Шакар ва кўрсатгич бармоғини менга ўқталди.— Нима бало, хотинингни унатасан деб, раис оғзингизни мойладими дейман-а? Уни-муни қўйинг, қийналиб қолсам мени ким суяйди? Сиз бўлсангиз ўз ишларингиздан ортмай қолдингиз.

— Ҳа, тагин «тирговуч» эса тушдими? Кел, бу гал ҳам «тирговуч»сиз иш битиришга ҳаракат қилайлик. Менинг ўзим раис билан очиқ гаплашиб бераман: шарт-шароитлари-ю ҳамма томонини.

— Майли, эртагача обдан ўйлашайлик,— деди охири Шакар. Аммо сабри чидамай, кечқурун Норбувининг уйига борди. Норбувидан яслиларни тузатиш учун нималар қилиш кераклигини ўрганиб келиб, менга айтиб берди.

Устахона ишлари устига Шакарнинг дарди қўшилди. Эрталаб тўғри раисга учрашмоқчи бўлдим. Раисни ахтариб юриб йўлдан колхоз омборига дуч келиб қолдим. Устахонага



керакли материалларни олиб кетмоқчи бўлдим. Омбор эшигида одамлар аравадан қоп, яшиқларда юк туширишаётган экан. Асаднинг менга орқиворатдан болохонадор қилиб ташиштиргани «колхоз хўжалик бош бошқармасининг бошлиғи» Киромиддин Сўфиев ҳам шу ерда экан. Гупчакка ўхшаш, юрганда ёлдираб кетаётгандай кўринувчи кўзойнакли бу одамнинг рўпарасига бориб:

— Кечирасиз, Сўфи ака,— дедим-да, салом бериб қўл узатдим.

Сўфиев менга, худди бир нарсасини тортиб олаётганимдай кўзойнаги тепасидан қаради, алик ҳам олмай қўл учини берди-да, яна ўз ишига алаҳсиди.

— Сизда зарур ишим бор, бир қарасангиз,— дедим унинг диққатини ўзимга тортиб.

— Хўш, мулла, гапираверинг,— деди ўз одамларидан кўз узмаган ҳолда.— Кўриб турибсиз, юк туширяпман. Кутинг ишингиз бўлса.

— Юкни тушираётган бошқалар-ку,— дедим, андишани йиғиштириб.— Кутишга вақтим йўқ, Сўфи ака!

Қандай ўжар бола экан бу, деб Сўфиев ноилож менга ўғирилди-да:

— Ўзингиз қим бўласиз, муллажон?— деди заҳарханда билан. (Биз у билан Тўфахоннинг зиёфатида кўришган бўлсак ҳам танимасликка олди.).

Мен ўзимни танитдим.

— А, шундай денг?— деди ишонар-ишонмас, хиёл шахидан тушди.— Хизмат, муллажон?

Қўлига зарур материаллар ёзилган талабномани тутқаздим. У сийрак соқолли бетларини буруштириб қоғозга қаради, ўқиб ўтирмасдан қўлимга қайтариб берди:

— Раиснинг буйруғи бўлмаган қоғоз қабул қилинмайди.

Мен раисни идорадан тополмаганим, уни далалардан топунимча устахонада иш қолиб кетишлигини айтдим.

— Тушунинг, мулла, бунақа қоғозни делого тикиб бўлмайди. Иккиламчи, яқинда Уринбой анча материал олиб кетган. Ўшани ишлатиб турсин исроф қилмасдан. Колхоз мулки масжиднинг ҳалими эмас,— деди гапни тамом қилиб.

— Аввал буларни яхшилаб ўқиб кўринг: янги гайка, болт, шпинделлар зарур бўлиб турибди.

Қоғозни узатган эдим, ўқиб ўтирмай:

— Янгилари мавжуд эмас ҳозир,— деди.

— Хужрага қулфлаб қўйганларингиз-чи?— дедим кеча эшитганим эсимга келиб.

— Қанақа хужра? Қимдан эшитдингиз? Бўлмаган гап!— деди кўзлари қинидан чиқаёзиб.

— Агар ҳозир ернинг тагидан бўлса ҳам топиб бермасангиз, ремонт тўхтаб қолади, биргаликда жавобгар бўлампиз!— дедим яна баландроқ келиб.

— Менга дўқ қилманг, муллажон! Раисга боринг. Раиснинг буйруғини олинг!

— Демак, раис буйруқ берса топилади? Бизга ишонмасиз? Шунақа формалистмисиз?

— А-а?!— деди иззат-нафси койиб.—Фармалин? Бу нима деганингиз? Отангиз тенги кишини ҳақоратлашга қандай ҳақингиз бор, кечагина келиб! Ким бўлибсиз! Инженер бўлганингизда ҳам барибир раисга қўл қовуштирасиз-да. Қачон эшак отдан ўзибди?..— Мен индамай турган эдим. У баттар авж олди.— Устингиздан раисга арз қиламан. Муомалани ўргатиб қўйсин!

Анави «инкубатор» воқеасидан кейин бу одамдан ихлосим қайтган эди. Ҳозир энди баттар бўлди. Сўфиев нодон, жоҳилгина бўлмай, ўзига хийла ишонган фирром ҳам эканлиги кўриниб турарди. Охирги дўқи эса, қўрққан олдин мушт кўтарар қабалидаги гап эди.

— Бўлмаса, юринг раис олдига. Сиз ҳам арзингизни айтинг, мен ҳам. Қани, кимники тўғри бўлиб чиқади?..

Мен уни астойдил судрадим. У юрмади.

Энди ремонтчиларнинг бетига қандай қарайман деб диққатим ошганча устахонага борсам, раис билан Тўфaxon туришибди. Ҳамма гапни гаплашиб оладиган бўлдим, деб ўйладим. Раис, Тўфaxon худди бир ёққа кетаётгандай ясаниб олишган. Ёнларида яна бир серсавлат йигит бор. Улар янги ремонтдан чиққан терим машинасини текшириб, Уринбойни ўртага олишяпти. Бу машина Тўфaxonники экан, Тўфaxon ремонтдан камчилик топибди: ўрнатилган деталлардан айримлари эски экан. Шунини янгисига алмаштириб берилмаса машинани қабул қилмаслигини айтиб, оёғини тираб турибди. Уринбой янги деталь танқислигидан ноилож эскисини эплаб-сеплаб ишлатишаётганини худди гуноҳқордай тушунтирарди. Тўфaxon важларга қулоқ бермас, раис ҳам унинг ёнини олмақда эди. Мен жим туролмай, раисга биринчи марта тик қараб:

— Уринбой нима ҳам қила оларди? Йўқни йўндирармиди?— дедим.

Раис бунга оғир олди ва меҳмон олдида бу қандай муомала, деб менга заҳарханда қилиб қўйди. Кейин Уринбой билан иккимизга: бу машинанинг деталларини албатта ўзгартишни буюрди. Етишмаган материалларни завхозга айтиб, топдириб беришга ваъда қилди.

Пайтдан фойдаланиб мен раисга:

— Сизда икки оғиз гапим бор,— дедим.

— Хўш, хўш,— деди менга ўгирилиб. Авзойим бузуқлигини сезибми ёки меҳмон эшитмасин дебми, четроққа чиқди.

Кечадан бери миямни эговлаган масалалардан сўз очдим. Раис шошиб турганидан, малол чеккадай пешанасини тириштириб тингларди. Мен зарур асбобларнинг камчиллигидан тортиб мутахассисларнинг етишмаслиги, умуман, устахонанинг талабга жавоб бермаслиги, уни қайта тузатиб ускуналаш кераклигигача қисқа бўлса-да, айтиб олдим. Энди Сўфиевнинг муомаласидан оғиз очганимда, раис сўзимни кесди:

— Укажон, айтаётганларинг бизга маълум. Булар ҳақида бош қотирганмиз, яна бош қотираемиз. Фақат сенга акалик маслаҳатим шуки, эртаги масалалар устида хаёл суриб, бугунги долзарб ишни унутиб қўйма. Теримни қизиғида босиш керак. Тушундингми, укажон?

Нимаси тушунарли дегандай, елкамни қисдим.

— Мен айтаётган нарсалар долзарб иш эмасми, Турғунбой ака? Қани, қайсиниси нозарур? Бир-бирига боғлиқ эмасми бари?

Бундай саволларни кутмаган эканми, раис нам тортиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Ия-ия, укажон, мени жуда мот қилиб қўйдинг-ку. Тўғри сўзларимни эгри тушунмагин-да. Нима бўлди, бугун чап ёнбошинг билан турганмидинг?— деб гапнинг кетини юмшатишга уринди.— Умуман, айтаётганларингда жон бор, ука. Бафуржа сўзлашамиз, ҳал қиламиз биргалашиб.

Яна тилим қичиб, булар бафуржа гаплашадиган нарсалармас, галга солмай ҳозироқ ҳал қилиш керак, демоқчи бўлдим. Бироқ одамлари қараб қолган раиснинг қулоғига гап кирмаслиги кўриниб турарди.

Раис меҳмон билан Тўфахонни «Волга» томон бошлади. Шундагина киссамдаги ҳалиги қоғоз эсга тушди. Раисга қўл қўйдириб қолиш керак эди. Шу пайтда кетидан боришга бўйним ёр бермади. Уринбойга бериб имладим. Уринбой югура

бориб, қўл қўйдириб олди. Раис машинасига ўтираркан, Уринбойга, бизга ҳам эшитарли қилиб:

— Ҳалиги гап эсларингда бўлсин. Ҳа, бошқа машиналарни ҳам тез тайёрланглар,— деб тайинлади.

Шундай деса ҳам, фақат Тўфaxonнинг машинасини текшириб, бошқаларига қарамай кетгани мени ажаблантирди. Гапларимиз ора йўлда қолгани менга алам қилиб кетди. Анча вақтгача тажанг бўлиб юрдим. Қачон қарасанг, раиснинг шунақа вақти қисталанг, бемалол гаплашиб бўлмайди. Узи бўлса чақириб аҳвол сўрамайди. Бунинг устига кутилмаган буйруқлар. Мен «Волга» орқасидан кўтарилган чангга аграйиб турган Уринбойдан «қаёққа кетишди?» деб сўрадим.

— Областга кетишди, слётга. Енларидаги — бошқарма инспектори Фармонов, теримга вакил бўлиб келган,— деб қўйди.

Мен диққатлигимни иш билан ёзишга ҳаракат қиламан. Уринбой билан иккимиз раиснинг буйруғини бажаришни ўйлашамиз. Лекин бирон илож тополмаймиз. Уринбой раис имзо чеккан қоғозни омборга олиб бориб, мендан баттар хуноби ошиб келди. Омборчи: «Олган материалларингни каламушдай кемириб қўяётибсанми, ҳадеб нусхангни кўрсатаверма. Бунақанги деталлар менда йўқ. Раиснинг ўзи ошна-оғайнисидан ундириб бермаса, таъминлаш қўлимдан келмайди», дебди.

— Ҳақиқатан омборда йўқмикин шу янги деталлар, а, Уринбой?

— Ким биледи! «Йўқ» деб онт ичяпти-ку.

— Мусулмонга онт ичиш нима гап? Узи хийла пихини ёрган, қўли эгри одам кўринади шу сўфинг, тўғрими Уринбой?

— Шунақароққа ўхшаяпти.

— Шунақалигини раис билармикин?

— Билмайдигандир-да. Билса қўярмиди!

— Неча йил бўлди Сўфиев экспедитор бўлганига?

— Бир йилдан ошди. Бошда тузук эди. Каттани ака, кичикни ука деб, ўлиб-тирилиб ишлаб юрувди. Раислар экспедитордан ёлчидик, деб ишониб қолишган эди. Йўқ, кейинги вақтда акам ҳар хил наъмалар чиқаряптилар.

— Мен сенга айтсам, бунақа одам билан муросамиз келишиши қийин бўлади!.. Қани, Тўфaxonнинг машинасини нима қилдик?

— Фақат ҳозир битта йўл бор,— деди Уринбой. Аммо айтишга тили бормади. Қистаганимдан сўнг, менга гараддула-

ниб қараб турди-да, давом этди.— Бошқа машинага ишлатилган янги деталлардан олиб, Тўфaxonникига қўйиш...

Мен Уринбойнинг башарасига, чиндан айтяптими, ҳазил қиялпими деб тикилиб қолдим. У жиддий эди. Ажабландим.

— Қизиқ-ку. Бошқаларни қақшатиш ҳисобига-я? Кетмайди бу йўлинг! Сендан бунини кутмагандим.

— Нима қилай энди, ака? Буйруғини бажармасликнинг ҳам иложи йўқ-да!

Уринбойнинг нега бунча юрак олдириб қўйганига тушунолмадим-да:

— Қўрқма, жавобгар бўлсак бирга бўламиз,— дедим.

Ишимиз олға силжиш ўрнига орқага силтанаётгандай бўларди. Йигитларнинг ғайратини совутмаслик учун илож ахтарардим. Яхши ишларини мақтаб, қийналган жойларида ёрдам бериб турардим, меҳнатимизнинг натижасидан ҳеч кўнглим тўлмасди.

Тушлик маҳал келиб, йигитлар овқатлангани ҳар ёққа таралиб кетишди. Уринбой уйига бориб келмоқчи бўлди. Мени ҳам таклиф қилди. Қорним очгани учун унинг таклифини қайтармадим.

Уринбойнинг уйи қишлоқнинг эски қисмида экан. Урушдан олдин бу ерлар ўзлаштирила бошлаган вақтда пахсадан нари-бери қўққайтирилган, аксари пойдеворсиз бостирмалар. Уринбой олдинроқдан узр сўрагандай:

— Жойимизни масхара қилмайсиз, вақтинчалик,— деб қўйди.

Чиндан ҳам унинг жойи айниқса кўримсиз эди. Саҳнига кўпдан супурги тегмаган. Янтоқ, бурганлар ўсиб ётибди. Икки хонали уйга киришим билан худди ертўлага тушгандай бўлдим. Девори нам тортиб, пастрлари шўралаб ётибди. Ерга қамиш солиб, тақир шолча тўшалган. Оёқ босганда ғарч-ғурч қилади. Мен Уринбойга ҳазиллашиб:

— Поли паркет-ку,— десам, у ҳам бўш келмай:

— Ҳа, особий заказ,— деб қулди.

У, ташқаридаги тош ўчоққа янтоқ ёқиб, кечагидан қолган мошхўрдани иситиб келди. Қатикли мошхўрдани яхши кўрганам учун, мақтаб ичарканман, Уринбой бир оз сиқилиб:

— Кечирасиз, ака. Елғиз қўллик... Палов лозим эди,— деди.

— Палов ҳам бўлиб қолар вақти билан,— дедим юпатиб.— Бўйдоқмисан?

— Шундоқ, ака. Қари онам борлар. У киши ҳам далада.

— Онанг неча ёшдалар?

— Олтмиш беш.

— Э-ҳе! У кишига аллақачон келин лозим экан-ку, а?

Ўринбой бир ишшайди-ю, индамай қолди. Мен саволимга жавоб кутар эдим. Гапни нимадан бошлашни билмай турди-да, бир хўрсиниб юрагини бўшатди.

— Шундоқ-ку, ака. Кейинга сурилиб кетди-да, бир сабаб билан.

Қизиқишим ортиб, сўзининг давомини кутиб қолдим. У ўзини чалғитиб, ташқарига чиқди. Кўп ўтмай вашиллаб турган, кўпдан ювилмай чирк бойлаган тунука чойдишни келтирди. Пиёлаларга тўлдириб қўйди-да, кейин гимнастёркаси чўнтагидан «Прима» чиқариб чекди.

— У ёғини сўрасангиз, шу иш пишиб турувди, совиб қолди-да...— «Прима»ни қаттиқ тортди, ўпкасини тўлдириб туриб пуфлади.— Гап кўп, ака, вақтингизни олмай...

Кишилар билан муомалада хийла шарттаки бўлган бу солдат йигитнинг нимадан андиша қилаётганига ҳайрон бўлдим. Қисқача айтиб берасан деб қистадим. Сўнг у, гап ўртамизда қолсин, деб ҳикояга тушди.

Ўринбой армиядан қайтиб, механизация мактабида ўқиб юрганида шу қишлоқлик Оқбека деган бир қизга кўнгил қўйган. Мактабни битиришгач, бир тўда комсомоллар ўтган йил бошида тўқай ерга чиқишган, Ўринбой бригада бошлиғи бўлган. Тўқайдан эллик гектар ер ўзлаштириб, биринчи йилиёқ гектарига йигирма центнердан ҳосил ундиришган. Ўринбой бу йил ёзда тўй қилмоқчи экан. Бирдан правление қарори билан бригадага Тўфахон бошлиқ қилиб белгиланган. Ўринбойни эса устахонага — илгариги механик Кенжабой ака ўрнига кўчиришган. Ўринбой норози бўлса ҳам қулоқ солишмагач. Ўринбой кетгач, Оқбека ундан аразлаб тўқайда қолган.

— Ана шунақа, ака. Тўйга аталган дон-дунимиз, кампирнинг умр бўйи жамғарган латта-путталари қимирламай ётибди,— деб Ўринбой курси ўрнида қўйиб ўтирган сандиқни, унинг бурчагида тироглиқ турган қопларни кўрсатди.

Мен, тўйни пайсалга солмай ўтказилаверса бўлмасмикин, деган эдим, Ўринбой, қизнинг янги ерга маҳкам ўрнашиб қолганлигини, шерикларидан ажралиб келишга ор қилаётганини айтди. Бунинг устига Тўфахон уни ўзига табелчи қилиб олиб, тўқайдан бир қадам жилитгиси йўқмиш. Ўринбойнинг ўзи қандай бўлмасин рансни кўндириб, тўқайга қайтмоқчи бўлиб юрганини, бу ишда менинг ёрдамимга суянишини айтиб қол-

ди. Мен унга, ишда яқин кўмакчи бўлар деб умид боғлаганим учун бу сўзидан чўчиб тушдим. Унинг фикрига ҳеч қўшилолмаслигимни, аксинча, Оқбекани шу ерга келтириб тўй қилишда қўлдан келган ёрдамни беришга тайёр эканлигимни билдирдим. Уринбой бу ишнинг амалга ошувига кўзи етмаса ҳам, ваъдамдан хиёл умидвор бўлиб қолди.

Устахонага қайтаётганимизда бир гап эсимга келди. Ҳовли тўйи куни раис ўз сўзида Тўфaxonнинг ташаббусини мақтай туриб, «янги ердаги қолоқ бригадага ўтгани»ни алоҳида уқтирган эдимиз? Ҳа, ҳа! Ундай бўлса, Уринбой ишни эплолмагани учун янги ердан қайтарилган бўлади-да, Уринбойнинг бояги гапи бошқачароқ-ку?

— Уринбой,— дедим,— ўтган йили колхоз йигирма центнердан ҳосил олган, дейишади. Сизнинг бригадангиз йигирма центнердан ҳосил топширган бўлса, демак, хийла орқада қолган экан-да?

Мен бригадани раис айтганча «қолоқ» демаган бўлсам-да, Уринбой сал оғринди. Бошини сарак-сарак қилиб деди:

— Бу чўлнинг қилиқларини биласиз, ака. Қиши билан юзингизни изғирин ялаб, шўр ювасиз, ёзи билан гўмай юласиз. Биринчи пахта эккан йили йигирма центнерга етказиб хирмон кўтарганларни ён-веримда кўрганим йўқ. Тўғри, ундан ҳам оширса бўлади-ку, бунга алоҳида чоралар керак...

«Алоҳида чора»лар дегани нима экан, деб суриштирсам, Уринбой мени худди ўсмоқчилаётган гумон қилди-да:

— Ўзингиз тушунсангиз керак, ака!— деб қўя қолди.

Мен унинг дилидагини чиндан ҳам уқиб ололмай турардим. Уринбой менга ўзини яқин ола бошлагани учун тушунтириб айтишга мажбур бўлди. «Алоҳида чора»лар дегани — қўшимча одам, қўшимча техника, қўшимча ўғит ва қолаверса, айрича эътибор дегани экан. Тагдор гаплар...

Кўринишда назаринг илмайдиган даражада содда, ўз хизматини ҳеч қандай миннату писанда қилмайдиган, хокисор бир деҳқон боласида шунча ҳикмат борлигига тонг қолдим.

Кундузи аҳолиси кўчиб кетгандай хувиллаб қолган, устахонанинг бўғиқ тақир-туқуридан бўлак товуштарқиш эшитилмаган қишлоқ кўчалари кечга томон гавжум бўлиб кетади. Автомашиналар, мотоцикллар қатнови, отлар тапир-тупури, подаларнинг маъраши кучаяди. Чор атроф далалардан қайтаётган теримчиларнинг чуввоси, ёш яланг-

ларнинг ашула, қийқириқлари қулоққа чалина бошлаб, кўп ўтмай бутун қишлоқни тўлдириб юборади.

Ана шундагина биз кеч бўлиб, қош қорайганини билиб қолибмиз. Ишга қаттиқ киришганинда, вақтнинг қандай ўтганини, ҳориганингни ҳам сезмас экансан. Қайтишда худди қўшдан чиққан ҳўкиздай шалвайиб тўкилиб бораётганимни пайқабман. Уйга борсаму, ўринга чўзила қолсам дейман. Бу бир кунмас, икки кунмас, охири кўринмайди. Наҳотки шундай аҳвол узлуксиз давом этаверса. Бошида билмабмидим бунчалигини? Билганимда-чи, юз ўгирармидим? Ўзимдан ўтганини ўзим билипману Шакарга билдирмасликка ҳаракат қилипман. Билдиргудек бўлсам, ўзимга баттар ташвищ ортади-да. Лекин қачонгача яшироламан-а? Касални яширганинг билан иситмаси ошкор қилиб қўймаса...

Шу хаёл билан кўрғончага кирсам, ҳаммаёқ жимжит. Чироқ ҳам ёқилмаган. Шакар кўринмайди. Кампирнинг ўзи тимирскиланиб ўчоқ бошида чўкиртак майдалаяпти. Кампир билан саломлашганимдан сўнггина, уй ичида Шакарнинг шарпасини сездим. У чироқни ёқиб, чиқиб келди. Асабим бузилиб, ҳориб келганимда дарров кутиб олмагани алам қилиб турувди. Лекин бошига чандилган рўмолни ечиб ташлаганига кўзим тушаркан, чўчиб сўрадим:

— Ҳа, Шакархон, нега хомушсан? Бошинг оғридими? Кўпроқ офтобда юргандирсан-да?

— Й-йўқ, ўзи салгина,— деди суслик билан, сўнг уйқули юзини ювиб келди-да, тўқ этиб олдимга чойдишда сув қўйди.

Ундаги бу дилгирликнинг боисини дафъатан англаёлмадим. Чиндан ҳам боши оғридимикин ёки менинг ўз ишим билан овора бўлиб, неча кундан бери ясли масаласини ҳал қилиб беролмаганимдан диққатмикин? Балки кейинги кунларда эрта тонгдан кеч қоронғисигача қорамни кўрсатмай кўчада қолиб кетаётганим, на хотин, на ўғилга бирон оғиз ширин сўз айтишга ҳолим қолмай, бурнимдан тортса йиқилгудек бўлиб келишим, кунига усти бошимни кир-чир қилиб унга юмуш ортирганим малол келдими? Балки ўз ёлғизлиги, бекорчилигидан зерикиб, бунинг устига рўзгор етишмовчилигидан сиқилиб хафагазак бўлгандир? Эҳтимол, мана шуларнинг бариси бир бўлиб Шакарнинг феълени айнитган бўлса-чи?

Дастурхон устида ҳам очилмади. (Бугун иссиқ овқат қилолмаган. Қўлимиз пул кўрмаганига ҳам анча бўлиб қолган эди.) Менга тескари ўтириб чой қўйди. Охири тоқатим тоқ бўлди.

— Нима гап ўзи, Шакархон?

— Ўзингизда нима гап?— деди саволимга савол қайтариб. Ясли тўғрисида сўрапти, деб ўйладим-да, ҳеч раиснинг этагини тутиб бўлмаётганини айтдим.

— Яслини қўйинг,— деди Шакар қўлини силтаб.

— Ие, ҳа, биров айнатдими?

— Ўзим ўйлаб қолдим. Яна бошқа бригадани ҳам бориб кўрган эдим. Бу колхозда яслиларнинг аксари нобоп экан. Мендан тузукроқ одамнинг ҳам қўлидан келмайди тузатиш. Менга бу иши бўлмайди!— деди шартта кесиб.

— Ҳе, ўзингни бос, Шакархон. Унақа бирдан кесиб қўймагин. Етти ўлчаб бир кесгин, деган. Ахир раиснинг аниқ сўзини олайлик-чи, яслини ясли қилиш учун тегишли ёрдам беришга тайёрми-йўқми...

— Уша ҳайбаракаллачилиги бўлса, тузукроқ ёрдам чиқишига кўзим етмайди,— деди умидсизлик билан Шакар.

— Унисини унда кўрамиз-да!— дедим ёнимни ёстиқ тортиб кетаётган бўлса-да, ўрнимдан туриб.— Қаерда бўлса ҳам топиб, сўзлашиб келаман.

Шакар, «борманг, фойдасиз!» деб қайтарди. Қулоқ солмай чиқиб кетаётган эдим, сапчиб туриб йўлимни тўсди.

— Бу нимаси ахир!— дедим бўғилиб.— Сендан шуни кутмовдим-ку!

— Мен ҳам кутмовдим...

— Нимани?— дедим ҳайратга тушиб.

— Сир яширишингизни...

Қараб турсам, Шакарнинг юпқа лаблари титраб, киприкларини пириллаб кетяпти.

— Қанақа сир экан?

— Нима қилардингиз мендан ишингизни яшириб?— деди-ю, бирдан кўзига ёш олди.— Мен шарманда бўлдим-ку. Шу умид билан келганмидик бу ерга. Раиснинг илтимос қилиб ёзган хатлари, иззат-ҳурмат билан кутиб олишлари қаёқда қолди! Ҳаммаси тил учуда экан-да... Ахир нега ҳақингизни талаб қилмайсиз ўзингиз?

Ҳангу манг бўлиб қолдим. Қандай шўр иш юз берди-ю, Шакар бу аҳволга тушди? Унга шу қадар озор берган ким бўла қолди? Уни тинчитиш, нима бўлганини аниқлашга уриниб уввалло ялинаман, қани тинчиса, қани очиқ айта қолса!

Бир ёқда кампир билиб қолмасайди, деб номус қилиб боряпман. Йўқ, кампир ҳамма гапдан хабардор экан. Келиб Шакарни босди, елкасини силаб-сыйпаб:

— Она қизим, ўзингни беҳудага койитма. Ке, қўй, орқанга ташла ер юткурнинг гапини. Худо кўтарсин ўша ғаламисни. Алжиради қўйди-да. Арзимаган нарсага ўзингниям, эрингниям хафа қилма. Бор, болангга қара...— деди.

Шовқинимизга Бахтиёр уйғониб кетган эди. Шакар уйга кирди. Мен кампирдан нима бўлганини сўрадим. Кампир мени супа лабига ўтқазиб, билганича айтиб берди. Шакар яслидан айнаб, бугун бошқа иш хусусида неча ерга борибди. Мактаб директори билан ҳам сўзлашган экан, директор Шакарни муаллималикка оладиган бўлибди. Шакар болани дурустроқ яслига ўрнатганимдан сўнг ишга тушаман, деб чиқаётган экан, мактаб буфетида ўтирган хотинлар қўймасдан уни чойга таклиф этишибди. Улардан биттаси — қора даканалиги — Сўфиевнинг хотини экан. Шакарга ўзини жуда яқин олиб уйичидан, мендан гап очибди. Гўё менинг ғамимни еган бўлиб:

— Эрингиз хўп яхши йигит экану, аммо аҳволига вой-да, синглим!— дебди.— Шундоқ савлатли, шунча йил шаҳарда ўқиган мулло йигитни қўйнаб қўйишибди-я. Лоақал илмини хурмат қилишса-чи, эсизгина. Наҳотки шундоқ йигитни қаланғи-қасанғилар қатори қора ишга қўйса-я.

Шакар олдин бу гапга ишонмабди, хотинлар олдида номус қилиб: «Бошқа киши билан адаштираётгандирсиз, холажон!» деса, аёл енгармиш: «Ўз қулоғим билан эшитдим-а. Иним айтди. Иним ахир раиснинг лўккавойини ҳайдайди. Унинг билмаган нарсаси борми!» Унинг гапини бошқа хотинлар ҳам тасдиқлашганмиш...

Бу ҳикоя бошдан-оёқ менга эрмакдай эшитилди. Кулгим қистади:

— Битта-иккитаси ғийбат қилса қилибди-да. «Қора иш» эмиш. Нима бўпти қўлимга мой-пой юқса. Ишнинг оқ-қораси бўларканми!

Мен атайин Шакарга эшитиларли қилиб қаттиқ-қаттиқ гапирардим. Шакар эшитар-эшитмас уйдан шикоят қилиб чиқди:

— Ер ёрилмади-ю, ерга кирмадим. Хотинларнинг олдидан қандай қилиб чиқдим, қандоқ уйга етиб келганимни билмадим. Энди қайси бетим билан бораман у мактабга!

Шакарнинг йўсини ўзгарилган. Унча-мунча гап, насихат бакор келмаслиги кўриниб турибди. «Ғам ема. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Тез орада ишимиз ўнглиниб кетар», деб одатдагича сабр беришдан фойда йўққа ўхшарди. Аслини олганда, ўзим ҳам ишларимнинг қачон ўнглинишини,

катталар нима сабабдан мунча пайсалга солаётганини тушунолмай, бошим гарангсиган эди.

Уйда ҳам ҳаловат йўқолди. Баҳамжиҳатлик ўрнини асабият эгаллай бошлади. Олдинги иззат-икромлар димоғ-фироғ ва миннатга ўхшаш нордон киноя билан алмашина борди. Орамиздаги ишонч, самимиятга ношукурчиликнинг совуқ музи илашгандай бўлди.

Шакарда қишлоқнинг енгил об-ҳавоси, хушчақчақ ва мурувватли кишиларига бўлган қизиқиш сўна борди. Ҳаммадан қайғулиги шуки, уйимиз бозори бўлган ширин овуноғимиз Бахтиёрни эркалашлари ҳам камайди. Бахтиёр кечалари баъзан оч қолиб чинқирса ҳам унга қараш малол келадиган бўлиб қолди. Шунда мен гўдакни овутиш чорасини кўрардим — оғзига сўрғичини солиб, беланчагини тебратиб, ўзим ухламай чиқардим. Кундузлари бўлса Шакар менга айтишни ҳам эп кўрмай аллақадарга кетиб қоларди. Зиннат буви теримчиларга овқат пиширгани борганда ёлғиз қолган гўдакни ортоқлаб кетган вақтларини кўриб, юрагим эзиларди. Шакар билан уйда камдан-кам учрашадиган, учрашганда ҳам осойишта гаплашолмайдиган бўлиб қолдик. Арзимас нарсага унинг чарслиги тутиб, болани силтайдиган, қарғайдиган қилиқ чиқарди. Мўмингина, ювошгина бўлган Бахтиёр бора-бора салга чўчидиган, йиғлоқ бўлиб қолди. Шакар уй юмушларига, қозон-товоққа қарашмай қўйгач, кампир шўрлик бизнинг ғамимизни еб, даладаги катта қозондан тоғорачада овқат ташийдиган бўлди. Шакар бўлса кампирнинг дили оғрийди ҳам демай, «одамларнинг сарқити» деб бу овқатга қарагиси келмасди (студентлик чоғимизда ёвғон шўрвани ҳам мақтаб ичганимиз дарров унутилибди-да).

Оиладаги бу кўнгилсизлик учун гўё ўзимни айбдор ҳис қилиб, оғирликни зиммамга олардим. Шакарнинг терсликлари-га тишни тишга қўйиб чидардим. Майли, дилимга ҳар қанча озор еткизса ҳам, пок севгимиз ҳурмати эрлик иззат-нафсимни йиғиштирай, масъуд кунларимиз ҳаққи кечирай, дердим.

Шакарнинг муносабатидаги совуқлик кун сайин оша борди. Мен бунинг олдини олиш, қандай бўлмасин совуқ музни эритиш иложини ахтарардим. Шаҳарга бир сайр қилдириб келсам ёзилармикин, дейман. Юсуф отага бориб, қизини инсофга чақиртирсаммикин деб ўйланаман, аммо бунга фурсат қайда! Менинг диққатимни тортиб, кучим ҳам вақтимни олиб турган нарсалар кўп эди. Бирон кун ишдан қолиш у ёқда турсин, устахонага сал кечиксам кетимдан ахтариб келишарди,

ишдан эртароқ чиқишнинг ҳам иложи бўлмасди. Аксинча, кундан-кун ремонт тигиз келиб, кечалари ҳам прожектор ёруғида ишлаб қолишга тўғри келарди.

Кеча Шакар, кампирга: «Бир жойдан тузукроқ ишни гаплашиб келаман», деб аллақайси танишиникига кетган экан, қайтмади. Кампирни аяб кечаси болага ўзим қарадим-да, эрта билан бошимни кўтаролмай ётдим. Бир оз ухлаволай десам ухлолмайман. Миям ари тушган хумдай гувиллайди, хаёл чувалашади. «Еш боласини қандай кўзи қийиб бир жойда қолди-а? Ҳеч кўрилмаган қилиқ-ку бу. Ё уйдан ҳам, мендан ҳам кўнгли совияптими? Нега совийди? Совитадиган иш қилибманми? Агар топган иши ёқмаётган, баъзилар билан муомаласи келишмаган бўлса аламинини мендан оладими? Ўзим қийналиб юрганимда менга далда бериш, мадор бўлиш ўрнига...»

Бир вақт Асаднинг бақирӣқ-чақирӣғи хаёлимни бузди. Асад:

— Шу чоққача ётасанми, ҳей гафлат!— деб устимдан чойшабни юлқиб ташлади.— Мунақа боқи бегамлиқ одатинг йўқ эди-ку!

Унинг шовқинига ёнимда ётган Бахтиёр уйғониб гингший бошлади. Мен бола билан овора бўларканман, буни кўриб Асад пичинг қилди:

— Ия, муборак бўлсин, туппа-тузук энагалиқ қўлингдан келиб қолибди-ку. Ҳа, болани ҳавас қилдингми, роҳатига ҳам, азобига ҳам тенг шериксан. Она бечора тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат қорнида кўтаргани ҳам етар. Бу ёғига қарашвориб керак...

Овозимизга томорқадан Зиннат буви кирди. Икки эркак уймалашиб болани эволюмаётганимиздан кула-кула Бахтиёрни қўлига олди. Алланималар дея эркалаб, бош-кўзини силаб бирпасда овутди.

Асад мени «юр идорага, иш бор!» деб қистай бошлаган, мен бола нима бўлади деб иккиланиб турган эдим, Зиннат буви пайқаб:

— Боравер, ўғлим, бунингдан кўнглинг тўқ бўлсин. Ўзим қараб тураман. Онажони ҳам ҳадемай келиб қолар,— деди.

— Онажони қаерда?— деди чиқаётганимизда Асад.

— Бир жойга кетган эди,— дедим ноилож.

— Қаерга? Иш-пиш қидириб юрибдими?

— А-а? Фол очяпсанми дейман!

— Ҳей, бола,— деди эшикка чиққанда мени туртиб,— ош-начилик шунақа бўладими? Хотинингни ҳаракатидан оз-моз хабардорман, мендан нимасини бекитасан. Ошначилик ҳам шунақа бўладими? Буни билсам азбаройи шифо, эшигингга қадам босмасдим. Нима қилайки, ишим тушди-да.

— Нима иш экан? Менсиз битмас эканми?

— Йўқ, совуқ сувдай зарур бўп қолдинг. Раис топшириғи...

— Қани, айт-чи, бўлмаса,— дедим қизиқиб,— мен нима-ни бекитибману, сен нимадан хабардорсан?

Асад йўл-йўлакай Шакардан гапириб кетди.

— Хотинингни-чи, ҳой ошнам, бир кўришда индамасгина, мўмингина, деб ўйловдим. Хўроз экан, хўроз! Раисни бир чўқишда қочирса-я!

— Нима бўлди ўзи, гапир!— дедим ҳовлиқиб.

— Хотининг кеча идорага борувди. Раис уни кўриши биланоқ хурсанд бўлиб: «Хўш, қизим, маслаҳат битдими? Ишга тушасанми?» деди. Хотининг: «Мени агар яслиларга мудира қиладиган бўлсангиз, шартларим бор, раис ака», деди. Раис: «Хўш, хўш?» деб қараб турувди, хотининг бирма-бир шартларини санаб кетди: «Авалло, раис ака, гўдакларга қарашингизни ўзгартирасиз. Иккинчидан, худди Норбуви бригадасидагидай қилиб, чайлаларни тузаттирасиз-да, ҳар бир кўчма яслига биттадан мураббия ажратасиз. Учунчидан, гўдакларнинг қозон-товогини бўлак қилдириб, овқатнинг сархилини шуларга едиртирасиз... Бу шартларим эртага амалга ошса эртага, индинга амалга ошса индинга ишга тушавераман...» Раис шунча савлати билан худди имтиҳонда тутилган боладай эсанкиради.

— «Бор шартларинг шуми?»— деди раис.

— «Шу!»— деди Шакар.

— «Энди менинг шартларимни эшит, синглим. Мен сени ишга қабул қилиб буйруқ чиқараман. Ҳозирдан ишга тушасан. Ёрдам бериш биздан. Тегишли одамлар билан биргаликда ўша ўзинг айтган камчиликларни битириш сендан. Келишдикми? Қани ёз буйруқни!»— деди раис менга.

— «Кечирасиз, раис ака!— деди Шакар нозик жойидан олиб.— Шу вақтгача битмаган камчиликларни мен қандай битирарканман. Узингиз битириб берасиз аввал. Кейингисини мендан талаб қиласиз!»

Раиснинг оғзидаги гапи бўғзида қолди. «Бунинг гапи тўғрими?» деб менга боқди. Мен: «Тўғри, раис ака», дедим. Гап тополмай қолган раис:

— «Бундан чиқди, синглим, ошни биз дамлаб берарканмизу, сиз сузар экансиз-да?»— деди кесатиб.

— «Мен сиздан кесатиқ эшитгани келганим йўқ, раис ака. Ошингизни ўзингиз сузиб еяверинг!»— деб Шакар орқасига бурилди-ю, эшикни тарс ёпиб чиқиб кетди.

Раис: «Мунақаси ҳам бўларкан-а!» деб ёқасини ушлади.

Асад ҳикоя қиларкан, «Шакар нучук бу гапни менга айтмай кетди? Мени хафа қилгиси келмадими? Е энсаси қотдими?» деб неча хаёлга бордим.

Асад мени «Партком» деб ёзиб қўйилган хонага бошлаб кирди. Ўзидан-ўзи юрагим шиг этиб кетди. Мен ҳалиги ҳангама таъсиридан қутулганимча йўқ эди.

Турли қоғозлар қалашган катта столга шошилиб ўтирди-да, қўлимга қоғоз, ручка тутқазиб, бирдан сўроққа тутди:

— Қани, ёз, нечта машина ремонтдан чиқди? Нечтаси қолди? Қайси кунга тайёр бўлади қолганлари?

Ошнамни ҳеч қачон бунақа жиддий бир ҳолатда кўрмаганим учун кулгим қистаб кетди.

— Ия, туппа-тузук амалдор экансан-ку. Вазифанг нима ўзи?— дедим, очиқ қолган эшикдаги ёзувга имо қилиб.

— Суриштира, ошнам. Партком секретари ўринбосариман.

— Агрономлик-чи?

— Униси ҳам, буниси ҳам. Икки ой бўлди сайланганимизга. Секретарь Ҳасанова кўпроқ далада бўлиб, партия ишини менга ташлаб қўйган.

— Ундоқ бўлса айни муддао,— дедим мушуқларимни осон қилиш учун ўзимга мадад топгандай.— Менга ёрдамнинг керак бўлиб қолди, дўстим. Эшитиб ол... Колхоз устахонасининг аҳволидан хабаринг бордир-а? Тунов кунни мени таништирагани обориб, ўзинг жуфтакни ростлаб қолибсан. Ушандан бери қорангни кўрсатмайсан, тагин ҳадеса ошначиликдан дам урасан!— дедим йиғилиб қолган гиналаримни тўкиб.

Асад кейинги пайт столга боғланиб, идора ишларига ўралашиб қолганини айтиб, ўзини оқлашга тиришди. Устахонадаги ночор аҳволлардан хабари борлигига иқроп бўлди.

— Ундоқ бўлса нечук шу масалага эътибор бермайсиз?

— Эътибор берилган. Кенжабой ака вақтида ҳам неча марта бу ўртага тушган. Қарор бор. Утган йилги правление қарорини олиб кўрсанг бўлади. У ёғини сўрасанг-чи, устахонани янгилаш учун аллақанча қурилиш материали ҳам туши-

рилган эди. Аммо устахона қолиб, у материаллар маданият саройига ишлатиб юборилди.

— Сизлар лом-мим демай туравергансизлар-да?

— Йўқ, гапирдик. Гапирсак раисимиз: «Кўшниларикига ўхшатиб маданият саройини тезроқ битказиб олмасак бўлмайди», деди. Бунинг учун катта сабабни кўндаланг қилди: «Ўзбекистон қирқ йиллиги келяпти. Шу юбилейга данғиллама сарой очсак, колхозимизнинг обрўси бўлади».

— Колхознинг обрўси данғиллама саройагина боғлиқ эканми? Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бўлиб-а?

— Колхозимизни жуда ерга урманг, Қамолвой!— деди Асаднинг ори келиб.

— Ерга ураётганим йўқ. Ҳар ҳолда унақа мақтайдиган ҳам эмас-да, а?

— Ҳа, энди... ўрта миёна,— деди Асад очигига кўчиб.

— Мен ҳам шунини айтмоқчиман-да. Колхозни ўрта даражадан чиқариб, иқтисодини кўтармасдан туриб обрўсини кўтариб бўларканми? Иқтисодини кўтариш бўлса, аввало, ўзингга маълум...

— Механизацияга боғлиқ! Шу механизацияни ишга солувчи кучларга ҳам!

— Ҳа, ақлингга қойилман. Профессор бўладиган калланг бор-ку, ўртоқ, фақат бир нарса етишмайди-да!

— Хўш, нима экан ўша?..

— Айтаверайми, хафа бўлмайсанми?

— Айтавер!

— Ғайрат етишмайди-да... тўғрироғи, ташаббус...

— Шунча миянг билан сен ҳам янглишдинг, Қамол. Айтганларинг бир одамчалик топилади-я, аммо қўлловчи, ёнингга кириб юкни суришувчи етишмай қолади. Мана, энди сен келдинг. Бир суришамизов!

Мен Асадга, энди қуруқ сўздан амалий ишга ўтиш учун нималар қилсак экан, деб маслаҳат солдим. У бошини қашлаб қолди. Ҳадеганда аниқ маслаҳат чиқмади. Мен: устахонани қайта қуриб техника саройига айлантириш, асбоб-анжомлар билан етарли таъминлаш, кадрлар билан мустаҳкамлаш чораларини партия мажлисида муҳокама қилсак қандай бўларкин, деган мулоҳазани билдирдим. Мен Асадни васиқаси йўқроқ, ҳойнаҳой бу мулоҳазага қўшилмайди, деб ўйлаган эдим, у бирдан дадилланиб:

— Яхши фикр,— деди.— Бу масалани дастлаб Ҳасанова билан келишиб, бошқа коммунистлар билан пишитиб олиб,



раиснинг олдига қўйиш керак. Шунда раис қувватласа керак.

— Раиснинг қувватламаслиги ҳам борми?— дедим ҳайрон бўлиб,

— Ахир раис бош қўшмаса қийин-да!

— Агар биз бир ёқадан бош чиқарсак, раис қувватлашга мажбур бўлади!— дедим ўрнимдан туриб.

— Ҳей, тўхта! Ҳалиги айтган маълумотларни бериб кет. Катталар кутяпти сводкани!— деб Асад қистаб қолди.

— Раиснинг ўзлари биладилар-ку, қанча машина тайёр, қанчаси тайёрмаслигини.

— Гапни чўзма, ошнам. Ўз дастпанжанг билан ёзиб бер. Кейин мен уни формага соламан-да, раисга қўл қўйдириб бошқармага юбораман. Тартиб шу...

Бундай қарасам, унинг олдида ҳар хил формалар қаторлашиб турибди: бирида сут ва тухум топшириш ҳақида, бирида чорва турларининг ўсиши, яна бирида паррандачилик аҳволи, бошқасида беда...

— Э-ҳе, оғайни!— дедим, олдимга қўйган қоғозни нари суриб ва Асадга қаттиқ тикилиб.— Бунақа қоғозлар билан бош қотиргандан кўра, бориб ишимизга қарашсанг бўлмай-дими?

— Кел, айтиб юбора қол бўлмаса. Ўзим ёзиб олай,— деб Асад қўлига ручка олди.

— Вақтим йўқ,— деб ўрнимдан турдим.

— Бирпас тўхта, дўстим. Раисга ўзинг жавоб-муомала қил.

Бир кўнглим, раисни кутай-да, бояги режаларимизни бир йўла гаплашиб кетай, дедим. Лекин бу ерда ўтираверсам, устахонадагилар кутиб қолишади деб чиқиб кетаётган эдим, Асад йўлимни тўсди.

— Менинг аҳволимни тушун, дўстим. Раисдан балога қоламан. Раисни бўлса, вақтида сводка топширмадинг, деб бошқарма чатоқ қилади. Илгари сводкани ҳафтада олса, энди кунига оляпти.

— Очиғи, нечта машина тайёр деб айтишга ҳайронман. Яرمىс тайёр бўлса ҳам комиссиядан тўлиқ ўтгани йўқ. Ҳозир текшириб, ками-кўстини яна тўғрилаб чиқяпмиз. Қолган ярмига бўлса «хўжалик бош бошқармаси бошлиғи» ҳали материал етказиб бергани йўқ. Раисга шуни тушунтириб қўйсанг бўлгани.

Асад ручканинг кетини пешанасига тираганча ўйланиб турди-да.

— Жуда ланж жавоб бўлди-ку, дўстим,— деб қўйди. Афтимга синовчан тикилди. Кейин негадир эшикни бекитиб бошқа гапга ўтди:

— Ранг кўр, ҳол сўр, дейдилар. Биладан, хийла эзилиб юрибсан. Ишинг паст, мойнанг кам, уй шароитинг ёмон. Кўп хафа бўлмай тур, дўстим. Раис гамингни еяпти. Кеча телефондаги гапидан билдим. Ҳозирча паст ишда синаб туринг, деб бошқарма бошлиғи айтган экан. Раис унга: «Бу илгаритдан яхши синалган пишиқ бола. Қелган кунидан бошлабоқ, ҳамма ишга ақли етди-қолди. Одамлар унга дарров ёпишиб олди. У ёгини сўрасангиз, уни институтнинг ўзида олиб қолишмоқчи эди, иссиқ ўрнини совитиб ўзим чақирган эдим. Вазифасига қўйвораверсак», деб рухсат сўради.

Менинг бутун ғам-ташвишим фақат шу мансаб, деб калта ўйлагани учун Асаддан энсам қотди. Шундай бўлса-да, анчадан бери миямни кемирган бир саволни аниқлагим келди:

— Нима сабабдан Сардоров менга бунақа қараяпти? Сен катталарга яқинсан, балки биларсан-а? Яширмай кўя қол.

— Вой, тентаг-э, сендан гап яшираманми! Фақат билганим шуки, Сардоров раисдан: «Ўзингизча чақираверибсиз-да. Аввал кимлигини айтиб, бир оғиз олдимиздан ўтмабсиз-да!» деб гина қилибди. Қолхоз бош инженерлиги кичкина вазифа эмас-да, катталарнинг маслаҳатсиз бўлмас экан.

— Бошқа сабаби бўлса-чи? Негаки, кабинетида суҳбатлашганда ғалатиноқ қаради, таржимаи ҳолимни кўп айлантди...

— Бунисидан беҳабарман, ошнам,— деб елкасини қисди. Асад.— У ёгини сўрасанг, мени ҳам икки йил бурун келганим-да анча айлантирган. Унинг тасдиғидан ўтгунча уч-тўрт марта борганман. Шунақа расмиятчиликни яхши кўрадиган хилдан экан-да. Парвоям қилма, бепарвоям бўлма. Ҳа, гап ўртамизда қолсину, Сардоровнинг иззат-нафси зўр, кекчиноқ одам дейишади. Обрўсига қиттай тегиш у ёқда турсин, олдидан салом бериб ўтмасанг ҳам балога қоласан. Раис бир гал панд еганда. Сутдан оғзи куйган одам, қатиқни пуфлаб ичади, дейишади-ку.

Нимадан панд еган, деб қараб қолган эдим, Асад овозини яна паслатиб, ўтган йили бўлган воқеани айтиб берди: ёз кунлари мусобақадоз областдан ғўза билан жўхори парваринини текширгани комиссия келган. Комиссия келишидан

олдинроқ Сардорев колхозма-колхоз юриб, ками кўстларни тўғрилаб қўйишни буюрган. «Гулистон» колхозимизнинг кўча беткайидаги бир ерида ўн сотихча жўхорини ўт босган экан. Сардорев шуни икки кун ичида тозалатиб, сугориб қўйишни Тошматовга буюриб кетган. Тошматов, бу силосга экилган жўхори-ку, иш тигиз пайтида шунга ҳам куч, сув сарф қилиб ўтираммизми. Барибир эрта-индин ўриб олинадиган нарса, деб Сардорев кўрсатмасига унча парво қилмаган. Уч-тўрт кундан кейин комиссия келиб дала айланган вақтда фўзаларга яхши баҳо бергану, шу жўхорига кўзи тушиб, танбеҳ қилган, бу гап мажлисда ҳам тилга олинган. Сардорев, шахсан берган кўрсатмасини вақтида бажармай комиссия олдида уятга қолдиргани учун раисни яшиб қўйган. Комиссия кетгач, Тошматов масаласини бошқарма парткомига қўйдирган. «Жўхорининг сиёсий аҳамиятини тушунмаслик»да айблаб, Тошматовни партиядан ўчиришни таклиф этган. Тошматов «иккинчи бундай номаъқулчиликка йўл қўймайман», деб тавба-тазарру қилиб, аранг қаттиқ виговор билан қутулиб қолган...

— Ана шунақа, дўстим. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳарбоб билан...

Раис ҳам келавермади, ортиқ сабрим чидамай, ишимга жўнадим. Боришим биланоқ, йигитлар машина тепасига чақриб қолишди. Уларнинг саволлари кўпайиб кетган экан. Гоҳ униси, гоҳ буниси олдига бориб, ремонтга киришиб кетдим. Қўлим ишда бўлса ҳам, хаёлим уйда, Асаднинг гапларида эди. Асад ўзи бепарвороқ бўлса ҳам, менга ўлардай содиқ. Айтган сўзларида жон бор. Ҳақиқатан раис менга яхшиликни раво кўрар-ку, Сардоревнинг юзига оёқ қўйишдан кўрқаётгандир. Сардорев нима учун менга тўсқинлик қиляпти? Ўзимдан ё ижтимоий чиқишимдан бирон айб топдимкин, ёки ҳали ёш, масъул ишни уддалаёлмайди деб чўчиётганмикин? Ўзимга қолса тезроқ мени масъул ишга қўйсин деб ўлиб турганим йўқ-ку. Аммо бошдаги ваъдалари овоза бўлиб кетибди. Оғзига кучи етмаганлар таъна-ю тавба қила бошлабди. Эндиликда, бу нарса оила муносабатимизга ҳам путур етказяпти — мени истиҳолага солаётган нарса фақат шу.

Эҳтимолки, Шакар инсофга келса, ўйлаб қолса. Дадасиникидан зора ёзилиб келса. Шундоқ умид билан эртароқ уйга бордим. Шакар қайтибди. У бошқа қишлоқдаги бир таниши яхши иш топиб берганини билдирди.

— У қанақа таниш экан?

— Эски таниш...— деди-ю, у ёғини айтмай, юрагимга гул-гула солди.

Мен унга, вақтинча қийинчиликдан қочиш, битта-иккитанинг ғийбати деб бу ердаги тайёр ишдан воз кечиш яхшимаслиги, бола билан бошқа қишлоққа қатнаш осон бўлмаслигини айтдим, бу аҳддан қайтишни маслаҳат бердим. (Дилимдан эса, «тагин биронта фирибгарнинг тузоғига илинмасайди», деган хавотир кечди.)

— Шунинг унутмаки, бизни бу ерга биров бўйнимиздан боғлаб келтиргани йўқ. Ўз ихтиёримиз билан келдик. Дам ўтмасдан орқага тисарилмас, нима деган одам бўламиз?

— Нега ўз ихтиёримиз билан бўларкан. Бизни катта ваъдалар бериб чақиримизми? Уша ваъдаларга учдик-да. Мана, энди нима бўлди?— деди Шакар менга дашном бериб.— На қадр-қимматингизни билади, на қийналганингизда суяшга ярайди. Қўйинг, улар суяшмаса, бошқа ерда суяб, кафтига кўтарадиганлар бор...

Тилим қичиб: «Уша суяб, кафтида кўтарадиганлар кимлар экан?» демоқчи бўлдим. Шакарнинг авзойи бузуқлигини кўриб, оғирроқ дилсиёҳлик бошланишидан қўрқдим. Аммо кўп ўтмаёқ, дилсиёҳлик бошланди. Бугун менга уч ҳафталик ишим учун ўттиз сўм аванс теккан эди. Ўзим неча ёқнинг андишасини қилиб шунини Шакарнинг қўлига бермайманми, у пулни санаётиб, бирваракайига заҳарини тўкиб солди.

— Студентлик вақтингиздагидан фарқи йўқ-ку. Болангизни сутига етказаманми бунини, рўзғоргами. Бу чол-кампирга тирик товон тушиб ўтирибмиз. Тагин ҳам сахий кишилар экан, чурқ этишмаяпти. У ёқда дадам касал. Вақтида хўп ташиб берди толганини. Энди иш-кучдан қолганида кунига ярармиз деган эдим!— деб зарда билан пулни қўлимга қайтариб берди.— Нима, тилингиз қисиклик жойи бормики, шу чоққача катталардан ўрнингизни талаб қилолмайсиз?

Шакарнинг аччиқ устида шунақа бетга чопиш одати маълум эди. Бунинг отаси ҳам билар, гоҳо ҳазиллашиб: «Қизгинам, салга пайраҳа ўтиндай пов этиб ёниш одатинг бор-да. Катта бўлиб ҳовурингдан тушарсан», дегувчи эди. Уша гапи эсимга келди. Шакарнинг сўзлари суяк-суягимдан ўтса ҳам, зора ҳовуридан тушиб қолса деб тишимни тишимга қўйдим. Аксинча, Шакар қиздирилган ёғдай тутаб борарди.

— Шу аҳволда қачон биримиз икки бўлади-ю, одамлар қатори турмуш кечирамиз!..

«Одамлар қатори» деб кимни айтаётганини билиб туриб-

ман. Тўфахоннинг ҳовли тўйида Шакарнинг ҳадеса уйдаги безакларни гапираверишидан, умуман, ҳою ҳавасга берилаверишидан яхшилик кутмаган эдим. Уйлаганимча бўлиб чиқди. Ҳозир Шакар кўзимга ғалати кўриниб кетди. Шу кунларгача мен унинг юзида иффат деб аталмиш нафис бир матодан нозик-ниҳол парда бордай сезардим, ҳозир эса гўё чўл ичкарисидан ногаҳон кўзгалиб келган гармсел шу пардани сидириб олис-олисларга учириб кетгандай бўлди...

Эртаси тушликда юрагим ҳовлиқиб келсам, қўрғончада ҳеч ким йўқ. Биринчи марта ҳовли ҳам супурилмаган, сув сепилмаган. Урик шохидаги катакларда қушлар дон солинмагани, сув берилмагани учун безовта, беданалар эса тўрқовоқни тешиб чиққудай бўлиб типирлашмоқда эди.

Хонага кирсам, худди бегона оралагандай очик-чочик. Столда эса, «дадамникига кетдим», деган икки энлик хат ётибди. Қутим учди: «Нега кетди? Негача индамай-синдамай боласини ҳам олиб кетди экан-а?..»

Чўлда куз изғирини дайдиб қолди. У сўнгги кунларгача далаларни қовурган ёз офтобининг шаштини анча кесди. Қушлар то кун ёйилгунча ўз уяларида эриниб ётишади. Дов-дарахтлар, ғўзалар барги ёзи билан қўнган чанг-тўзондан тунги шабнамда ювилиб тозаланаётган бўлсада, уларнинг яшиллиги ўчиб малла тус олмоқда. Полизларнинг мавсуми тугаган эсада, унда-мунда яшириниб қолган ҳамакларни теримчилар хазончинак қилишяпти. Беҳилар паловбоп бўлиб олтин тус олди. Анорларнинг тонгги аёзда торс-торс ёриладиган вақти келди. Ишқомларнинг у ер-бу ерида қолган сап-сарик ҳусайни, кишмиш ғужумларини арилар талай бошлади.

Деҳқонлар кундузи пахта эгатларида, кечқурун боғлар, томорқаларда тер тўкиб «пиширилган ош»ни сузиш билан бандлар.

Бугун мен гира-ширада турдим. Чиқсам, кўча гавжум. Кунига бу пайт ёшу кекса фартукларни елкага ташлаб пахтазорга оқса, бугун қоп-қажовларни, мотоцикл, велосипед, эшакларга ортишган ва бурни ерга теккудай бўлиб орқалашган ҳолда қишлоқ ташқарисига йўл олишмоқда.

Шўро бува ҳам икки қоп юкни эшик олдига чиқариб ўтирибди. У кун билан қурилишларда юрса, кечқурун томорқа-

сида сабзи, картошка ковлайди, пиёз боғлайди. Кампири унга ҳамроҳ. Кечаси чол-қампир узоқ куйманишиб, шу қопларни тайёрлаб чиқишибди.

Кўчадаги бунақа манзарага биринчи дуч келганим учун Шўро бувадан қаерга отланишганини сўрадим. Бугун жума бозор куни эканини эсимга солди. Шўро бува ҳам юкни бозорга олиб бормоқчи бўлиб машинами, аравами ўтишини пойлаётган экан.

Менинг мўлжалим, бугун барвақт Юсуф отаникига бориб келиш эди. Мана, уч кун бўлди, Шакар дом-дараксиз. Буткул аразлаб кетдими ё дадаси касал бўлса боқиб қолдими, деб хавотирда ухлолмай чиққан эдим. Буванинг юкларини ортишиб, бирга кета қолай деб машина кутдим. Ҳадеганда келавермади.

— Машина ўтиши гумон. Ҳаммаси пахтага банд. Сен ишингдан қолма, ўғлим. Ўзим бир эвини қиларман. Жуда бўлмаса кейинги бозорга қолар,— деди Шўро бува.

Ачиндим. Бува ҳозир камхарж бўлиб қолган. Рўзгор сарфхаражатига пул зарур. Биз ҳам унга тирик тоvon тушиб ўтирибмиз. Унга тузуқроқ ёрдам беролмайман. Ҳеч бўлмаса ҳозир қопини жўнатишга ёрдамлашсам, балки устахонадаги болалардан бирортасини эски грузовойга ўтқазиб бувага юборсаммикин, деб ўйланиб кетаётган эдим, тирбанд юк ортган бир машина ўтиб қолди. Қўл кўтардик. Шофёр тўхтади-ю, бошқа юк ололмаслигини билдирди. Биз ялина-ялина кўндирдик. Қопларни ортдик. Машина борида бориб кела қолай деб мен ҳам ота ёнига чиқдим. Қоплар устида бир йигитча ўтирарди. Танишдик: қўшни «Коммунизм» колхозидан бўлиб, машинадаги юклар колхозчиларники экан. Буларни сотиб келиш йигитча билан шофёрга топширилган экан. Бизга бу гап қизиқ туюлди.

— Қопларни адаштириб юбормайсанми, болам?— деди бува.

— Нимаси адашади, кўринг,— деди йигитча. Қопларга қора мой билан номерлар белгилаб қўйилган экан.

— Ҳа, отасига раҳмат буни ўйлаб чиқарганларни,— деди бува ҳаваси келиб.— Қани энди биздагилар ҳам шунақа валла-матлик қила қолса! Қанча одам қоп орқалаб, сарсон бўлишдан қутилди. Бу ёғи айни терим пайти бўлса, фурсат тигиз...

Буванинг сўзи бўлинди. Орқамиздан потир-путир қилиб мотоцикл келарди. Асад! У бир нималар деб бақиради. Эши-

толмадик. У бир этиб юк машинанинг олдидан тўсиб чиқди. Машина қалқиб тўхтади.

— Туш, Камол! Туш, ҳозир зарур иш чиқиб қолди!— деб қистовга олди.

— Нима гап ўзи?— Қайнатам касал бўлиб қолгани, тезда хабар олиб келмоқчи эканимни айтсам ҳам қўймади.

— Кейин борасан. Туш ҳозир! Раис янги топшириқ берди иккимизга!

Ноилож тушиб қолдим. Асад мотоциклни етаклаганча гапириб кетди:

— Машинада териладиган майдонларни аниқлаб, бошқармага сводка берарканмиз. Шу бугун-эрта аниқлаб чиқшимиз зарур экан.

— Зарур бўлмагани ҳам борми? Қанақа тартиб бу: машинада териладиган майдонларни йил бошида белгилаб қўймагансизларми?

— Дарров танқидга ўтмай тур, дўстим. Гапириб бераман барини. Планни ҳов қишдаёқ белгилаган эдик-ку, эқиш вақтида бўтқа бўб кетди-да. Қарталар ўзгарилавериб жонга тегди.

— Демак, планни бошида пухта ўйлаб тузмаган экансизлар-да?

— Хўп ўйлаган эдик дўппини ерга қўйиб. Паст-баланди роса чўтга солинганди. Худди шахмат доналаридай ҳаммасини жой-жойига қўйиб энди экишга киришувдик. Қарабсанки, буйруқлар ёғилаверди. Райондан келди, областдан келди. Бириники бирига тўғри келмайди.

— Бу қанақаси! Ўзларингга қўйиб бермайдими. Ахир рўзгорларингда нима бор, нима йўқ, қурбларинг нимага етади.— буни ўзларингдан бошқа ким билсин! Шу тўғрида катта қарор ҳам чиқувди шекилли, а?

— Чиқувди, ошнам, планни ҳар бир хўжалик ўз чоғига қараб тузиб чиқсин, дейилган эди. Аммо ўша қарорни одамлар амалга оширадими? Одамлар ҳар хил-да. Гап ўртамызда қолсину, Сардоровга ўхшаганлар...

Бирдан дами ичига тушиб, мотоциклни тўхтатди. Чорраҳани кесиб ўтаётган янги кўк «Волга»га йўл берди. «Волга»да икки киши бор эди. Рулни бошқариб бораётган раис бошини чиқариб бизга:

— Бригадаларга тезроқ боринглар!— деди-ю, ўтиб кетди.

— Ўзиники,— деб қўйди Асад ҳаваси келгандай.— Фақат буни икки пайтда минади: бир иши юришиб, яхши тушлар-кў-

риб ўнг ёнбоши билан турганда, бир каттароқ меҳмон келганда. Машинадаги одам, билиб қўй, қурилиш идорасининг бошлиғи. Янги ерга энг яқин йўл очиб, асфальт ётқиздирмоқчи. Раисимиз уддабурон-да. Керакли одамни топиб, қўлга олади...

— Хўш, бояги гапинг чала қолувди.

— Ҳа... Гап шуки, Сардоровга ўхшаганлар жиловни қўлдан бергиси келмайди. Гўё жиловни берса, «ҳамма ўзбошимча бўб кетади», деб ўйлайди. Бизлар боламизу, бизга иш буюриб кетимиздан ўзлари югуриши керак.

Мотоциклга миниш олдидан Асад менга маслаҳат солган бўлди:

— Қайси бригадadan бошласак экан текширишни?

Мен кейинги кунлари пайт топиб икки-уч марта далаларни ўзимча айланиб чиққандим. Пахтачиликда кўзи пишган Шўро бувадан ҳам анча гапни билиб олган эдим. Қолхознинг асосий бригадалари, уларнинг пахтаси кафтимда тургандай таниш бўлса-да, худди нотанишдай:

— У ёғини ўзинг биласан, — дедим.

— Баланддан бошласак, пастдагилар кўзингга хунук кўришиб қолар. Пастдагидан бошласак, бирдан иштаҳанг бўғилиб қолар. Кел, ўртанчасидан бошлай қолайлик-а? Шотининг ўртасидан пасти ҳам, баланди ҳам аниқ кўринади...

Чамандай очилган пахта майдонлари орасидаги катта йўлдан боряпмиз. Асаднинг «фалсафаси»дан қатъий назар, ўзининг ўлчовларим бор эди. Менинг «ўлчовим»ча ўрта миёна бўлган бригадаларнинг ери орқада қолди. Асад узоқлаб кетишидан, аввал тўқайга бормоқчимикин? Ундай десам, тўқай бригадасини энг илғор бригада деб мақтаб юришибдику? (Мен ҳали у ерни бориб кўрган эмасдим.) Йўқ, Асад мотоцикли чапга бурди — кўзимга таниш дала йўли, Норбуви бригадасига олиб боради. Менинг фикримча, бу атрофда Норбуви бригадасидай серҳосил, эрта пишган пахта йўқ эди. Терим ҳам унда олдин бошланган. Ана, бугун бозор кунини бўлишига қарамай, даласи жуда гавжум — эркак, хотин-қизлар ялпи теримда. «Ўртачадан бошлаймиз» деган Асад, нучук бу ерга бурилди?

— Мана, бу Норбуви Ҳасанова бригадаси, — деди Асад, даланинг дўнг ерига кўтарилганимизда.

Хирмон. Пахта толаларидан қош-кўзлари-ю, соқолларига-ча тегирмончидай оқарган бир чол хирмонда пахта шопир-

моқда. Бир ўспирин кетма-кет қоп орқалаб келаётганларнинг пахтасини тарозига қўймоқда.

— Ҳув ана, опа! — деди тарозибон йигит бизга узоқни кўрсатиб. Бир неча киши ярим чақиримча нарида, катта қарта бошида терим машинаси айланадиган ерни текислашяпти. Улар ичида «опа» кўринмасди. Биз, қаерда экан деб ҳайратланиб турган эдик, ўша йигитлар орасидан биттаси ажралиб, шийпон томон келаверди. Бу — брезент этик, сомон шляпа, яшил куртка кийиб олган Норбуви эди. Тўфахоннинг уйида кўзимга анча оғир ва ҳатто димоғдор кўринган бу жувон, ҳозир ниҳоятда абжир, шўхчан йигитларга ўхшаб кетди. Уни биринчи учратган одам, фақат шляпаси четларидан бодраб турган қўнғир сочлари-ю, хиёл кулимсираган сухсур кўзларига қарабгина йигитлардан фарқ қила оларди. Норбуви бизни:

— Қаёқдан шамол учирди! Пойгакдаги бригадаларга ҳам қадам ранжида қилар экансизлар-а! — деб ярим ҳазил, ярим гина билан кутиб олди.

— Ундоқ деманг, опажон! — деди Асад Норбуви ўзидан катта бўлмаса-да. — Ҳамма вақт ёдлаб турамиз.

Норбуви Асад баҳонасида яна кимларгадир тегизиб пичинг отди:

— Тўғри, тилда ёдлаб турасизлару, дилларинг бошқа ёқда!

Чамаси у «бошқа ёқ» деб тўқайга ишора қилаётган эди. Асаднинг тилига калтак тегди. Бошқа дурустроқ жавоб тополмагач, асли муддаога ўта қолди. Унинг сўзини тинглаб бўлгандан кейин Норбуви пичинг аралаш деди:

— Қанча ердаги пахтани машинада теришимиз сизларга аниқ бўлмасаям бизга аниқ, — деди-ю, қанчалигини айтмади, — ана, текшира қолинглар.

Асад раиснинг буйруғига мувофиқ ялпи текшириш ўтказилаётганини айтиб, узр сўради. Норбувига «Қани бошланг», десак, «ўзларинг кўра беринглар», деди. Далага ўзимиз ораладик. Катта қарталарнинг ёнлари, ўрталаридан ўтиб разм солдик. Мўлжалимизча, бригаданинг ярми ери, яъни қирқ гектарча пахтаси машинага боп эди. Бу фикримиз Норбувининг ўз мўлжалига тўғри чиқди.

— Ана, кўрдинглар, пахтамыз дам еган ошдай, мени суз деб турибди. Вақтида сузмасак тоби ўтади. Шуви раисга айтсаларингиз. Неча кундан бери машинани кутяпмиз. Вақтида етиб келмаса-чи, қўлда териб юборишга мажбур бўламиз.

Одамларимиз қараб турмайди. Кейин тагин бизни: «Машина теримига қарши чиқди», деб айблаб юришмасин.

Бу гап райсга қаратиб айтилган бўлса ҳам, мени ҳам бос-тириб юборди. Афтидан, Тўфaxonникидан ҳам олдин буники зарурга ўхшаб қолди. Ичим тошиб: «Юра қол тезроқ!» деб Асадни туртсам, у пахта майдони этагидан чанг-тўзон кўтариб келаётган болаларга ағрайиб қолди. Елкаларига папка, халталар илган эллик чоғли ёш ўқувчилар чуғурчиқдай чуввос солишиб шийпонга етиб келишди. Норбуви ажабланиб қутиб олди. Уларни бошлаб келган чўққи соқолли ва сочига оқ оралаган мўйсафид муаллим, мактабдан ҳашарга келишганини айтди. Норбуви-алоҳида ҳурмат келтириб муаллим билан аҳвол сўрашгандан сўнг:

— Сизларни ким юборди, домлажон?— деди.

— Директоримиз, қизим.

— Ҳм-м,— деди Норбуви, нима қилишини билмай мўлтирашиб турган гўдакларга қараб.— Буларнинг ўқишлари нима бўлади?

— Иккинчи сменада ўқишади, қизим.

— Домлажон!— деди Норбуви, муаллимни чеккага тортиб ва болалар эшитмайдиган қилиб давом этди.— Айбга қўшмасангиз, бир гапим бор эди: сиз бутун умр муаллимлик қилиб, гўдакларга илм беришининг машаққатини тортган одамсиз. Бизга ҳам хатни ўзингиз танитгансиз. Сизга ўргатгулиги йўқ, албатта. Бу гўдаклар пешингача далада ишлаб борсин-да, кейин қандай қилиб миясига илм жойлашсин? Шунга нима дейсиз?

Муаллим, гўё ўзида ноҳўя бир ҳаракат содир бўлгандай, елкасини қисиб турди-да:

— Мен нима дердим?— деди иккиланиб. Худди биров эшитса, гап тегаётгандай жуда паст товушда давом этди.— Менга қолса шундай бўлсин дебманми. Қолхозчилик, қарашиб юбормасак бўлмайди, дейишибди-да улуғларимиз.

«Улуғларимиз» деб қишлоқ раҳбарларини айтаётганини Норбуви тушуниб турарди. Шунинг учун қайта аниқлаб ўтирмади-да, деди:

— Уша улуғларга айтинглар, бизни эслаб туришгани учун ташаккур. Аммо бизга ҳашарчи керакмас — болалардан ҳам, катталардан ҳам. Ўз кучимиз билан экдикми, ўз кучимиз билан эплаб йиғиб оламиз.

Катталар кўнгилсиз суҳбат билан банд эканлар, болалар аллақачон халта, папкаларини отқилашган, пахта шопирувчи

чолни олазарақ қилиб, хирмонга ағанашиб гурпаклаша бошлаган, бир қисми шийпон ичкарасидаги кутубхонага ўзини урган, бир қисми эса чайладаги яслига ёпирилиб, чақалоқлар билан қўғирчоқ, пуфак талашигга тушган эди. Муаллим бирпас эсанкираб нима қиларини билмай турди, сўнг бақириб-чақириб болаларни тўплай бошлади.

Болалар иш йўқлигидан севиниша-севиниша тарқалишаркан, тарозидаги табелчи йигит бизга деди:

— Опа тўғри қилди. Четдан ҳашарчи чақириб фойда кўраман деган одам бекор қилади. Ҳам ўз киссасига, ҳам давлатга зиён-да. Илгари биз ҳам чақириб таъзиримизни еганмиз. Ҳашарчилар қанчайам пулимизни олиб, озик-овқатимизни еб, боз устига пахтанинг сортини бузган. Ахир даромад сортига қараб бўлади-да.

— Сен бунисини айтасан,— деди хирмончи чол, юз-кўзидаги пахта юқларини яктаги барига артиб.— Ҳашарчи териб бераркан деб ўз одамларимизнинг ишга ҳафсаласи совиганичи! Дарвоқе, пахтага тегадиган даромаднинг гози учгандан кейин, кимга алам қилмайди!— Чол бригадирдан мамнун бўлиб, қўшиб қўйди.— Норбу қизим барака топсин, мана, икки йилдан бери ақлини йигди: ўз аъзоларига қаттиқ суяниб, қолаверса, машинага эътимод кўювдики, плани ҳам бутун, одамларининг ҳам қозон-чўмичи мой бўлди-қолди.

Қайтарканмиз, Норбуви иккимиздан яна «қадам ранжида» қилиб туришимизни, меидан «ХВС» ремонтини эртагача тугатиб беришни қатъий ўтинди.

— Опа,— дедим уни илҳақ қилиб қўймаслик учун,— «ХВС»ингизни эртага кутмай қўя қолинг. Тайёр бўлмайди. Менгагина боғлиқ эмас.

— Ия, ахир бош инженер бўлганингиздан кейин сиздан талаб қиламиз-да.

— Ҳали ўзим калаванинг учини топиб олгунимча йўқ, опа. Устахонада тартиб ўрнатолмай гарангман. Қайрилиб қарама-япти ҳеч ким.

Бу гапимни Норбуви ўзига олди шекилли, бир хил бўлиб кетди.

— Очиқроқ гапириш мумкинми?

Мен устахонанинг камчиликлари устида раис билан жиддий сўзлашганим, шунга қарамай аҳвол ҳеч ўзгармаётганини қисқача эслатдим. Бу масалаларни партия мажлисига қўйиш ҳақида Асад билан қилган мўлжалимизни айтдим. Норбуви дарров тушунди, мўлжалимизни ҳам маъқул кўрди.

— Ишга жиддий киришибсиз, Камолжон, асти бўнаштирманг, биз тўла қувватлаймиз,— деб далда бериб қўйди ва кетидан бояги талабига қайтди.— Машинамни бўлса барибир сиздан талаб қиламан, ўртоқ бош инженер! Эрта-индин битказиб берасиз, албатта!

У хайрлаша туриб, Шакарни сўради. Шакарнинг ясида ишламоқчи бўлганидан хурсандлигини билдирди. Мен Шакарнинг айниганини айтмасам ҳам, юраги дов бермаяпти, дедим.

— Ҳеч кўрқмасин, айтиб қўйинг. Одам қилган ишни одам қилолмасмиди. Ўзим ҳам ёрдам бериб тураман,— деб қолди.

«Ана, бу ёқда шунақа зўр суянчиқ тайёр экан-ку, нимадан чўчвиди Шакар!...»

— Чакимас-ку!— дедим йўлда Асадга.

— Пахтасими, ўзими?— деди Асад кўз қисиб.

— Пахтаси-да. Ўзини сен яхши билсанг керак, албатта.

— Мол эгасига ўхшамаса...— деди Асад гапини ўнглаб.—

Ж-жа ишига пухта, нчидан пишган, ҳалол хотин-да. Шунинг учун ҳам партком секретари қилиб сайлашди-да яқинда.

— Икки ишни қандай эплайпти?

— Ўзига қолса парткомликка ҳеч раъйи йўқ эди. Қўйишмагандан кейин, бўлмаса бригадирликни ташламайман, деди. Мана, икки ой бўлди сайланганига, бир кун ўтиргани йўқ кабинетида. Иши тушганлар далага қидириб келишади. Бюро чақирса ҳам далага чақиради. Шунақа, чидаганга чиқарган опамиз. Муовиннинг шўри,— деб қўшиб қўйди Асад.

Унинг бу гапида нолиш аралаш билинар-билинмас ғурур ҳам сезилиб турарди. Асад ўз зиммасидаги масъулиятнинг кўплигидан шикоят қила бошлаган эди, қулоғимга кирмади. Мени ҳозир Норбуви ва унинг пахтаси қизиқтирмоқда эди.

— Асад! Сен аввал ўртача бригадани кўрамиз, деган эдинг-ку?

— Худди шундоқ қилдик-да!

— Ҳали бундан ҳам баланди бор дегин?

— Албатта-да!

— Қаерда у?

— Тўқайда-да!

Тўқай пахтасининг бундан баланд бўлишига негадир қўзим етмасди. Асад «гаров бойлашамиз» деб қўлимни сиқди.

— Нимадан?— дедим.

— Яримтадан.

— Паст кетдинг!..

— Хўп бўлмаса, нимадан десанг шу!..

Асад тўқайга жўнаётиб, бирдан тўхтади.
— Хийла олис-да, дўстим. Яқин йўлни асфальт қиялпти, битганча йўқ. Қечгача қолиб кетмасак, дейман-да. Боришимиз шартми тўқайга?

Нима қилиб бўлса-да шу бугун Юсуф отаникига бориб келсам деб юрагим така-пука эди. Шунга қарамай, топшириқ ўлда-жўлда қолмасин деган андишага бордим:

— Лафзинг борми? Раис буюрди, тез борамиз деб мени йўлдан қолдирган ўзинг-ку! Ё гаровга ютқизаман деб юрак дов бермаяптими?

— Гап ундамас.

— Ҳа, бугдойдами?

Асад менга дудмол қараш қилиб:

— Кейин биласан,— деди-ю, мотоциклга газ берди.

Жадаллик билан шағал тўкилиб, қўш бульдозерда текисланаётган янги йўлнинг ён-бери, пасти-баландликдан мотоцикл чигирткадай сакрай-сакрай учяпти. Ана ботқоқлик, қамишзорлардан ўтдик, экин майдонларига яқинлашдик. Қамиш капалар, бўлтак-сўлтак пахтазорлар. Этак тутган ёшланглар.

Яқинда ариқ очилиб, ёш толлар ва тутлар энди сада бўлган, тоқлар ва полизлар пушта бўйлаб панжа ёзган ерда оппоқ, кўркам дала шийпони. Бу ўзининг озодалиги, жиҳозларининг янгилиги билан аввал кўрган шийпонларимиздан ажралиб туради. «Тўфахон худди уйдагидай бу ерни ҳам хўп ораста қилибди. Дидли аёл экан. Асаднинг омади бу ҳам!» деб қўйдим ичимда. Тўфахон эрига унча рўйхуш бермади-ю, мен билан очилиб кўришди. Шакарни, Бахтиёрни сўради. Кейин шийпоннинг тўридаги столга таклиф этди. Қорачагина, истараси иссиқ, қирғиз қовоқ бир қизга имо қилган эди, у югура ичкаридан нон, полиздан қовун келтирди. Худди шундай чақонлик билан қумгон остига ўт қалади. Асад, енгини шимариб, астойдил иштаҳа билан кўзичоқдай «қизилуруғ»ни сўяркан, деди:

— Жонворни қара, бўрдоқи бўб йилтиллаб кетибди. Маза қиладиган бўлдик-да, шולי орқасидан курмак сув ичиб...

«Нима деганинг бу?» деб афтига тикиламан. Яна боягича маъноли қилиб, «кейин биласан» деб қўяди.

Қовунни ея туриб Асадга «бошла!» деб имловдим, «ўзинг бошла» деб мўйлов қилди. Мен келишдан мақсадимизни айтарканман, негадир Тўфахон буни ўзига оғир олди.

— Бу йилги планим ҳаммаларига беш бармоқдай маълумку! Агар яна текшириш керак бўлса мана, марҳамат,— деди совуққина қилиб ва гулзор ёнидан бошланадиган яхлит пахта майдонига таклиф этди.

Асад билан иккимиз: «Нима қилдик-а», деб кўз уриштириб олдик. Иккиланганимизни, бунга ўзи сабабчи бўлганини пайқаган Тўфахон далда бериб:

— Умид билан келибсизлар, бир кўриб қўйинглар энди,— деди. У гўё «кўрмасанглар армонда қоласизлар», деган оҳангда охирги сўзга урғу берди.

Кейин Норбувидай тортиниб ўтирмай, унинг ўзи олдимизга тушиб пахтасини кўз-кўз қила кетди. Боши-ю кетини кўз илғамайдиган бу кенг чўл қартаси эллик гектар экан. Тўфахоннинг айтишича, бу катта майдонни экишдан бошлаб парвариши-ю, теримигача машинага мослаштирилган. Ғўзаларнинг бўлиқлиги, ҳосилнинг тўлиқлиги экинга боқув бениҳоят зўр бўлганлигини кўрсатиб турибди. Янгидан сув чиқарилиб яқинда ўзлаштирилган бу тўқай ерда шунчалик ҳосил етиштиришнинг ўзи бўладими. Меҳнати билан суви, озиги мўл-кўл бўлганидан ғўзалар энигагина эмас, бўйига ҳам ўсиб кетибди. Тўфахон соддагина кўрингани билан муғамбирлиги ҳам бор экан: бизни худди «комиссия» фаҳмлаб, ёввойи ўтдан холи, таралиб турган сара ғўзалар орасидан бошлади. Шундай бўлса-да, нарироқларида ғўзалар орасидан мўралашган ғумайлар кўзимиздан қочиб қутулмасди. Мен Асаддан: «Нега ўт кўп, шу вақтгача тозаланмаган?» деб сўрасам, у қулоғимга шивирлади: «Ҳамма ишни машинага кўчирамиз, деб кетмонни бира-тўла қулоқ қилиб юборди. Тўқай серўтда, ғумай иллизини томир-томирдан ўлдирмагунингча потирлашиб чиқаверади зангар!»

Асаднинг ўз сўзини хотини эшитиб қолса худди жонини оладигандай ҳайиққиши, сувга тушган нондай илвиллаб қолиши ғашимни келтирди:

— Агроном жаноблари томоша қилиб ўтирибдилар-да. Бу ишларни тушунтириб, амалга оширтириш агрономнинг иши эмасмиди?

— Агроном жонворга қулоқ солармидилар. Ўзлари хон, ўзлари бек...

Олдинроқда кетаётган Тўфахон ўзини эшитмаганга солди. Далани айланиб чиққанимизда, у аввалгидек кўнгил тўқлик билан бизга тикилди:

— Хўш, қани, докторлар. Диагноз қўйиш сизлардан. Машинани киритаверсак бўладими?

Асад «ўзинг айт» деб мени туртди. Мен ҳам ўйланиб қолдим. Айниқса, Тўфахоннинг авзойида ўз ишидан мамнунлиги баралла кўрингани учун тилим сўзга бормаи турарди.

— Тузукми?— деди охири Тўфахон мендан яхши баҳо ку-таётганини яширолмаи.

— Ғўзангиз яхши, опа,— дедим, бирдан чўчитиб юбормас-лик учун. Кейин аста қашлашга тушдим.— Мана, агроном ҳам айтсин, тажрибаси кўп бу ишларда. Агар қондага амал қиладиган бўлсак, мени кечирингу, мунақа далага терим ма-шинаси киритиш мушкул. Машина ҳам увол, пахта ҳам увол бўлади.

— А, наҳотки!— деди Тўфахон кўзлари жаланглаб ва ран-ги ўзгарилиб.

Асад хотинининг ёнини олишга мажбур бўлиб, бевурд-ликка ўтди ва менга кесатиқ аралаш зарба бермоқчи бўлди:

— Қитобдаги қондани эслатяпсиз-да, ошнам.

— Хўш, қани айтгин-чи,— дедим мен заҳарҳанда қилиб,— турмушдаги бошқа-ю, китобдагиси ҳаводан олинганми? Қи-тобдаги билан турмушдагини бир-бирга омихта қилиш ким-нинг иши, ўртоқ бош агроном?

Тўфахон бизнинг баҳсимизни қизиқиб кузатар, эрининг менга «зарба» беришини кутарди. Асад, мендан бир-икки кўй-лакни ортиқ йиртган одамдай, насиҳатомуз деди:

— Айтишгагина осон бу, ошнам. Мен ҳам янги келганимда бор билимимни тезроқ ишга сола қолсам деб нақ ўтга-чўққа урдим ўзимни. Шунда менга: «Шошган ўрдак ҳам боши, ҳам думи билан шўнғийди. Сал ўпкангизни босиб олинг, йигитча!» дегувчилар бўлди. Сен ҳам, ошнам, бир оз ишлагин, тафтинг-дан тушиб қоласан.

— Демак, сен шаштингдан тушибсан-да. Мени ҳам ўзинг-га ўхшатяпсанми? Фолинг тузук!..

Асадга сал ҳушёр тортадиган қилиб ботириброқ бир сўз айтгим келди-ю, хотини олдида баттар охори тўкилишидан қўрқдим. Бир чеккаси унга раҳмим келди: чиндан ҳам хоти-нидан тили қисик экан, қисик бўлмаса, кўра-била туриб аҳ-волни хаспўшлайдими, виждонига қарши борадими!

— Сенингча, ҳамма иш жойида. Раисга ҳам шундай деб айтаверамизми?

Асад саволимга жавоб беролмай, ер остидан хотинига қа-ради. Бир оз шахтидан тушиб, ўйланиб қолган Тўфахон деди:

— Янги кўзга аниқроқ кўринади камчилик. Айниқса, сиз техника билимдонисиз. Очиқ айтаверинг фикрингизни: бу ер-га машина тушириш учун нима қилсак бўлади?

— Маслаҳатимга юрсангиз, опа, тездан пахтазорни ўтдаи тозалатинг, яна бир-икки марта самолётдан дори сепиб, гўза баргини тўкдириш зарур. Ушандагина бу ернинг бир қисмига машина солса бўлади.

Тўфахон бўшашинқираб, сукутга кетди. Кейин бирдан Асадга ёпишди: неча кундан бери ўликмисан-тирикмисан деб хабар олмагани, Тўфахон ўз ёғида ўзи қовурилиб ётгани, агар Асад вақтида келиб қарашганда бу камчиликни йўқотиб ҳаммадан бурун теримга тушган бўлиши мумкинлигини айтиб, бирваракайи гинасини тўкиб солди. Асад мингиллабгина, идорада ишлари кўпайиб кетганини айтган бўлди-ю, Тўфахондан баттар дакки еди:

— Идора иссиққина, тинчгина-да. Жонингиз коймайди. Тузук, ҳозирдан ўз ҳузурингизни кўзлаб қолибсиз.

Асад менинг олдимда мулзам бўлди. Боя унинг тўқайга келишга тайсалланиб, сабабини айтмай, «кейин биласан» дегани лоппа эсимга тушди. Орада мен истиҳолага қолдим. Ҳозир агар яна бирон оғиз ками-кўстдан оғиз очгудай бўлсам, қизиб турган ёққа туз сочгандай бўламан, эр-хотин нари-бери бўлиб қолиши мумкин.

«Кетдик» деб имладим Асадга. У бўлса хотиним жавоб берармикин деб тараддуда эди. Мен бошқа бригадаларга ҳам ўтишимиз зарурлигини эслатганимдан кейин, Тўфахон:

— Ихтиёр ўзларингда,— деб қўйди.

Асад мотоциклга минаётиб, хотинига, «келаман» деб ваъда қилди. Тўфахон, фироқ билан қош чимириб, «билганингиз» дегандай елка учуриб қўйди.

Йўлдан яна икки бригадани кўриб чиққунимизча қоронғи тушди. Дала салқини этни жунжита бошлади. Қулоқ, буруни совуқ тили билан ялаб ўтувчи гир-гир шамол мотоциклнинг вағиллашига қўшилиб чўл сукунатини бузиб турарди. То қишлоққа қайтгунимизча қулоқлар қоматга келди. Асад билан бир оғиз ҳам гаплашмадик. Тўфахон бригадасида бўлган кўнгилсизлик иккимизнинг ҳам дилимизни ғаш, тилимизни лол қилиб қўйган эди. Неча топқир тилим учига «гаровинг нима бўлди?» деган гап келди-ю, ўлганнинг устига тепган бўлмасин, деб индамадим.

Бизни маданият саройи қурилиши тепасида кундузги меҳмон, Қурбон ота ва Тошматов кутиб олишди. Улар пойдевори

бетонланиб, энди пишиқ гишт билан кўтарилаётган деворларни кўриб туришган экан. Шу заҳоти раис гапни тўхтатиб, бизни идорага бошлади-ю, йўл-ўлакай ўз топширигининг натижасини сўрай кетди. Олдин гапни Асадга қўйиб бердим. У, бригадаларда умуман аҳвол дуруст, шу уч-тўрт кун миёнасида техника тахт бўлса, машина теримига киришавериш мумкин, деб гапни сийпалатма қилди. Унинг сўзларидан бригадалар ўртасида фарқ кам, деган таассурот туғилди. Мен Асаднинг фикрларига тузатиш киритишга мажбур бўлдим: бригадалар орасида тафовут катта, машина теримига мўлжалланган қарталарнинг айримлари ҳали тайёр эмас, деб раис ва Асад кутгандан кўра кўпроқ мисоллар кўрсатдим. Кетимиздан етиб келган Қурбон ота ҳам суҳбатга қизиқди. Раис, мени диққат билан тинглагандан кейин:

— Гапларингда асос бор, ука, далани анча ўрганибсан,— деб тан берган бўлди.

Аmmo шу оннинг ўзидаёқ асосий фикрларимни чиппака чиқариб қўйди. Яъни машина терими планини ўзгартиш тўғрисида гап бўлиши мумкинмас, йил бошидан бир ярим минг гектар пахтанинг учдан бири машинада терилади, деб ваъда бериб келинган. Буни қандоқ қилиб бўлса ҳам бажариш лозим эмиш.

— Ҳа, қандоқ қилиб бўлса ҳам!— деб уқтирди яна раис.

Мен раиснинг сўзи Асадга, отага қандай таъсир этганлигини билгим келди. Ота сустигина бош чайқади. Асад бир нима тиқилгандай томоғини қириб олди.

— Хўш, шоввозлар,— деди раис, кабинетига кириб ўтиргандан сўнг,— сўзимизнинг устидан чиқа оламизми? Ёки бошқача фикр борми?

Узоқ жимлик чўқди. Уртадаги ўнғайсизликни Қурбон ота бузмоқчи бўлди:

— Қани энди лафзимизни ҳалолласагу, юзимиз ёруғ бўла қолса. Машина кўпроқ юкимизни енгил қилса, бунинг савобига не етсин эди. Аммо, Турғунбой укам,— деди чол маслаҳат тариқасида,— кенгашли тўй тарқамас, дейдилар. Инженер ўғлим Қамолжоннинг фикрини ҳам тарозига солиб кўрсанг чакки бўлмас.

Чолнинг сўзини малол чекиб тинглаган раис, Асадга юзланди:

— Хўш, Саримсоқов, сиз инженернинг мулоҳазаларига қандай қарайсиз?

Асад ўйлана-ўйлана охири бир қарорга келди. Менинг

фикрларимга асосан қўшилишиб, айрим бригада ерларини машина теримига ҳозирлаш учун шошилиш чоралар кўрил-маса бўлмаслигини айтди. Лекин Тўфахон бригадаси ўртага тушиб қолишидан чўчидими, аниқ мисол келтиришдан тийилди.

— Баракалла-е, дидларингизга,— деди раис киноя ара-лаш,— икки билармонни текширишга юбориб, олган маълумотим шуми? Думи хуржунда гаплар...

Менга бу танбеҳ айил ботиб, яна сўзга оғиз жуфтлаган эдим, раис менга қарамай, Асаддан сўради:

— Сизнинг фикрингизча, Тўфахон бригадасидан машина теримига қанча ер чиқади?

Асад «ҳозир» деб, ён дафтарини олди-да, ундаги маълумотларни қидира бошлаган эди, тоқатим тугади:

— Ҳали мен айтдим-ку, ўттиз гектарча чиқади деб.

— Наҳотки!— деди раис, энди ўтирган ўрнидан шахт туриб.— Ахир Тўфахон колхознинг ишонган боғи — суянган тоғи-я! Унинг бу йилги ваъдаси саксон гектар ерининг эллик гектаридаги ҳосилни машинада териш, шундан юз эллик тонна пахта топшириш. Бу ҳақда кечагина слётда ҳам ваъда бериб келди-я. Ҳамманинги оғзига тушди. Ҳамма: «Балли, қолоқ бригадани кўтараман деб тўқай ергаки чиқибдими, юрагида чўғи бор экан!» деб қойил қолди. Ахир шу чўғни аланга олдириш кимга боғлиқ — бизга-да! Қизимизнинг обрўси — колхозимизнинг обрўси. Ваъдасини ўтолмаса-чи, баримизга уят. Шунинг учун қараб ўтирмайлик-да, камни кўсти бўлса яқиндан ёрдам кўрсатайлик! Шундай эмасми?

Раис иккимиздан жавоб кутарди. Асад оғзига сўк солиб олди. Менинг бугун дилгирлигим устига чарчоқ қўшилди-ю, раиснинг сўзлари қаттиқ кор қилди.

— Мени кечиринг, раис ака. Колхознинг Тўфахондан бўлак ташвиши йўқми? Ҳадеб Тўфахонни дастурхон қилаверамизми?

Бирдан раиснинг ияклари қалтиради, кўзлари бежо чақнади.

— Эҳ-э, сендан буни кутмовдим-ку, укажон. Сен колхозимиз қилаётган ишларнинг аҳамиятига етарсан деган эдим-ку. Ёш экансан-а, ҳали! Ахир биз чўлга катта ҳужум бошлаганларданмиз-а! Бу ҳужумда бизга байроқдор керак. Тўфахон бўлса байроқ бўлиб ҳаммани эргаштириб борапти, билдингми, укажон?

— Билганим шуки, раис ака,— дедим мен ҳам қизишиб,—

ой туғсаям, кун туғсаям Тўфахонга туғсин, демоқчисиз-да. Бу шақада бошқаларнинг гашига тегиб, ўзингиз айтган ҳужумдан шахтини қайтариб қўймаймизми? Ана шунисидан кўрқяпман мен!

— Сал авра-астарига қараб гапиргин, укажон!— Раис ўзини арағ босиб, гинахонликка ўтди.— Шу чоққача биров на гапим, на ишимдан қийиқ топган эди. Келиб-келиб энди сендан... Яхшимас, укажон! Ўзингдан катта бир нарса деганда шаккокликка бормагин. Тўғрими ота?— деб, ер чизиб ўтирган Қурбон-отадан фикрини тасдиқлатиб олмоқчи бўлди. Ота эса бошини кўтармади. Раис, гап ёлғиз Тўфахон ҳақида бўлмай, умуман, колхоз хотин-қизларини кўтариш устида кетаётганини айтди. Пировардида, машиналар ремонтининг судралаётганидан норозилик билдирди, шу икки-уч кун ичида қандай қилиб бўлса-да, ремонтни бир ёқлик қилишни менга буюрди. Айрим пахта майдонларини ўтдан тозалаш, қўл теримини кучайтириш учун (биринчи навбатда Тўфахон бригадасига — Тўфахоннинг ўзи сўрабди) ҳашарчилар келтиришни Асадга топширди. Раиснинг ўзи эрта билан гўза баргларини тўқдириш учун қўшимча самолёт чақирмоқчи бўлди.

Турғунбой ака ўз одатича гап тамом бўлганини билдириб, рапидадай шапалоғини шап эткизиб столга урди-да, ўрнидан турди. Мен Асадга «гапинг йўқми?» деб ишора қилдим. Шу туртки бўлди-ю, креслога бўкканича қолди, раисга сўзи бор бўлса ҳам нимадан бошлашни билмай турарди.

— Гапир,— деди раис унинг тепасида тўхтаб.

— Ҳашарчи масаласи,— деди ниҳоят Асад ҳам қаддини кўтариб,— қийин савдо-да, раис ака. Агар биз Тўфахонга ҳашарчи чақирадиган бўлсак, бошқа бригадалар хархаша қилиб қолишмасмикин, дейман-да? Унда ҳаммасига қаердан топиб берамиз?

— Менимча, ундай бўлмас,— дедим Асаднинг ташвишини енгиллатиб.— Ҳали эшитиб келдик-ку. Айрим бригадирлар, колхозчилар айтишяпти: «Умуман, бу йил ҳашарчидан воз кечсак. Уқувчиларни ўқишидан, хизматчиларни хизматидан қолдириш кимга фойда-ю, кимга зарар? Иккиламчи, ёрдамчилар териб бераркан, деб баъзи колхозчиларимиз теримга қайишмайди, ўз томорқасига, бозор-ўчарга уриб кетади, қолаверса, пахтадан оладиган даромадимизнинг баракаси учади. Агар астойдил ёпишсак ўзимиздан иш қолармикин? Ахир ўзимиз пиширган ошни наҳотки ўзимиз сузолмасак!» Норбуви

Ҳасанова ҳам шу фикрда экан. У бизнинг кўз олдимизда мактабдан келган болаларни қайтариб юборди.

Кутилмаган бу янгилик раисни яна қаттиқ тараддудга солиб қўйди. У беихтиёр ёнидаги креслога ўзини ташлади. Томирлари лўқиллай бошлаган икки чаккасини сиқиб турли хаёлларга борди. Менга, худди биринчи дафъа кураш майдонидан тўқнаш келган рақибидай ёв қараш қилди. Маслаҳат солган бўлиб Қурбон отага юзланди:

— Асти нималар деяпти бу йигитча, а, Шўро бува?

Менинг гапимдан сергак тортиб, жиддий мулоҳазага толиб ўтирган Қурбон ота ҳар галгича ётиги билан бошлади:

— Уйлаб кўрган маъқул бу масалани,— деди ота, ҳақиқатда мени қувватлаб.— Кошкийди теримни ҳашарчисиз эплаштириб олсак. Ахир ҳашарчи ишлатишнинг ўзи бўлармиди. Қанчамиз уларга жой тайёрлаш, озиқ-овқат етказиб бериш, иш кўрсатиш билан овора бўламиз. Қанчаям нақдона нулимизни олиб кетишлари-чи. Қани энди шу меҳрибончиликларни ўз одамларимизга қилсак, яхши шароит яратиш, улардан иш талаб қилсак. Айни муддао бўлмасмиди, дейман?

Ота «меҳрибончилик», «шароит» деганда нималарни кўзда тутаётгани изохсиз ҳам англашилиб турарди.

Охири раис мулоҳазага тушиб қолди. Бизнинг таклифларимизни қайтармади ҳам, ёқламади ҳам. Бу масалани правление мажлисига қўядиган бўлди.

Қизиқ-ку, ҳашарчи чақириш керакми, йўқми деган масалани ҳам мажлисга солиб ўтирса. Ундан кўра каттароқ, муҳимроқ масалалар турганда-я? Мен, эрталаб Норбуви Ҳасанова билан келишган масаламизни раисга айтиш хонаси келди, деб ўйладим. Бироқ раиснинг дили хуфтон бўлиб турибди, унга оғир ботмайдиган йўлни топиш керак: ўз номимдан таклиф киритсаммикин ёки кўпчилик номидан? Кейингиси маъқул, чиндан ҳам буни кўпчилик қувватлаши кўриниб турибди-ку. Ётиги билан бошладим. Раис, ташқаридан кимнидир кутгандай очиқ деразага қараб туриб эшитди. Мен, активлар муҳим бир масалани партия мажлисида кўтаришмоқчи, дедим-да, кетидан таклифнинг мазмунига ўтган эдим, бирдан раис ялғарс гавдасини менга қўпол бурди, важоҳати ўзгарилди:

— Биламан, биламан, таклифнинг нималигини,— деди мўйлови титраб, овози қалтираб турса ҳам, бақириб юборишдан ўзини аранг босиб қолди. Қилт этиб ютдинди-да, одатдагича босиқ давом этди.— Хафа бўлмагину, укам, мен сендан буна-

қа қувлик чиқади деб ҳеч ўйламагандим-а! Очиқ гапиравер-майсанми «одамлар», «активлар»ни ниқоб қилмасдан! Ҳар қанча гина-даъвои бўлса ўзимга тўғри айтавермайсанми ҳам-мага арз-дод қилиб юрмасдан!..

— Кимга арз қилибман, Турғунбой ака, нима дебман?— дедим дабдурустан. Шу он хаёлимга келди: «Раис бизнинг маслаҳатимизни эшитдимикин? Дарров кимдан эшита қол-дийкин? Ҳасановаданми? Биз тўқайда юрган вақтимиз, Ҳасанова раисга дуч келган бўлса айтгандир-да? Нима деб айтди экан? Мени тил қилибми ё ўзидан чиқарибми? Балки Ҳасанова партбюро номидан айтган бўлса ҳам, раис барибир мендан кўраётгандир».

— Кўнглингда, колхозга келдиму, камчиликларни фақат мен кўрдим, деб ўйлаяпсанми? Янглишасан, укам. Бу камчиликлар тирноғимизнинг юзида. Аллақачон кун тартибига кiritиб қўйганмиз. Фақат йил оғир келди-ю, навбат етишмай турибди.

— Қачон навбат келади, ахир?

— Ҳозир кўриб турибсан-ку, бутун диққат-эътибор йиғим-теримда. Салгина имилласак терим плани барбод бўлиб, йил бўйи қилган тоат-ибодатимиз ҳулол кетади. Эндигина «Гулистон» қаддини тиклаб оғизга тушаётганда тагин ном-нишони ўчсинми? Буни биз ҳам, сен ҳам истамаймиз-а? Ана шунга қараб тўн бичиш керак-да. Мен таклиф-режаларинг ноўрин деётганим йўқ, ука, ўринли, ақлли таклифлар. Лекин ҳар ишнинг ўз вақти соати бор. Яхши режалар хаёлига берилиб, бугунги долзарб вазифаларни унутиб қўймайлик, темирни қизигида босайлик, демоқчиман!— деди Тошматов, одатдаги севган иборасини қайтариб.

— Бунақа насиҳатларингизни кўп эшитдим,— дедим юрагим сиқилиб.— Фақат бугунги юмушларни ўйласагу, эртанги вазифаларни унутсак, нотаниш йўлга кўзни боғлаб олиб чиқ-қандай бўлмаймизми?

— Мени тўғри тушунгин. Икки қуённи бирдан отаман деб иккала ўлжадан қуруқ қолган овчига ўхшамайлик, демоқчиман. Ёшсан-да, қонинг қизиқ. Ичинг қайнаб; тошиб туради. Сенга қолса, шу бугуноқ, ҳозироқ ўйлаганларинг муҳайё бўла қолса, тўғрими, укажон? Мен ҳам ёшлигимда сендақа тошқин дарё эдим. Сенга ҳавасим келади...

Энди мен Тошматовнинг мағзини чақиб, таъмини татиб кўрдим, десам бўлади. У, дўқ ва дағдаға, савлат ва дабдаба билан ўзига тобе кишиларнинг елкасидан босувчи дағал бош-

лиқлар тоифасига кирмайди. Камчиликларини танқид қилинса, очикдан-очик рад этмасдан, балки бошқача йўл билан, яъни қўлини кўксига қўйиб тан бериш йўли билан силлиқ рад этувчилар хилидан. Иқрор бўлишга хўп тили бурро. Сохталиги но-зик пардаланган, хушмуомала. Тахири дарров сезилмайди-ган ширинсўз. Содда кишиларнинг кўзини бўяйдиган ясама меҳрибонлик, валламатиликка уста!

Мен ҳозир баҳсимиздан натижа чиқмаслигини сездим, Норбуви Ҳасанова иштирокидагина бу масалага қайтишни кўнглимга тугганча чиқиб кетаётган эдим, раис тўхтатди, жойимга ўтқазди. Графиндаги сувдан бир стакан шимириб, ўлкасини босиб олди-да, Сўфиев билан орамизда бўлиб ўтган тортишувдан сўз очди. У кимдандир ҳамма гапни эшитибди. Машиналар ремонтга боғлиқ «долзарб» ишга панжа орасидан қарагани ҳамда мени хафа қилгани учун Сўфиевдан газабланибди. Бу масалани тезда правлениеда кўриб, Сўфиевнинг ҳисобини эшитишга аҳд қилганини билдирди. Раиснинг менга бу гапни айтишдан муроди, олдига қўйган талабларимдан биттасини инobatга олганини билдириш, шу билан мени сал тинчитиб қўйиш бўлдимикин, билолмадим...

Ғира-шира тонг палласи, дала ҳавоси сутдай беғубор. Шудрингга чўмилган пахтазорлар сийрак туман пардасида гўё юпқа дока кўйлак кийгандай сирли. Кўкракни тўлдириб-тўлдириб соф ҳаводан эмгинг, қанот чиқариб ана шу кенг далалар осмонида яйраб учгинг, онадай эркаловчи сахий табиатни қучгинг келади.

Лекин аллақандай вазмин юк қанотимни ёйишга халал бераётгандай, нимадир эркин нафас олишга қўймай, кўкрагимни сиқаётгандай туюлади.

Ахир мени шу гўзал тонг нашьасидан, шу лаззатдан бебахра қилаётган нима ўзи?

Мен қичқариб, ҳаммаёққа эшитиладиган қилиб сўрагим, табиатдан жавоб эшитгим келади.

Аммо саволларимга аниқ жавоб тополмайман.

Қани дунё тор кўринганда кўнглимни кўтарувчи юпанчиқларим?

Наҳотки Шакар шу кетганча бадар кетса, мендан буткул юз ўгирса? Бахтиёрнинг кўнглимга жаҳон-жаҳон қувонч бағишлаб қиқир-қиқир кулишлари, «атта» дея талпинишларидан наҳотки маҳрум бўлсам?

Шундай оғир хаёллар оғушида борарканман, тонг ёришганда ўзимни қўшни қишлоқ кўчасида кўрдим. Деворлари кўпдан шувалмай тупроғи тўкилиб турган қадрдон эски кўрғончанинг пастак эшигидан қадам босарканман, юрагим бежо дукилларди. Қандайдир кўнгилсиз ҳодиса қаршисидан чиқиб қолаётгандай бўлардим. Қулоғимга дастлаб кирган овоз боланинг йиғиси бўлди. Кўнглим сал ёришди. Пастак айвоннинг йўғон тўсинига илинган беланчақда Бахтиёр биғилляпти. Беланчақни тебратиб оғзига сўғич солиб, Рисолат буви — Шакарнинг қариб қолган, қотма, куюнчак аммаси бола устида парвона бўляпти. У мени кўрибоқ, югура келиб бўйнимдан кучоқлади, суюнганидан кўзлари ёшланди. Бахтиёрни беланчақдан олиб қўлимга бераркан, ўғилчам мунчоқ кўзларини афтимга бир оз жавдиратиб турди-ю, кейин яна йиғисини бошлади. Уни қўлига олган онаси деб ўйлаган экан шекилли. Йиғласа ҳам ҳовлида бирпас кўтариб юрдим, кампир унга сутини пишириб берди, сал овунгач, беланчагига ётқизди. Ичкари хонада Юсуф ота ётган экан, амма шивир-шивир қилиб менга уй аҳволидан сўзлади. Уч-тўрт кундан бери Юсуф отанинг юрак касали тутиб юрган экан. Бунинг устига Шакар келиб дадасининг касалига касал қўшибди: қишлоққа кўчиб келганидан норози бўлиб гапирибди, менинг ишимдан кўнгли тўлмагани, уй-рўзғоридаги етишмовчиликлардан ҳасрат қилибди. Юсуф ота қизига сабр бериб: «Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Эр-хотин қўш хўкиз, бирга ишласаларинг кампи кўстлар тўлиб кетар», деса ҳам юпанмабди. Қайтиб «Гулстон» колхозига бормаيمان, шу атрофдан иш топан, деб туриб олибди. Ота бечора: «Бу ниятингдан қайтгин, оппоқ қизим. Эринг қобил йигит. Мени отам десанг асти хафа қилма уни. Қўшганинг билан қўшақаригин!» деб худони зорисини қилибди. Қани Шакар унаса! Отаси ўз гапида қаттикроқ туриб олган экан, Шакарнинг қайсарлиги тутиб кетибди. Аммасига: «Агар дадамга оғирлигим тушса, кетганим бўлсин», деб кеча эрталаб болани ташлаб қаёққадир ғойиб бўлибди. Ака-сингил ўз кўнгилларида, Шакар бирон ердан иш топиб келар, деб кутишибди. Дарағи бўлмабди. Кампир тонготар бола тепасида ўтириб, ота ҳам мижду қоқмай уф тортиб чиқибди. Эрта биландан ота туз татимабди. Юрағи ўйнаб бўйшашиб кетаверибди. Неча марта қизи билан мени сўрабди.

Шошиб уйга кирсам, Юсуф ота ҳўзилиб ётибди. Озиб-тўзиб, соқоллари ўсиб кетган. Кенг, серажин пешанаси терчиратган, нафас олиши оғирлашган. Мени кўриб хурсанд бўлгани-

данми, киртайган кўзи, қизариқ мижжалари намланди. Саломимга нафаси сиқиб, зўрға алиқ олди.

Мен қишлоқ марказига югурдим. Қишлоқ совети раиси билан бирга доктор чақириб келдик. Уколдан сўнг, ота хиёл тинчланди. Доктор уни касалхонага олиб кетмоқчи эди, Юсуф ота кўнмади.

Мен энди нима қилсам экан? Қолхоздаги «долзарб» ишларим эсга келиб турибди, раиснинг кечаги оғир дашномлари қулоғим остидан кетмаяпти. Яхшики, кечаси Уринбойга бориб, бугунги ишларни тайинлаб келганман. Зийрак, инсофли бола. Ишни бўшаштирмас-ку, шунда ҳам ўзим тепасида бўлишим зарур эди. Раис йўқлигимни билса, баттар куфри ошадида. Лекин қандай қилиб касал отани, гўдакни ўз ҳолига ташлаб кетаман? Шакар келиб қолганда бўлак гап эди. Дараги йўқ. Қаёқларда, нималар қилиб юрибди экан? Шунчалик ҳам бепарво бўладими инсон! Мендан хафа бўлса бордир, ахир, дадасига аччиқ қилгани нимаси. Кекса, хаста одам, ахир хачиликни қандай кўтарсин. Ёлғизгина суянчиги, кўзининг оқу қораси шу қизгинаси-я!

Кечқурунга бориб ота яна безовталаниб қолди. Нафаси сиқилди. Ҳамшира келиб укол қилгандан кейин бир оз тинчланди-ю, ярим кечага бориб ҳоли оғирлашди. Ҳуши тез-тез оғиб турарди. Гоҳо ўзига келганда: «Шакарим... Шакарим...» деб пичирлар, инграр, унга мен: «Шакар келяпти, отажон, ана келяпти», дейман. Менга нурсиз кўзлари тушади-ю, чарақлаб кетади: «Шу ердამисан, ўғлим?» «Шу ердаман, отахон. Бемалол ухлайверинг!» «Барака топ, болам!» деб пичирлайди-ю, кўзини юмади. Чироқнинг хира нурида кипригида дурдай ёш томчилари йилтираб, ёноғига оқиб тушди. Энди кўзини очишга мажоли қолмаган бўлса-да, ҳамон: «Шакарим, қани Шакарим!..» дея пичирлаб қўярди. «Ана, келиб қолди, Шакар, ана...» деб мен ёноғига оққан ёшни артаман, майин мошкичири соқолни силайман. Азонга яқин айвондан Бахтиёрнинг йиғиси эшитилиб қолди. Бу товуш худди уйга равшанлик киритгандай бўлди. Отанинг чеҳраси бир дақиқа нурланиб кетди. Эрталабга бориб жон берди.

Мен қишлоқ оқсоқолини чақиргани чопиб кетаётган эдим, лоп этиб велосипедда қаршимдан Уринбой чиқиб қолди. Велосипедни шитоб ҳайдаб келганидан нафаси оғзига тиқилиб, афти-башараси терлаб кетган эди.

— Ҳа, нима қилиб юрибсан?

— Иш чатоқ, ака!— деди велосипеддан тушиб, пешанаси-

даги терини сидириб.— Кечаси правление мажлиси бўлиб, тўполон чиқди. Устингизда гап бўлди. Бу ёққа келганингизни раис билмаган экан-а?

— Билган эди-ку?

— «Билмаганман» деди-я. Мен «Қайнаталарини кўргани кетганлар», деган эдим, балога қолдим. «Шундоқ долзарб пайтда сўрамай тентираб кетиши нимаси, бу қандоқ ўзбошим-чалик!» дейишди. Айниқса бошқарма вакили Фармонов ёмон кетди: «Масъулиятсизлик бу! Кўра-била туриб ишни бузиш! Қаттиқ чора кўриш керак!» Удоқ-мундоқ деб...

Уринбойнинг сўзларини чала-ярим эшитиб, йўлимга кетаётибман. У бечора ҳам кетимдан эргашганча гапириб кел-япти:

— Кейин Фармонов раисга ёпишди: «Сизда ҳам айб бор, сиз одамларни бўш қўйиб юборгансиз? Тўйчиевга қўшиб сизни ҳам ўртоқ Сардоров олдига чақиртираман, ўзлари яхшилаб гаплашсинлар...» Иннайкейин-чи, ака,— деди Уринбой, гўё бир хушхабар отказаётгандай очилиб,— Сўфиев масаласи ўртага тушиб қолди. «Ёмон ишлаяпсан, ремонт ишларига панжа орасидан қараяпсан», деб, раис ҳам, бошқалар ҳам роса пўстагини қоқишди. Мен ҳам қараб турмадим. Асад ака бўлса шундаям қизиқчилигини қўймай, анави «инкубатор» хангамасини гапириб бериб, одамларни кулдирди. Норбуви опа аччиғланиб деди: «Бу куладиган гап эмас. Сўфиевнинг бу иши жиноят. Техникага ёмон қараш — одамларга, одамларнинг меҳнатига ёмон қараш билан барабар. Машинани нобуд қилиш — пахтани нобуд қилиш билан бир. Ахир бирон кило пахтани йўқотган одамни судга берилади-ку, бутун бошли машинани ишдан чиқарган одам соғ қолиши керакми? Умуман, Сўфиевнинг хулқидан механиклар норози. Унинг иши ревизия қилинсин...» Норбувининг бу таклифига ҳамма қўл кўтарди. Сўфиев демаганингиз сувга тушган мушукдай дилдираганча чиқиб кетди!..

— Майли, баттар бўлсин. Бу гапларни қўя тур,— дедим қишлоқ советига яқинлашганимда. Уринбойга воқеани билдирдим. Унинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Энди нима қиламиз?

— Келганинг яхши бўлди, ука. Тез изингга қайтгин-да, Қурбон отага, раисга бу ҳодисани билдиргин.

Уринбой қайтиб кетди.

Мен оқсоқолни топиб келгунимчаёқ Юсуф отаникига қўни-қўшнилар йиғилишиб қолган эди. Машиналар, от, эшак-

ларда яқин қолхозлардан одамлар кела берди. Узимизини «Гулистон» колхозидан ҳам Қурбон ота бошлиқ Турғун Тошматов, Асад, яна бир неча киши дафн маросимига етиб келишди. Қишлоқ оқсоқоли дафн маросимига бошчилик қилмоқда эди. Қариндошларнинг талаби билан оқсоқол Шакарни топтириш учун неча ёққа отлиқ юборди. Чошгоҳ маҳалгача ҳам Шакарни топиб келишолмади. Баъзилар уни шаҳарга кетган деб тахмин қилишди. Шундан кейин дафн маросими бошлашга мажбур бўлишди.

Одам тирбанд бўлиб, тобут қўлдан қўлга тегмасди. Рисолат амма менга тўн кийгизиб, бейбоғ-боғлатиб қўйган эди. Мен тобутнинг олдида ҳасса таяниб борарканман, қулоғимга ўқтин-ўқтин одамларнинг шивир-шивири кириб қоларди:

— «Марҳумнинг фарзанди бормиди?..»

— «Ҳа, ана шу ўғил...»

— «Хайрият, чироғини ёқувчи бор экан...»

Улар менга ачиниш билан бирга миннатдор термилиб қўйишарди.

Отам ўрнида оталик қилиб келган азиз кишимдан ажралиш юрагимга қандай қайғу солаётган бўлса, бу сўзлар ва ачиниш боқишлар мени баттарроқ эзарди. Яна бир марта ёлғизлигим устига етимлик дарди қўшилиб, бутун вужудимни қақшатарди. Қабр тепасида Юсуф ота хотирасига айтилган қалб сўзлари янграганда дардим яна ҳам зўрайди. Айниқса, қишлоқ оқсоқоли охириги марта:

— «Алвидо, азиз дўстимиз, қабрингда тинч ёт. Ўғил-қизларинг сен ёққан чироқни ўчирмайдилар, сен эккан дарахтларни қуритмайдилар, сенинг қутлуғ изингдан борадилар!»— деганда, қаттиқ хўрлигим келиб кетди, мен ҳам марҳумнинг жигарлари қатори ўкириб юбордим...

Тошматов қайтадиган бўлди. Мен ҳам бирга кетсаммикин деган эдим, колхозда ишлар кўп бўлишига қарамай, раисимиз: «Марҳумнинг бошқа ҳеч кими йўқ экан, ўзинг бир-икки кун туриб таъзия кутишмасанг бўлмайди», деб мени қолдирди.

«Тузук, раисинг одамохун экан. Шунча ердан жанозага етиб келди. Тағин сени таъзия кутгин деб ижозат беряпти. Шундай одамнинг қўлида ишласанг, зоелик тортмайсан»,— дейишди ён-веримдагилар.

— «Ҳа, бу кўринишда шундай,— дедим ўз-ўзимга, раиснинг маълум қилиқларини, эрталаб Ўринбойнинг келиб айтганларини эслаб.— Лекин дўпписи тор келганда кўзингни

шамғалат қилиб терингни шилишдан ҳам тоймайди шекилли. Ҳайвоннинг оласи ташида, одамнинг оласи ичида, дегани шу эмасмикин?..»

Узим ҳам қандай бўлмасин Юсуф отагинам руҳини шу ерда туриб шод қилишни ўз фарзандлик бурчимдай сезиб турардим. Бир ёқда она бағрига неча кундан бери зор бўлиб қақшай-қақшай ўпкаси шишган ўғлимдан кўнгил узолмасдим. Бироқ, Шакар билан бўладиган бениҳоя оғир, кўнгилсиз учрашув мени чўчитарди. Ҳар соат, ҳар минут бундай учрашув юз бериши мумкин эди. Қаерда бўлса ҳам тезроқ етиб келишини қариндошлари қатори мен ҳам сабрсиз кутсам-да, аммо дуч келиш ваҳимасидан даҳшатга тушмоқда эдим. Энди қалбимда неча кун кечган интизорликдан кўра рашк, гина туйғуси кучая бошлаган, пировардида бу сезгиларни қаҳр ўти куйдира бошлаган эди.

Эртаси кечгача кутдим. Шакар келмади. Индинисига эрталаб қайтишга жазм қилдим. Бир чеккаси боланинг аҳволи мени ўйлатиб қўйди. Шўрлик Рисолат холага жабр бўлиб кетди. Келган-кетганларга қарасинми, бола боқсинми. Ҳар нима бўлса ҳам болани олиб борай-да, Зиннат бувимга сиғинай.

Шундай фикрни аммамга айтган эдим, у:

— Мингдан-минг раҳмат, иним,— деди,— энди майли, ишингдан қолма. Қаллиғинг ҳам қаерда бўлмасин етиб келиб қолар. Ҳойнаҳой гап очилади, сен тўғрингда нима дейман унга? Шунга айтиб кетсанг яхши бўларди ё бўлмаса ўз қўлинг билан икки энлик хат битиб қолдирасанми?

Ақлли маслаҳат бу. Мен хонага кирдим. Қоғоз-қалам қидириб эски ёзув столи тортмаларини титдим, шунда тартибсиз қалашган қоғозларга илашиб суратлар чиқди. Суратлар ичида битта янгиси бўлиб, диққатимни ўзига тортди. Не кўзим билан кўрай — Шакар билан бир йигит... Қўнғиз мўйлов, чағир кўз, сочлари ҳурпайиб елкасигача тушган. Таниш кўринди. Юрагим орқамга тортиб кетди!

Мен уни Тошкентда ўқиб юрган чоғларимиз Шакар билан бир-икки учратганман. Шунда Шакар уни «бир мактабда ўқиган ҳамқишлоғим» деган эди. Оти янглишмасам Абил... Ёдингда бўлса, дўстим, ўқишдан, ишдан чарчаган чоғларимиз боғ-кўлга, унинг танца майдонига бориб турардик. Бир гал ўша йигит яна дуч келган. У Шакарни ўзи билан танца тушишга талкиф этган. Шакар мендан истиҳола қилгандай, «майлими?» деганди. Мен ҳеч қанақа қаршилиқ кўрсатмаган-



Ҳаким Назир Оснэ ва Африка мамлакатлари ёш ёзувчиларининг Тошкенда бўлган учрашуви
иштироқчилари орасида (1976 йил, сентябрь)

ман. Шакар жуда чиройли танца тушарди-да. Уни четдан томоша қилишнинг гашти ўзгача бўларди. У вақтлар дилимга бирон гумон у ёқда турсин, заррача рашк ҳам соя солибди, дейсанми. Шўхлик, бевошлик, ўзаро самимийлик, ўртоқлик ҳаммамизга хос эмасмиди.

Ана бугун шу суратга, суратнинг орқасидаги: «Эслаганда кўрмасанг, кўрганда эсларсан», деган сўзлар билан «1963 йил» рақамига кўзим тушмасинми... «Ҳа,— дедим дилимдан ўтказиб,— алоқалари ўтган йилиёқ бошланган экан!» Ногаҳон қалбимга шубҳа ўти тушди. Суратни секин ички чўнтакка соларканман, у гўё ханжар бўлиб бағримни тилди...

Хат ёзиш оғир келса ҳам, аммамнинг раъйини қайтаролмадим. Бироқ дақиқа сайин хаёлим ўша лаънати сурат, ўша шубҳали ёзувга оғарди. Энди қаламга бирон оғиз илиқ, самимий сўз илинмасди. Чунки бутун тақдиримни пайванд қилган, энг тотли умидларимни боғлаган кишимдан маҳрум бўлгандай эдим. Ўртаамиздаги аҳд-паймонлар бари сохта, пуф деса учиб кетувчи совун кўпигидай пуч кўринди, қизил гул узаман деб лахча чўғ тутгандай бўлдим. Орамиздаги муҳаббат деб юрганним муқаддас нарса қум устига қурилган бинодай омонат туюлиб қолди. Умр бўсағамда ойнаи жаҳондай ярқираган шуъла сароб бўлиб чиққандай, менчалик толеи паст одам ҳеч ерда йўқдай туюлди ўзимга... Ана шу он раҳматли дадамнинг ҳаётимга йўлланма бўлган сўзлари ёдимга келди: «Бахт бир кўрғонки, ўғлим, ҳар ким уни машаққатли жангда қўлга киритади...» Доно сўзлар мағзини энди чақяпман, мустақил турмуш довоинга тармашганим сари унинг маъносини аниқроқ туюб оляпман. Мен бахт учун чинакам жангга киришдимми? Чамамда, энди-энди киришяпман, машаққат нималигини энди-энди сезиб келяпман.

«...Мен доим сенинг ҳақингда, сенинг тақдиринг устидагина ўйлаб келган эмасмидим, Шакар! Нимаики қилган бўлсам, сени деб, фақат сенинг раъйинг, розилигинг, севинчингни деб қилган эдим-ку. Ўзимни буткул йўлингга тиккан эдим-ку...

Албатта, сенга қилган меҳнатларимни миннат қилмайман, балки қўлга қўнган бахт қушимизни кўра-била туриб учириб юбораётганингга ачинаман. Энди ниш урган ниҳолни сўлдираётганинг, энди очилган булоқ кўзини бекитиб, бахт эшигимизни ёпиб қўяётганингга ёржинаман, пок севгимизни увол қилаётганингга норозиман. Мана бу илк севгимизнинг меваси бўлган Бахтиёримизни — беланчақда ётиб тим қора кўзчаларини менга мўлтиратиб турганини кўрсанг эди. Худди у

мендан: «Аям қани, мени ташлаб, сизни сарсон қилиб қайларда юрибди?» деб сўраётганга ўхшаб кетади. Шунчалик ҳам болага тошбағирлик бўладими-а? Шу кечирарлик айбми-а? Айниқса, битта-ю битта қизига жони-ю жаҳонини бағишлаган азиз падарни охириги видолашув чоғида ташлаб қўйган фарзандни кечириш... Йўқ, йўқ! Мумкинмас, сира мумкинмас!

Балки киши иззат-нафси койиган дамларда ўз камчиликларини кўришдан ожиз қолар. Эҳтимол, ўзимдан ҳам камчиликлар ўтгандир, сен билан муомалада бирон хатога йўл қўйгандирман. Сенинг барча талабларингни адо этиш ҳозирча қўлимдан келмаганига эса тўла иқрорман. Аммо бу қийин кунларимиз ўтиб кетишига имоним комил эди-ку. Соф севгимиз ҳаққи, сен ҳам шунга ишонарсан, чидарсан, деган умидда эдим-ку. Афсуски...

Ортиқ давом эттиролмадим. Фақат охирида дедим: «У ёғи сенга боғлиқ. Ўзингни ё хатингни кутаман...»

Хатни аммага топшириб, болани ўраб-чирмаб кўтардим-да, ҳовли ўртасида қариндошлар билан хайрлашётган эдим, кўчадан дод солиб, ҳаммани ҳанг-манг қилиб Шакар кириб келди. Менга дуч келса ҳам кўрмаганга олди.

— «Нима бўлди! Дадамни нима қилдинглар! Қайларга равона бўлдилар!...» деб ҳовлини бошига кўтарди. Худди отасининг ўлимига шулар сабабчидай қора кийимга ўралган хотинларга ёпишди.

У қанчалик сочини юлиб фарёд кўтармасин, Рисолат амма ҳам, бошқа қариндошлар ҳам унга лоқайд қараб туришарди. Кўнгиллари эзилиб, унинг йиғисига қўшилиш ўрнига, худди оғир гуноҳ иш устидан чиққандай ерга қараб юзларини тирнашарди. Бу, уларнинг неча кундан бери аза тутиб дийдалари қотганидан эмас, балки отасини рози қилмаган фарзандга нисбатан дилларда қўзғалган виждон азобидан эди.

Мен нима қиларимни билмай, эшикдан кириб-чиқиб турардим. Амма, «тура турунг, иним», деб қўлимдан болани олди-да, Шакарга олиб бориб берди. Шакар ҳамон йиғидан тўхтамай, уй ичига кириб кетди. Қетидан амма, холалари-киришди-да, уни аранг йиғидан тўхтатиб, сўроққа тутишди:

— «Қаёқларга йўқолдинг? Қимларникида, нималар қилиб юрдинг, бевош қиз? Нега касал отангни ташлаб кетдинг?.. Болага мунчаём бемеҳр чиқдинг, бола кўр қилгур!..»

Шакар пиқ-пиқ йиғлар, жавоб бермай хотинларни хуноб қиларди. Ҳеч қачон қаттиқ гапирмаган амма азбаройи жиғи-

бийрон бўлганидан: «Қилғуликни қилиб, нега без бўлиб турибсан. Гапир, уятсиз!» деб силтаб солди. Хотинлар чекка-чеккадан тобора қаттиқ ёпишишарди. Алоҳол, Шакар минғиллаб тилга кирди. Мен ариқ бўйидаги курсида ўтирардим, сўзларини яхши эшитмадим. Бир вақт хотинлар бошларини сарак-сарак қилиб уйдан чиқишди. Амма менинг олдимга келиб.

— Урталарингда оғирроқ гап ўтганмиди, иним?— деди.

— Йўқ,— дедим.

— Хотиннинг ўзбошимчалик қилиб юрганга ўхшайди-ку! Аллаким билан шаҳарга борибди. Катталарга йўлиқибди. Унга аллақайси дўкондан иш берадиган бўлишибди. Еш аёлниги боши оққан кўчага кириб кетавериши хунук гап-ку. Наҳотки ўз колхозингда иш топилмаса-а?

— Топилади, амма. Унинг ўзи хоҳламасдан, инжиқлик қиляпти.

— Тўғрисини айтавергин. Жуда тирикчилигинг ўтмай, абгор бўлиб қолдингми?

— Ҳеч бунақа гап йўқ, амма!

— Мабодо, дейман-да. У ерда сиқилишиб қолган бўлсаларинг, кўчиб кела қолларинг. Бу ер ҳам ўз уйларинг ахир.

— Қўнглингиз тўқ бўлсин, аммажон. У ерда ишимиз ҳам, тирикчилигимиз ҳам яхши бўб кетади. Гап бунда эмас.

— Бўлмаса мана ўзинг кириб гаплашгин...

Оёғим тортмаган эди. Аммам етаклаб кирди.

— Орқаси ўтириғлиқ, ёнида менинг хатим, деразага қараб боласини ухлатиб ўтирган экан. Кирганимизни билди-ю, қарамади. Амма: «Шакар! Камолжон келдилар!» деб овоз берса ҳам, қайрилмади. Менга бу қилиғи урган-сўққандан кўра оғир тегди. Балки у ўз қилмишидан ниҳоятда юзи шувутдир ёки менга гинаси зўрдир, шунда ҳам одамгарчилигини буткул йиғиштириб қўядими? Амма менинг вазоҳатим ўзгарганини билди-да:

— Қизим боёқиш отасига куйиб кетяпти. Гапиришга мажоли йўқ. Майли, сал ёзилсин,— деб юпатиб, мени кўрпачага таклиф этди. Ўтиришни фойдасиз билдим. Ичимдан ғазаб аралаш қалтироқ келди. Аччиқроқ бир сўз айтиб аламдан чиққим келди-ю, мотамлик уй бўлганидан ўзимни босдим. Дилда бор гапларимни хатда ёзганим учун бошқа сўзни ортиқча билдим. Фақат:

— Кетяпман. Менда гапинг йўқми?— дедим.

Амма ялинчоқлик билан Шакарга: «Гапир, гапир!» деб турган бўлишига қарамай, у гапирмади.

Уйдан чиқдим. Амма кетимдан кўчагача кузатди ва кўз ёши қилиб:

— Кўнглингни чўктирма, иним, бу кунлар ҳам унут бўлар. Ўқинига тушиб қолар... Акагинам қариб оламдан ўтганда битта-ю битта кўз қорасидан буюрмади. Бахтига сен бор экансан. Ўғилликни бажо келтиринг. Умрингдан барака топгин,— деб дуо қилди.— Шу хонадон сеники, қадамингни узиб кетмагин,— деб зориллаб қолди...

Уйда мени Қурбон ота қарши олди. У ўз тенгдоши бўлган қайнатамнинг вафотидан қаттиқ қайғурганини яна бир бор билдирди. Шакар билан Бахтиёрни нега бирга олиб келмаганимни, улар қачон келишларини сўради. Мен тоқай сир бекитаман, деб унга Шакарнинг ҳали-вери келиши гумонлигини айтдим. Олдиндан шамолини сезиб юрган эканми, бунга қизиқди:

— Қаллиғинг узоқ қолиб кетди, биронтамиздан хафачилиги борми, дейман-а! Балки ёш нарса, бу кулбамизда сиқилиб қолгандир?

Ота ўзига олгани учун, унинг беҳуда хавотир бўлаётганини айтдим, Шакарнинг кетишига асосий сабаб қилиб иш устида раис билан келишолмаганини кўрсатдим. Воқеани охирига тинглагандан сўнг, ота кулди:

— Э, омон бўлгур-эй, шу арзимаган нарсага араз қилиб юрибдими-а? Яслини тузатиш бўлса менга айтмайдимики, мен чорасига киришмайманми! Шу чоққача бу хайрли ишни кўзгайдиган бир азамат чиқмаганди. Шакарки аёл боши билан шу ишга киришадиган бўлса, нега ёрдам бермайлик!

Мен отага, яслиларни тузатиш бир чеккаси қурилиш материалларига ҳам боғлиқ эканлигини эслатдим.

— Тушуниб турибман, ўғлим,— деди ота.— Нима бўпти, дунё сарф бўлармиди. Биласанми, маданият саройи қурилишига қанча ускуна-ю, ашқол-дашқол кетади, вагон-вагон десам ишонавер. Шундан болалар ҳақига бир-икки машина ёғоч-тахта сарфласа, колхозимиз камиб қолармиди. Раисдан илтимос қилсак, йўқ демас. Қурилишга ўзим мутасадди бўлман, болалар учун десак, ота-оналар ҳам жон деб ҳашар қилишворади. Норбуви бригадасидагилар шундай қилишди-ку...

Менда янги бир умид учқуни йилт этди-ю, яна дарров ўчди.

Ота маслаҳат берди:

— Ҳали ҳам бўлса, ўғлим, вақт топгин-да, бориб Шакар-га шу гапларни еткизгин. Қандай бўлмасин йўлга солиб бошлаб келгин...

Бу таклифдан қовургам қайишиб кетди.

Бир чеккада маъюс Зиннат буви суҳбатимизни тинглаб ўтирган эди. Гапга қўшилди:

— Фурсатинг бўлмаса, мен бора қолай, болам. Қўшни қишлоқмиз, азага ҳам боришим керак эди. Ана шу гапларни ўзим етказсам, ялиниб-ёлворсам, зора олдимга тушиб кела қолса қизгинам...

Бу таклиф отага маъқул тушди. Мен индамадим.

Зиннат буви эртаси ўтиб, индинига тандирда нон ёпди-да, бир дастурхон кулчани бошига қўйганча қўшни қишлоққа жўнади.

Эл ётарда ишдан қайтсам, уйда Зиннат буви Бахтиёрни аллалаб ухлатаяпти. Шакар келипти деб юрагим ҳаприқиб тушди. Йўқ, иш бошқача бўлибди. Зиннат буви, болани ухлатиб бўлгандан сўнг, ҳикоя қилиб берди: буви борганда Шакар йўқ экан. Олдинги кун фотиҳага бир йигит келибди. Жуда олифта, тамтам йигит экан, шимимнинг тахи бузилмасин дебми, айвонга ҳам чиқмай, эшикдаги курсида ўтириб фотиҳа ўқибди. Кейин Шакарга бир нималар деб пичирлабди-да, уни бирга олиб кетибди. Ров бориб келамағ деган Зиннат буви кечгача кутибди, Шакар келмабди. Охири, Шакарга айтадиган сўзларини Рисолат аммага уқтирибди-да, Бахтиёрни кўтарганча қайтаверибди. Бахтиёр келганидан қалбимнинг ўпирилган жойи бир оз тўлгандай бўлди. Энди бола боқиб кампир билан иккимизга қолди.

Эртаси кундузи Зиннат буви теримчиларга овқат пиширгани кетадиган вақтда, ишларим тиқилинч бўлишига қарамай, уйга мен етиб келдим. Кампир болага пишириб бергин деб сут билан манний крупа қолдирди-да, «тойчоғингни эплаб турсанг, вақтли қайтаман» деганча чиқиб кетди. Кета туриб яна бир нималар деди. Қулогимга шу сўзларгина чатинди:

— «Эсиз, эсиз-а, мурғаккинани хор қилди. Уволига қолмагур-а!..»

Менинг дилимдан кечди: «Фақат мурғакни хор қилибди-ми... инсоний ҳурматни, виждонни, ифбатни, муҳаббатни — ҳамма нарсани...»

Ана энди менинг аҳволимни кўрсанг, дўстим. Бола кўп ўтмай гингший бошлади. Овқат тайёрлашдан олдин болани тинчитиб қўйиш керак. Уни беланчакка ётқизиб тебрата бошладим. Овунмайди. Кампирга ўхшаб, «лў-лў» қилиб, кўраман, бефойда. Қорни очгани учун тамшанади, чинқиради. Сўрғичга ҳам қаноат қилмай қолди. Унинг чинқиршига қарамай, мангалкага ўт ёқа бошладим. Чўкуртақлар очикда намиқиб қолган экан, ҳадеганда ёнавермади. Тутайвериб кўзларимни ачиштирди. Амал-тақал билан сутни қайнатдим-да, онаси ишлатадиган шиша идишни топиб, сутни қуйдим, бўғзига тешик сўрғич ўрнатиб, Бахтиёрнинг оғзига тутдим. У эса бир марта сўрди-ю, чиқариб ташлади. Мен яна оғзига шишани тўғрилайман, Бахтиёр ижирғаниб оғзига олмайди, дод деб чинқиради. Беланчакдан олиб кўтараман, зўрлаб шишани оғзига тикаман, яна қайтаради. Мен нега бундай қилаётганига тушунолмаيمان. Турли ўйинчоқ, шиқилдоқларини олиб ўйнатиб кўраман, «лў-лў» қиламан, барибир овутолмайман. Ўзимни уқувсизликда қойишман. Охири болани касал бўлиб қолганга йўман. Ҳароратини ўлчаб кўрай деб термометрни қидирсам, у зорманда ҳам топила қолмайди. Энди нима қилиш керак? Докторга олиб бориш керакмикин? Докторни қаердан топан қишлоқ жойда. Биздан нарироқда турадиган бирон қўшни хотинни чақирсаммикин, деб ўйлайман. Лекин шу тобда уларни топиб бўлармиди. Ҳозир шунақа вақтки, ҳаво бузуқлигига қарамай каттадан-кичик пахтада. Ҳали ҳам бўлса Зиннат буви олдига обора қолай. Унинг болага қарашга вақти бўлармикин? Иннайкейин, эркак киши ёш гўдакни кўтариб борсам, колхозчилар нима деб ўйлашаркин? «Онаси қани?» деб сўрашса, нима дейман? Элбурутдан ўзим оилавий сиримни ёйиб юбораманми!

Бу ёқда Бахтиёр биғиллай-биғиллай, овози хириллаб қол-япти. Унга азбаройи ачинганимдан хўрлигим келди. Бераҳм, тошбағир онаси кўзимга совуқ кўриниб кетди. Шунга қарамай, ҳозир онаси эшикдан кириб келса-ю, болани бағрига босиб тинчита қолса, бетимга қарамаса ҳам майли эди, дейман.

Бўлмади. Одамлар олдидаги андишани йиғиштириб, болани Зиннат бувига олиб борадиган бўлдим. Энди уни кийинтириб турганимда бувининг ўзи кириб келди. У дарров Бахтиёрни кўтариб олди. Юзларининг кўкариб кетганини кўриб:

— Вой, адаси тушмагур-э, тойчоғингни уринтириб қўйибсан-а, тойчоғингни! — деб унинг юз-кўзларини силаб-сийпай

бошлади. Хиқ-хиқ қилиб ўпкасини тутолмай турган бола аста-секин тинчий бошлади.

— Овқатини қайнатиб ичирдингми?— деди менга.

Мен қайнатиб ичиришга шунча уринсам ҳам ичмаганини айтган эдим:

— Нечук ичмас экан? Қани, мен кўрайчи,— деб кампир ҳалиги идишдаги сутдан қиттай татиб кўрди-да, хир-хир кулиб юборди.— Шўргинам қурсин, роса одамига иш буюрган эканман-да. Маза-матра йўқ-ку. Вой, адаси тушмагур-э. Тойчоғингни ақли йўқмидики шунақа бемаза томоқни ичса. Мана ҳозир шундоқ ширин бўлсинки, тойчоғинг туриб ўзинг ҳам ичворгин жон деб.

Кампир ана шундай гуврана-гуврана болани бағрига босганича, бошқатдан манний крупа билан шакар солиб сут пиширди. Уни шишага тўлдириб берган эди. Бола худди она кўкрагига ютоқиб ёпишгандай икки қўли билан идишни чангаллаб, миқ-миқ шимира кетди.

Бахтиёр тинчигач, мен устахонага жўнадим. Худди шундай ҳол бир неча кун давом этди. Қаерда бўлсам ҳам хаёлим болада. Кампир бечора инсоф юзасидан қараб турибди. Қачонгача қарайди бировнинг боласига. Унинг уйда, далада ўз юмуши етарли. Ҳар қанча мурувват қилганда ҳам, кекса нарсага гўдак ғирт ташвиш-да. Бир илож топмасам бўлмайди тезда.

Олдимдан мотоциклини потирлатиб Асад чиқиб қолди. Унга оилавий сиримни айтишга бетим чидамай, яқинлашолмай юрувдим. Шундай бўлса ҳам, бу дали-ғули ошнамга ялинмай, зора бир илож топса. Мен ёлғон тўқишга мажбур бўлдим: хотиним отасиникида касал бўлиб, болага қарай олмагани, болани боқиш билан ўзим банд бўлиб қолганлигимни айтдим.

Асад афтимга ишшайиб турди-турди-да, ичимдагини уққандай:

— Ранг кўр, ҳол сўр. Ўзингни хийли олдирибсан, ошнам. Кўп жиғибийронсан-да. Айтгандим-ку, парвоям қилма, бепарвоям бўлма, деб. Ҳаммаси текис бўб кетади,— деб юпатган бўлди. Кейин маслаҳатга ўтди.— Болани нима қилмоқчисан?

Нима қилишга ақлим етмай қолган эди.

— Э, тўхта, тўхта,— деди Асаднинг ўзи йўл топиб.— Болани кеча-кундуз ишлайдиган боғчага топшириб турсанг қалай бўларкин, ошнам, вақтинчаликка?

— Унақа яслини қаердан топасан қишлоқ жойда?

— Акангиз топади-да,— деди чираниб. Қўшни «Комму-

низм» колхозида шундай боғча борлигини, унақаси шаҳарларда ҳам кам учрашини оғиз кўпиртириб мақтай кетди.

Мақтовларига ортиқча ишонмадиму, умидланиб сўрадим:

— Унга бошқа колхозлардан бола олармиди? Иннайкейин, ёши тўғри келармикин?

— А?— деди ўйланиб.— Тошматовдан бир илтимоснома ёздириб олсак-чи?.. Йўқ, раисимиз бу ишни қилмайди. Бой қўшнисига ялинишга асти бўйни ёр бермайди. «Коммунизм» да ўзимизнинг қадрдонлар бор. Ушалардан сўрасак, йўқ дейишмас.

Асад бу ишни ҳозироқ тўғрилаб келишга ваъда берди. Мени устaxonадан топадиган бўлди-да, мотоциклга минди. Мен оғайнимнинг ваъдасига ишониб-ишонмай, устaxonага кетдим...

Орадан икки соатча ўтгач, Асад ҳовлиқиб қайтди. Мен мотоцикл аравачасига ўтирдим. Уйга келдик. Болани олиб жўнаб кетдик. Қатта асфальт кўчадан уч-тўрт чақирим йўл босиб, «Коммунизм» колхозининг чиройли қишлоғига етиб бордик.

Пишиқ ғиштдан қурилган, шаҳарлардагидай ҳашаматли, олди боғ катта бино олдига бориб тўхтадик. Бу ер колхознинг кеча-кундуз ишлайдиган марказий боғчаси экан. Қирдик. Қабулхонада бизни қотмагина, кўз қарашлари иболи, ҳаракат ва сўзлари мулоимгина бир қиз кутиб олди. (Унинг исми Зеби Қурбонова экан). Асад мураббия қизга олдин мени даб-дабали қилиб танитди:

— Бу жаноб Бахтиёрнинг дадаси, қўшни «Гулистон» колхозининг сал кам бош инженери ўртоқ Қамол Жамолович Тўйчиев бўладилар. Қолган таърифини кейин отангиздан эшитиб оларсиз. Қаминани бўлса танисалар керак,— деб қўлини кўксига қўйганча қуллуқ қилди.

Кейин қизаринқираб турган қизга «Коммунизм» колхозининг раис муовинидан ёздириб келган хатни берди. Қиз ўқиб кўргач, Бахтиёрни вақтинчаликка қабул қиладиган бўлди. Пиш-пиш ухлаётган Бахтиёрни аста унинг қўлига топширдим. Топширдиму негадир кўнглим бузилди, юрагимнинг бир парчаси узилиб қолаётгандай бўлди. Асад эса қилган хайрли ишидан мамнун. Мени ҳам обдон хурсанд фаҳмлаб, қайтишда:

— Қойиллатдикми, ошнам?— деб қўйди.

Мен жавоб ўрнига, ундан ҳалиги мураббия қизнинг отаси кимлигини сўрадим. У бўлса негадир сирли қилиб:

— У ёғини кейин билиб оласан,— деди-ю, менинг дилгир-лигимни ёзиш учун одатдаги ҳазил-мазахдан гапириб кетди.

Бугун биринчи марта раиснинг ўзи колхоз радиоузелидан пахта терим сводкасини эшиттирди. Ҳамма бригадада қўл терими ялпи бошланиб, кеча кунлик график тўлатилганлигини, яқин кунларда машина терими ҳам бошланажagini айтиб ўтди. Бутун хонадонлар ва кўчаларда, дала-лар ва хирмонларда одамларнинг қадамлари илдамлашган, аравалар, машиналар ғилдираги тезроқ айлана бошлаган эди. Кўзимга бугун устахонадаги йигитларнинг иши, ҳаракатида ҳам жонланиш бордай кўринди. Мен йўғимда раиснинг ўзи шахсан киришиб, бирмунча зарур деталлар топтириб берибди. Терим машиналаридан ярмиси ремонтдан чиқарилиб, бригадаларга юборилибди. Норбуви бўлса машинасини ўзи текшириб кўрибди-да, раҳмат айтиб, миниб кетибди. Шу сабабдан йигитларнинг вақти хушроқ. Лекин аксига олиб Тўфaxonнинг машинаси ҳамон чала турибди. Раис келса балога қоламиз. Шу машинани тездан ишга солиш Уринбой гарданида эди. Уринбойнинг ўзи негадир кўринмайди. Қаерга кетганини сўрасам, баъзилари: «Бир иш билан онаси олдига кетди», деса, баъзилари: «Чўлдаги жононидан хабар олгани кетгандир», деб тахмин қиларди. Очиқ айтмай кетгани менда ҳар хил гумонлар уйғотди. Уринбойни кутиб ўтирмай бошқа илож топиш устида токарь билан маслаҳатлашиб турувдим, «Волга» да раис келиб қолди. Йигитлар билан очилиб «ҳорма, бор бўл» қилишди. Унинг димоғи ҳар кунгидан чоғроқ кўринарди. Ана шундан фойдаланиб, йигитлар унга дув ёпирилишди:

— Раис ака, талабларимиз амалга ошадиган бўлдимми?

— Қанақа талаблар тагин?— бошқа нарсани ўйлаб келатган раиснинг хаёли бўлинди.

— Узингизга маълум-ку. Материаллар етишмаяпти. Топтириб берган деталларингиз урвоғ бўлмади.

— Дастгоҳлар бўлса шалоқ аравадай...

— Устахонанинг ўзи «Гулистон» номига муносибмас!.. Уни қайта қуриб, техника саройига айлантириш вақти келган!

— Бўлди, бўлди, йигитлар! Иш қолиб митингга ўтиб кетдиларинг!— Раиснинг авзойи ўзгарди.— Сизларга нима бўляпти ўзи: қачон қарасам — арз, шикоят! Илгари бунчалик эмасдиларинг, кимдан чиқди бу қилиқ? Неча марта айтган

эдим-ку: эртанги ишлар устида бош қотириб, бугунги долзарб вазифани унутиш ярамайди! Ҳаммасини йўлга қўямиз. Фақат фурсат керак, фурсат!— деб бу гапга нуқта қўйди-да, йигитларни гўё янгилик билан хурсанд қилмоқчи бўлиб, мени бош инженер вазифасига тайинлаганларини эълон қилди.

Кейин «долзарб» масалага ўтиб, ишлаб чиқариш бошқармасининг сўнги буйруғини эслатди: шу ҳафта ичи барча терим машиналари далаларга чиқарилиши лозим, акс ҳолда айбдорларга — машина теримини барбод берувчи деб қаттиқ чора кўрилармиш. Қунига бу ҳақда сводка олиб туриладиган бўпти. Буни эшитибок, йигитлар чувур, чуғурни тўхтатиб, иш жойларига тарқалишди.

Мен йигитларни кўндириб, иккинчи сменада ишлашга қолдирдим. Уринбой ҳам велосипедда ҳарсиллаб-бўрсиллаб келиб қолди. У велосипеднинг эгаридаги оғир брезент халтани ечиб олди-ю, секингина устахонанинг бурчига қўйиб чиқди. Қаердан нима олиб келганини ўзинча айтар деб турсам, айтмади, саволимга «кампирдан хабар олиб келаяпман» деб қўя қолди. Мен индамай бордим-да, Уринбойнинг кайфини учуриб ҳалиги халтани очдим. Унда терим машинаси учун энг «тансиқ» қисмлар, зарур деталлар бор эди. Худди менга қимматбаҳо хазина ҳада қилгандай кўзим ёниб кетди.

— Қаёқдан топиб келдинг буларни?

Уринбой, худди бир айб иш қилиб қўйгандай шолғоми чиқиб, нима деярини билмай дудуқланди:

— Ҳа... ҳалиги, бир жойдан... танишимдан...

Зумда йигитлар тўпланди. Халтадаги қисмларни қўлга олишиб, биринчи марта кўраётгандай кўзларини жайнатишди, «э маладесъ, қойил!» дея Уринбойнинг елкасига қоқишди-ю, қисмларни хомталаш қилишди. Уринбой эса учиб кетган каптарларини йиғиб олишга интилан боладай югуриб-елиб, шериклари қўлидан «жанг» билан қисмларни қайтариб олди. Уринбойнинг бу қилигидан заҳраси учган Андрей:

— Шу ҳам ўртоқчилик бўлдимми! Мунча ноқаслик қилманг, ўз пулингга сотиб олдингми?— деб қолди.

— Бе, ўз пулчасига олиб гўсхўр бўптими? Бекитишидан маълумки, бирон ердан ўмариб келган!— деди бошқаси Уринбойнинг ғашига тегиб.

— Нима десаларинг деяверларинг. Ҳозир бу сенларга тегмайди!— деди Уринбой, кўзларини лўқ қилиб турган йигитларга. Қетидан эса умидвор қилиб ҳам қўйди.— Ўзимдан ортиб қолгани сенларга.

Ўзи бу «хазина»ни сир тутгани учун, ўртоқлари олдида ортиқ суриштирмадим.

Уринбой вақтни ўтказмай халтани ёнига олиб, Тўфахоннинг машинасига унаб кетди. Иш орасида менга йўлакай расидан шу машина учун қаттиқ дакки еганини айтди. Раҳмим келганидан унга қараша кетдим. Сал ўтгач, мен сўрамасимданоқ, Уринбойнинг ўзи ёрилди: бу қисмларни райондаги бир шофёр ошнаси орқали нақд пулга сотиб олибди.

— Ахир нега шундай қилдинг?— дедим ажабланиб.

— Шундай қилмасам, ака, ишим чатоқ бўларди,— деди у ёқ-бу ёққа аланглаб. Сиз йўғингизда Сўфиев ана шунақа қисмлардан топиб берди-да: «Буларни Тўфахон машинасига ишлатаркансан, улуғларнинг фармони шу», деди. Мен бўлсам ғафлат босиб, қисмларни очиқ қолдирган эканман. Оғайнилар жони кириб бўлашиб олибди-да, ишлатиб юборишибди. Қайси машинага ишлатишган — Ҳасанова машинасигами, бошқасигами, ким билсин. Лом-мим деёлмадим. Деб кўрай-чи, бошим ғалва остида қолиб кетсин. Чунки у ёғиям нозик, бу ёғиям нозик. Шунақа қилиб доғда қолдим. Энди бу хатони тўғрилашим керак. Нима қилиб бўлса ҳам исни бисга қўймай тўғрилашим керак. Кечадан бери бормаган жойим қолмади. Йўқ, ҳар қалай илгари шофёр бўлиб ошна-оғайни орттирганмасманми, ўшалар коримга яради.

— Шунча ташвишга тушиб, бир оғиз менга айтмаганингни қара.

— Сиз йўқ эдингиз-да. Бўлганингизда ҳам айтмас эдим сизга ташвиш орттириб. Ўзингизники бошдан ошиб ётганда...

Мен ундан бу материалларга неча пул тўлаганини сўраган эдим, айтмади. (Уринбойда ортиқ пул бўлмас эди-ку. Топган пулини оқизмай-томизмай, келин сарпоси учун онаси қўлига тутқазарди. Қиссасида кундалик чой пулигина қоларди, холос.)

— Қаердан топдинг ортиқча пулни?

Уринбой айтмади, буни ҳеч кимга шипшитмасликни илтимос қилди. Менга эса алам қилиб кетди.

— Товба, ўз устахонамиз бўлсину, кўчама-кўча тиланчилик қилиб, ўгринча материал қидирайлик. Ҳеч куракда турмайдиган нарса. Тездан ўзгартмаса бўлмайди бу аҳволни. Эшитиб қўйгин, шу камчиликларимиз ҳақида раис билан жиддий гаплашиб олдик. Қулоғига ёқмаса ҳам яна талаб қилаверамиз. То аҳволни ўзгартмагунча қўймаймиз, қаттиқ тураммиз! Бўлдим?

— Э, ака, булар эски ашула, — деди Уринбой қўл силтаб. — Агар, ўзгартса Қенжабой акам ўзгартарди. Озмунча жон койтидими бечора. Устахонани янгилаш устида қанча план, лойиҳалар тузди. Эшитишимизча, план маъқул бўлиб, пул ҳам ажратилган экан. Лекин тагин сувга уриб кетди бари.

— Менга қара, Уринбой, ўша Қенжабой ака бу ердан нима бўлиб кетган, тўғриси айтгин?

— У киши касалланиб кетди-ку, аммо бошқа сабаблари ҳам бўлса керак...

Мен Қенжабой ака воқеасини унча-мунча билганим учун айлантирмай қўя қолдим. Аммо шу минутдан бошлаб Қенжабой ака билан тезроқ кўришиб гаплашишга жазм қилдим. Унинг олдига қачон, қандай қилиб борсам экан, деб ўйлаб турган эдим, Асад бир тоғорачада ош кўтариб келиб қолди.

— Қорним очиб шундоқ шийпонга борувдим, — деди гап бошлаб Асад, — Зиннат буви қулинг ўргилсин палов дамлаб, энди сузаётган эканлар.

— «Э, акангни бувиси. Хўп Шўро бувам қаллиқдан ёлчиганларда. Пазанда бўлса шунчалик бўлади-да. Гуп-гуп ҳидидан ҳам билиб турибманки, палов бўлганда ҳам қанд палов, асал палов. Э, садағаси кетай, шунақа...»

— «Бўлди, бўлди, шавақи. Лўли полвундай саннамасанг ҳам қайнананг суйган экан, бир коса палов сандан айлансин, жаққинангни тийиб ўтира қол!» дедилар.

— «Йўқ, бувижон, меҳнатига яраша берадиган бўлсангиз, бир коса билан қутулмайсиз. Иккиламчи, ёлғиз томоғимдан овқат ўтмайди. У ёқда жонажон ошнам бор, менга ўхшаш «бўйдоқ» ҳисоби. Паловхон тўрадан юз ўгирмайди», — дедим-да, сенинг нөмингни сотувдим, кампири тушмагур эриб кетиб бира тўла ана шу тоғорачага босиб бера қолдилар.

Чиндан ичакларимиз сурнай чалиб турувди. Асаднинг ҳангамасига ортиқ қулоқ солиб ўтирмаёқ, йигитлар билан тоғорачага ёпирилдик. Зиннат бувини мақтай-мақтай паловни пок-покиза туширдик.

Кейин мен Асадга Қенжабой акани гапирган эдим. У хурсанд бўлиб кетди.

— Яхши эсга солдинг-да. Эски қадрдонимиз. Бетоб эмчи. Қўпдан кўргим келарди. Бориш ҳам фарз, ҳам қарз!

Шу ерданоқ мотоциклга миниб жўнадик...



— **Қ**айси куни яслига келганда, ошнажон, нималарни кўрган бўлсанг, улар «Коммунизм» жаннатининг остонасигина эди. Энди қолган жойидан бошлаймиз. Лекин ошнам, шартим бор: тагин оғзинг очилиб, ўз қишлоғимиздан айнаб қолмасанг бас...

Қоринни тўқлаб олган эмасми, Асад жағига зўр бериб саннаб кетди.

Кенг ва ободликда бир-биридан қолишмайдиган кўчаларга қараб боряпмиз. Катта боғча жойлашган таниш кўчадан ҳам ўтиб кетдик. Олисдан кўзимга боғча биносининг оппоқ тунука томи ярқираб чалинди, қулоғимга мурғак болаларнинг қий-чуви эшитилгандай туюлиб, юрагим бир орзиқиб тушди...

Бора-бора Ленин ҳайкали ўрнатилган кенг майдонга чиқдик. Майдон тўрида баланд, гўзал пештоқига «Маданият саройи» деб ёзилган басавлат бино олдида тўхтадик. Сарой бўлганда ҳам кунгурадор, қўшқават, ҳашаматли, шаҳар театрларини эслатади. Катта витриналарда эълонлар, афишалар. Бугун бу ерда бирон томоша борга ўхшайди, ёш-яланглар касса ёнида уймалашяпти. Биз улардан Кенжабой акани сўраган эдик:

— У киши ҳозир холодильник қурилишида эдилар,— деди бир ўспирин.

«Қанақа холодильник?» деб Асадга қарадим. Асад бўлса, мен сени шунақа жойларга олиб келаман-да, дея мағрурлангандай, «энди кўраверасан!» деб қош кериб қўйди. Ўспирин «ўзим олиб бора қолай», деб мотоцикл эгарига мингашди. Асад аста ҳайдади.

Бир типда шинам қилиб қурилган оппоқ, ойнавандли уйлар олдидан, икки лабига гул ва мева дарахтлари ўтқазилган ариқлар бўйидан кетяпмиз. Ўспирин бизга шу йўлдан кесишиб ўтган янги кўчаларнинг номларини айтиб боради: Тинчлик, Роҳатжон, Ғалаба, Гагарин, Янгиобод.. Ҳув узоқдан кўринган икки қаватли бино интернат-мактаб, бериги чорраҳадагиси «Қишлоқ универмаги», унинг ёнида почта ва омонат касса. Анча узоқда мўрисидан тутун чиқиб тургани ҳаммом экан. Ўспирин, каттакон бир ям-яшил сайҳонликни эгаллаган стадионни айниқса ғурур билан кўрсатди. «Бизнинг футбол командамиз областда машҳур!» деб чираниб қўйди. Ўзини ҳам янаги йил футбол командасига олишмоқчи бўлганини хурсанд бўлиб гапирди. Одамга тез элакишиб кетадиган, кўп нарсадан хабардор, ўз колхозидаги ҳар бир янгилик билан астойдил

фахрланувчи бу ёқимтой йигитчанинг исми Неъматжон бўлиб, Кенжабойнинг жияни экан. Унинг нима иш қилишини сўрасак, у бирварақайига ўз «таржимаи ҳоли»ни ҳикоя қила кетди: ўспирин бу йил ўрта мактабни битириб, амал-тақал билан Тошкентдаги политехника институтига ўқишга кирган экан. Энди ўқиш бошланган пайтда онаси касалланиб қолибди. Неъматжон келиб онасини боқибди. Онаси ишга ярамай қолган экан, Неъматжон ўқишни ташлаб, колхоздаги механизация мактабига киришни истабди. Аммо раис ҳам, мактаб бошлиғи бўлган тоғаси ҳам бунга рухсат беришмабди: «Онанга ўзимиз қараймиз. Сен институтингга қайт. Не ҳасратда илинган ўқишинг жувонмарг бўлмасин. Илимли кадрлар қанча кўп бўлса, бизга шунча керак!» дейишибди. Неъматжон биздан ўтиниб: «Тоғамга айтсанглар, мени мактабига ола қолсин!» деган эди, биз ўтинчини қайтармаган бўлсак ҳам, лекин: «Майли, айтамыз. Тезда Неъматжонни институтига жўнатворинглар. Бўлмаса сизлардан умрбод домонгир бўлиб юради, деб айтамыз», дедик. Неъматжон тарвузи қўлтигидан тушгандай, сўлжайди-да: «Ие, ғалати одам экансизларку», деди, бизга не умид билан қилган хизматларига пушаймон еб, орқасига қарай-қарай нари кетди. Яна адашиб қолишмасин деб ўйлади шекилли, кетимиздан етиб келди.

Бир оз юриб, турли-туман тахта-ёғочлар ва бошқа ускуналар қалаштириб ташланган «Қолхоз қурилиши материаллари омбори» ёнидан ўтдик. Харсанг ва бетонлардан ер остига ўйиб ишланаётган каттакон бир «фор»га келиб қолдик. «Холдильнигимиз ана шу!» деди олдинга ўтиб ўспирин. Югура фор ичига кириб чиқди.

— Ҳалигина устахонага кетган эканлар,— деди-да, бизни нарига бошлаб кетди.

Шу қишлоқнинг энг серқатнов, сершовқин бир ерига борганда мотоциклдан тушди. Каттакон темир дарвозасидан турли-туман автомашиналар, тракторлар, авточетанлар кириб-чиқиб турган жой устахона экан. Унинг ичидаги узун-узун, қадди баланд бинолардан дастгоҳлар, моторларнинг гувиллаган овози чиқиб, ёрни ларзага келтириб турарди. Буларнинг ҳаммаси дафъатан шаҳардаги машинасозлик заводларидан бирини хаёлимга туширди. Чиндан бу ердаги тартиб мен орзу қилиб юрган техника саройидан ҳам афзал. Завод ё машина саройи деса дегудай. Эгарланган отдай сарой ҳовлисида ялт-ялт этиб терим машиналарининг саф тортиб туриши эса катта кўрғазмани эслатиб юборади.

— Мана мундоқ бўпти иш!— деб юбордим ҳавасим келиб.— Биз ҳам шунга ўхшатишимиз керак! Нима дейсан?

— А-а?— деди Асад, ачиқ қалапмир чайнагандай афтини буруштириб. Кейин қаҳ-қаҳлаб юборди.— Орзуга-ку айб йўқ-а. Аммо, ошнам, бунақасини бунёдга келтириш учун озмунча куч, озмунча алғов-далғов яшаш талаб қилинмайди!

— Тўғри! Аввало-чи,— дедим мен,— одамларнинг миясида, сенинг ҳам миянгда алғов-далғов яшаш керак бўлади.

— Нега мени қўшасан, ошнам! Мен сенинг фикрларингга қўшилишяпман-ку!

— Қўшилиш билан иш битадими! Биргалашиб ташлашиш керак-да.

— Ташлашяпмиз, ташлашамиз ҳам!..

Коржомада Кенжабой ака чиқиб қолди. Бизни кўриб ўзида йўқ севинди. Эллик ёшлардан ошиб, сочига оқ оралаган, миқти гавдали бу одам кўзимга бурноғи йилларда кўрганимдагидан тетикроқ кўринди. Қучоқлашиб, соғ-саломатлигини сўрарканман, бу ёқдан Асад дерди:

— Маҳкамроқ тортавер белларидан. Отдай бўб кетибдилар уста, аргумоқдай!

— Ҳа, бўлмаса, мени ҳалитдан пенсияга чиқворди деб кўрқувдингми? Сен билан ҳам беллаша оламан ҳали!— деб хушчақчақлик билан Асадга қучоқ керди уста.

Кейин менинг ўз ота қишлоғимга ишга қайтганимдан обдан хурсандлигини билдирди, «ўғилча муборак бўлсин» деб қўлимни сиқди. Бу ёғини кимдан эшитди экан-а? Кеча Асад шу томонга келганда уста билан кўришганмикан, йўқ, кўришса менга айтмасмиди?

Уста дарров коржомасини ўзгартириб чиқди-да, бизни уйга таклиф этди. Биз уни кўриш, яна бир нарса устида ундан маслаҳат олиш учун келганимиз, тезда қайтиб кетишимиз зарурлигини билдирдик.

— Аввал таом, баъдаз калом. Бўлмаса яқинроққа кирайлик,— деб шундоқ машина саройи рўпарасида «фабрика-ошхона» деб ёзилган бинога бошлади. Биз ҳозиргина ош еб келганимизни айтиб эдик, Кенжабой ака ранжиди.— Ҳа, жилла бўлмаса морожний еб кетинглар,— деб шаҳар қаҳвахонасидагига ўхшаш ранг-баранг энгил стол, стуллар қўйилган заллардан бирига олиб кирди. Унинг имоси билан официантка зарҳал вазаларда узум, анжирлар қўйди. Хушбўй тухум дўлма келтирди. Кетидан жажжи ликопчаларда морожний тортди. Суҳбат орасида мен холодильник қурилишидан гап очдим.

Кенжабой аканинг айтишича, колхознинг пахтасидан ташқари неча юз гектар мевазори, сабзавот, полизлари бор экан. Пишиқчиликда колхоз уларни эвлаштиролмай қолиб, ҳосил жониворнинг қанчаси нест-нобуд бўларкан. Энди шу ноз-неъматларни сақлаб, расамади билан сарфлаш учун икки минг тонна юк жойлашадиган холодильник қуришаётган экан.

Баъзан киши йиллаб кўрмаган-билмаган нарсасини бирон соат ичида кўриб-билиб олади. Ва бу кўрган-билгани умрига татийди. Худди шундай, менинг сўнгги, соатда кўрган-кечирганларим миямга сиғмай, ақлимни шошириб қўйган эди. Ҳаммасини қайталаб сўрагим, ақлга сиғдириб олгим келарди. Мендан олдинроқ Асад қизиқди: шунча қурилишларга колхоз материал билан маблағни қаердан топяпти-ю; ишчи кучини қаердан оляпти?

«Фабрика-ошхона»дан чиқиб бораётиб, Кенжабой ака бизга тушунтира кетди. Унинг гапидан чиққан қисқа хулоса шу эди: колхоздаги бу янгиликларнинг бари меҳнат туфайлидан, пахта шарофатидан. «Бу одатдаги гап. Нима, бизникилар кам меҳнат қиляптими, оз пахта беряптими?»

Кенжабой ака ўз жавобидан бизнинг унча қаноатланмаганимизни сизди шекилли, қўшиб қўйди:

— Энг муҳими, ишнинг кўзини билиш, одамлардан тўғри фойдаланишда...

— Уларга чинакам ғамхўрликда, деб қўйинг, устажон!— деди Асад.

— Ҳа-ҳа, ўзларингдан қолар гап йўқ. Мулла йигитларсиз ахир.

Мен унинг сўзига берилиб, ўзимнинг дардимни айтолмай келаётган эдим. Унинг ўзи аҳвол сўраб, ўқишимнинг натижасига, янги ишимга қизиқди. Мен институтни битиришда қишлоқ хўжалик машиналаридан унумли фойдаланишга доир мавзуда диплом ёқлаганман. Шу дипломни тайёрлашимда бошқа колхозлар қатори «Гулистон» колхозига ҳам икки марта келиб, тажриба олган эдим. Ушанда Кенжабой ака колхозда бош механик бўлиб, менинг ишимга анча ёрдам кўрсатган эди. Кейин дипломни аъло даражада ёқладим. Шуни айтиб, устани севинтирдим, унга миннатдорчилик билдирдим. Бироқ ҳозирги ишимга келганда, ўзим нолишни ёмон кўрсам ҳам, устани хурсанд қиладиган бирон сўз тополмадим.

— Очигини айтсам, уста, мени колхозга чақирганда кўпроқ сизга орқа қилиб келган эдим. Афсуски, сиз кетиб...

— Укам, бу ёгини асло кўнглингга олма,— деди сўзимни

бўлиб уста.— Узимга қолса у ердан қимирламоқчи эмасдим. Қадрдон жой, ўрганган одамлар дегандай. Бироқ ёшинг улгайган сари мурватлар бўшашиб борарканми, бир оз хасталаниб...

— Ана холос,— деди гапга аралашиб Асад,— ҳали бери бўш келадиган анойи йўқ демабмидингиз боягина, устажон? Гапнинг дангалига кўчаверинг, бу бола ҳам ўзимизники...

— Йўқ, йўқ, асосий сабаб бетобликда бўлди. Кейин опанг қўймасдан бу ёққа кўчириб келди — ўз қишлоғига тортиб.

— Опамлани биласанми, Камол? Хайрихон Ғайбуллаева. Бу колхозда раис муовинилар. Уғилчангни яслига тўғрилаб берган ўша киши!

— Нега шуни вақтида айтмадинг, ўлгудай бепарвосанда,— дедим Асадни койиб.— Опамлага катта раҳмат айтиб қўясиз, уста ака!

— Опангга ўзинг айтасан раҳматни. Уйга кирамиз,— деди уста, мотоциклни етаклаб Тинчлик кўчасига етганимизда. Муюлишдаги яшил рангга бўялган уй устаники экан. Теграси деворсиз, фақат толлар билангина ажратилган участка жуда серфайз, гаштли кўринди: ичи тўла ток, олма, анор, анжир. Кузак киришига қарамай, анвойи гуллар гуркираб турибди. «Сенинг ҳовлингга ўхшаб кетаркан, а!» дедим Асаднинг қулоғига. У киноя қиляпти, деб ўйлади шекилли, ўқрайиб қўйди. Мен энди муддаога ўтиб, аввалги йили устахонани қайта қуриш тўғрисида устанинг тузган лойиҳасини сўрадим. Уста ўйлаб-ўйлаб хотирига келтирди: лойиҳанинг бир нусхасини ўша вақтда колхозимизнинг бухгалтерига берган, бир нусхасини ўзида қолдирган экан. Уни қоғозлар ичидан топиб қўядиган, мен эрталаб олиб кетадиган бўлдим.

Кенжабой ака уйига кўп қистади. Биз кеч кириб қолгани сабабли узр сўрадик.

— Қуруқ кетманглар, ахир. Тўқайдан тустовуқ овлаб келган эдим, ошга босиб берардим,— деди.

— Жуда кўнглингиз бўлмаса ошнинг хомини тугиб бериб қўя қолинг,— деб Асад устани ичаги узилгудай кулдирди.

— Шунини шалдир-шулдурлигига борман-да, ука! Бўлмаса бемалол ўтирадиган бўб келинлар, бир отамлашайлик. Қўл-бола мусалласдан ҳам бор, ҳа!— деб Асаднинг оғзининг сувини келтирди. Кейин менга қаради.— Нимаики ёрдам керак бўлса тайёрман, асти тортинмасдан сўрайвер, хўпми?

Устанинг бу қадар очиқ, ялхак муомаласидан, тўғриси, эриб кетдим. Кўнглимдаги бошқа бир тугунни ечгим келиб

қолди. У ҳам бўлса терим машинасига керакли зарур қисмлар масаласи эди. Буларни Уринбой бугун ўлганининг кунидан сотиб олиб келганига юрагим ачишиб кетаётган эди. Қим биледи, қайси бир муттаҳам содда Уринбойнинг қанча пулини шилиб олдикин? Юзими сидириб устага бу ҳангамани айта қолдим. Қенжабой ака бўлса афсус чекиб:

— Э, аттанга!— деди. — Шунча ташвиш чекмасдан тўғри ўзимизга кела қолса бўлмасмиди? Бола ёш-да. Биз бошқа қўшниларга бунақа лаш-лушлардан қарашиб турамыз. Раисимиз Сотволдиев феъли кенг, хийла дўлоб одам. Ёрдам сўрагани ноумид қайтармайди. Фақат негадир битта Тошматов келмайди, келишга ор қиладими дейман-а? У келмаса ўзларинг келаверларинг, ўз уйингдай. Эрталаб-чи, яхшиси Уринбой кела қолсин. Керакли материалларни ўзи танлаб олади. Анави қоғозларни ундан бериб юбораман. Иннайкейин,— деди уста ниманидир эслаб куларкан,— Уринбойда бошқа гапим ҳам бор...

Мен қизиқиб, нима гапи борлигини сўрай деб турган эдим, шу вақт тепамиздаги радио карнай қаттиқ янграб, эълон эшиттириб қолди:

— «Диққат! Диққат! «Коммунизм» колхози радиоузелидан гапирамыз. Бугун Маданият саройи саҳнасида колхоз халқ театри артистлари ижросида катта концерт қўйилади...»

Эълон қайтарилди. Қенжабой ака бизга:

— Вақтларингиз бўлганда концерт кўриб кетардингларда!— деди.

Биз томоша кўришни ҳам кейинги галга қўйдик, хайрлаша туриб, Асад:

— Унгача тустовуқлар таркана бўб кетмаса бўлгани, устажон!— деб ҳазил қотишни ҳам унутмади.

Иўл-йўлакай биз бу колхоздан олган ажойиб таассуротларимизни ўртоқлашарканмиз, Асад:

— «Жаннат» деганимча бор эканми?— деб писанда қилиб қўйди. Ўзи бир неча марта кўрган бадий ҳаваскорларнинг санъатини, Маданият саройида бўлиб турадиган бошқа томошалар, тантаналарни оғиз кўпиртириб гапирди. Бу ерга область, республика артистлари ҳам тез-тез келиб туришар экан. Районнинг катта-катта йигинлари, слётлари кўпинча шу саройда ўтар экан. Ҳатто бу колхозга чет эллардан меҳмонлар келиб турар экан.

— Ишқилиб,— деди Асад ҳикоясини давом эттириб,— ҳамманинг оғзида донгдор «Коммунизм» колхозини, унинг

қахрамон раиси Сотволдиев: мажлисларда ҳам, радио, газеталарда ҳам... Ана шунга Тошматовнинг ичи куйиб, ҳаваси келгани келган. Бутун хаёли, қандай қилиб бўлса-да, тезроқ булардай донг чиқариб олиш... Унгида ҳам шунн ўйлайди, тушида ҳам!

— Читтак ғоз юришини қиламан деб, чатаноғи йирилгандай-а?— деган гап келди тилимга.

Асад буни эшитмаганга олди.

Ҳар ҳолда Асаднинг сўнги гапи менга янгилик бўлди — Тошматовнинг баъзи хатти-ҳаракати, ҳайбаракаллагчилиги нима мақсадга қаратилганлиги устида жиддийроқ ўйлашга мажбур қилиб қўйди мени...

Қишлоқ ерда гап мингоёқдай тез ўрмаларкан. Хотиним ҳақидаги айрим сўзлар алақачон раиснинг қулоғига етибди.

Уринбой Кенжабой акадан келтирган материалларни неча кун уриниб қайтадан тартибга солдим-да, идорага борсам, раис ўтирибди. Қовоғи солиқ. Саломимга алиқ ҳам олмасдан, ўпқалашга ўтди:

— Сени укам деган эдим-а, Камолжон. Наҳотки бошингга тушган мушкулдан оғиз очмасанг менга?— Гапнинг тагига етгунимча йўқ эди, раис очигига кўчди:— Келин бола тўғрисида хунуқроқ гап эшитдим. Эскилар: ошсиз уй борки, уришсиз уй йўқ, деганлар. Нима, ораларингдан ола мушук ўтдимми? Айтгин, бирон давосини топайлик.

Иситмам чиқиб кетди. Раиснинг бетига қараёлмадим. У чиндан ачиниб, куюниб муомала қилаётган бўлса-да, сирни очиқ айтишга тилим бормасди. Тенгдош ўртоғим Асадга очмаган нозик оилавий сиримни қандай қилиб раисга очай? На раис, на бошқаси қанчалик истамасин, бу дардимга даво тополармиди? Ўзимнинг шахсий ташвишларимга бировни шерик қилишим инсофданми? Ҳар ким ўз бошига ёққан қорни ўзи курайди-да, ахир!

— Отасиникида. Бетоб,— дедим раисга ҳам ёлғонлаб.

Раис ҳушёр кўзларини кўзимга синовчан тикиб турди-да:

— Шунақами?— деди ишонар-ишонмас.— Агар чиндан бетоб бўлса доктор чақиртирайлик, касалхонага жойлаштирайлик. Айтгин!

— Тузалиб қолар. Ўзим хабар оламан,— дедим қисқа, дудмол қилиб.

— Ростдан-а?— деди яна гумонсираб.— Унақа бўлса бепарволик қилма. Шофёрга тайинлаб қўяман, хоҳлаган вақтингда машинада бориб келавер,— деди. Кейин гумонини ошкор қилди.— Мен бўлсам ҳайрон эдим: бу келин бизга ишга кирмоқчи эди-ку, нима сабабдан бунақа бедарак кетди, деб.

Мен ҳозирча бу ёғига ўтмоқчи эмасдим. Чунки гап чалғиса, раиснинг олдига киришда мўлжалланган асосий ишим қолиб кетиш хавфи бор эди. Ҳамонки ўзи гап очдими, фасодни ёришим керак бўлиб қолди. Унга очикдан-очик: «Хотинимнинг ўзи турмушдан феъли айниб, нияти бузилиб юривди. Сизнинг унга қилган дағал муомалангиз баҳона бўлиб биратўла боши оғиб кетди», дегим келса ҳам, бу ўртага турмуш можаросини тикшишни ор билдим.

— Тўғри, хотинимга айтган вазифангиз ёққан экан. Аммо, кечирасизу, кейин чўчитиб юборибсиз.

— Ия, қандай қилиб чўчитибман?

— У сизга бир қатор талабларни қўйган экан. Сиз бўлсангиз: «Оғзингга чайнаб солиб қўёлмайман!» дебсиз.

— Унчаликмас, ука,— деди раис аччиғини босиб,— сенга ким етказган бўлса ҳам тўн кийгизибди.

— Хотинимнинг ўзи айтди,— дедим раисни «тўн кийгизувчи» Асаддан бадгумон қилмаслик учун.

— Тўғри гапни эгри тушунибди. Кечирасану, аёлингнинг ўзи жиззакироқ экан. Сал сабр қилса, айтганларини муҳайё қилардим.

— Очиги, раис ака, бунақа ваъдаларни кўп эшитяпмиз-да. Ҳаммасини қўйингу, озгинасидан келинг. Унинг қўйган талаблари жуда оддий, жуда жўн талаблар эмасми? Ахир у ўзи учун ёки бегона учун сўраяптими? Колхозчилар ўз фарзандларидан моли-ю жонини аяшармикин?

Мен қўйган дангал саволлар замирида нималар борлиги, менинг бунча қуйинишим сабабини раис пайқаб турарди.

Чунки Шакарнинг талаблари кетидан Қурбон ота ҳам яллиларни тузатиш ҳақидаги ўз режасини раисга айтган. Раис бўлса, одатдагича «йўқ» демагану, «кенгашиб олайлик», деб галга солган. Шунинг учун у, саволларимни четлаб туриб, айланма йўлга ўтишни афзал кўрди.

— Қамолжон! Мен сени ўнг қўлим деб биламан. Ишонман. Сен ҳам менга ишонарсан, деб ўйлардим. Наҳотки янглишган бўлсам-а?— деди. Мен тушунолмай, елкамни қиедим. У давом этди.— Ҳалигина айтдингки, хотиним касал бўлиб отасиникида ётибди, деб. Ҳозирги гапларингдан ҳам, баъзи

миш-мишларга қараганда ҳам жиллаям унақага ўхшамайди-ку? Отасиникига кетишининг асосий сабабини билсам бўладими?..

Бу савол ҳали ўзимга ҳам қоронғироқ бўлгани, оилавий масалага чатинишни истамаганим учун қисқача қилиб:

— Сабаби кўп, раис ака...— деб қўя қолдим. Бу ҳақда бошқа савол қўзғалмасин учун қўлтигимдаги папкани раиснинг олдига қўйдим.

— Бу нима экан?— Раис папкани очиб, ундаги устахонани қайта қуришга тегишли лойиҳа, сметаларга кўзи тушаркан, авзойи ўзгариб, мўйлови силкиниб, кўз қорачиқлари торайиб кетди. Энсаси қотганини билдирмай,— хўп, дуруст, анчагина бош қотирибсан. Фақат машина илмига эмас, қурилиш техникасига ҳам хийла корافتа экансан. Буни бамаслаҳат ҳал қиламиз албатта,— деб қўйди.

Папкани столнинг пастки тортмасига солди-да, ўзим кутгандай машиналар ремонтдан сўз очди. Мен устахонада Уринбой билан бирга машиналарни кўздан кечириб, маълумотларни аниқлаб келган эдим: ўн олти терим машинасидан тўққизтаси тайёр бўлганини айтарканман, раиснинг кўзлари қинидан чиқаёзди.

— Тўфaxonники битдими?

— Битиришяпти.

— Қачон тайёр бўлади?

— Кечгача тайёр бўлиб қолар.

— Менга аниғи керак-да, укажон. «Бўлиб қолар»ни эшитганимга қанча бўлди. Ланж гап!— Раис зардага ўтди.

Кеча мен йўғимда Тўфaxon келиб: «Нима учун меники Норбувиникидан кейинга қолди? Қим шундай қилди?» деб катта гавго кўтарибди. Бошқарма вакилига ҳам арз қилибди. Шу воқеани раис худди фавқулодда ҳодиса рўй бергандай ваҳимали қилиб айтди.

— Машинаси тайёр бўлса ҳам, даласи тайёр бўла қолмас ҳали,— деган эдим, раиснинг зардаси қайнаб кетди.

— У ёғини бизга қўйиб бер,— деди жеркиб. Кейин бошқа машиналарни сўради.

— Яна учтаси чалароқ, запас қисмга қараб турибмиз. Агар ўз кучимиз, имкониятимизга қараб иш қиладиган бўлсак, қолганлари бирон ҳафтага чўзилиб кетиши эҳтимол, бу ишни тезлатишнинг бирдан-бир чораси қўшни «Коммунизм» колхозининг устахонасидан фойдаланиш, дедим. Қўшнилар билан гаплашганим, улар бунга рози бўлишганини бил-

дириб, раисни хурсанд қилишни истагандим. Аксинча, қўшнилари номини эшитгач, раиснинг мўйлови титраб, сўзларимни эшитмаганга олди. Бирдан телефон трубкасини қулоғига тутиб, «Сельхозтехника» бўлимини чақира бошлади. Улардан машина ремонтини тезлатишга ёрдам сўради. У ёқдан: «Фақат ремонт заводига олиб бориш мумкин», деган жавоб бўлди. Завод қаерда десанг, районнинг энг нариги бошида экан. Чўлдаги районларнинг чегарасини биласан-ку, йўлнинг ўзигагина уззукун кетади.

Раиснинг пешанаси тиришиб турган эди, телефон жиринглаб, ишлаб чиқариш бошқармасидан терим ва ремонт сводкасини сўради. Бундай талаб кунига бўлса ҳам, раис шошиб қолди. Олдидаги қоғозларни титкилади. Кнопкани босди. Секретарь қиздан Асадни сўради. Асад топилмади. Раис трубкага: «Бир оздан сўнг ўзим кўнғироқ қиламан», деди. Шундан билдимки, мен берган маълумотларга раиснинг кўнгли тўлмади. У фақат Асад тузган сводкагагина суянаркан.

Мен чиқишга рухсат сўраган эдим, яна телефон жиринглади. Раис трубкадаги буйруқни тинглаб олгач, менга:

— Бир соатдан сўнг бошқарма парткомга борарканмиз. Узоққа кетмай тургин,— деди.

Раисни партком бекорга чақирмагандир. Лекин мени олиб бориб нима қилади? Балки у ерда қаттиқроқ гап эшитадиган бўлса, айбига мени шерик қилмоқчимикин? Юсуф отаникига кетганимда Фармонов мени ўзбошимчаликда айблаб яниб қўйган экан, ўша чақиртириб таъзимимни бердирмоқчимикин? Ҳар хил хаёллар билан устахонада юрган эдим, кўп ўтмай раис мени олиб кетгани келди.

Партком секретари Аброров бизни илққина қабул қилди. Унинг кабинети Сардоровникига, ҳатто ўз раисимизникига қараганда оддий эди. Аброров ҳам одмигина кийинган, муомаласи жўн, тез сингишимли йигит экан. Раисимиз мени унга: «Бош инженеримиз Қамол Тўйчиев», деб таништирди. Секретарь ўзининг яқинида ўтирган Сардоровдан: «Бу йигит билан суҳбатлашганмисиз?» деб сўраган эди, Сардоров енгил бош силкиб «ҳа» деб қўйди. Унинг ҳозирги ҳаракатида биринчи кўрганларимдаги салобат, афтидан эса аввалгидек заҳар томиб турмас эди. Бунақа мажлис вақтида жўртгага ўзини оддий тутаркан шекилли.

Ҳнча кўп одам чақирилмаган экан. Секретарь дарров мажлисини очди. Қолхозларда пахта теримининг бориши, машина теримига тайёрлик ҳақида ахборот учун сўзни Сардоровга

берди. Қолхозлардаги аҳволни бирма-бир тасвирлаган Сардоров, айрим колхозларда машина теримига тайёрлик сустигини танқид қила кетди. Ҳозир бизнинг колхозга гал келар, роса дўппослар, деб юрагим пўкиллаб турибди. Борди-ю, қоқлигимизнинг сабабларини суриштирса, мен билган гапларимни айтиб қоламан, зора шу баҳона билан ўпирилган томонларимизни кўтаришга эътибор бериб қолишса, деб кўз тутган эдим. Йўқ, бизнинг колхозга бошқалар қатори умуман тегиб ўтишди, холос. Гап орасида машинада териладиган пахта майдонимизни эски пландагича 500 гектар, ремонтдан чиқарилган терим машиналарини эса ўн учта қилиб кўрсатди. Тўқайдаги дондор бригада бошлиғи, механизатор Тўфaxonни эртадан машина теримига киришади, деб юборди. Секретарь раис билан иккимизга қараб, «шунақами?» деган эди. Раис «шунақа» деб жавоб бераркан, мендан «тўғри-а!» деб тасдиқлатган бўлди. Мен унга «ҳали гаплашганимиз бошқача эди-ку» деган эдим, раиснинг ранги оқариб кетди. Мен унгагина эшитарли қилиб гапирган бўлсам ҳам, Аброров туйғунлик билан фаҳмлабди.

— Ҳа, раис, бошқача эканми?— деб сўраб қолди.

Раис беихтиёр ўрнидан турди, шошиб-пишиб кителининг кўкрак чўнтагидан дафтарчасини олиб варақлаганча узр сўраётгандай деди:

— Сводкамизда қиттай ноаниқликка йўл қўйилибди. Ремонтдан чиққан машиналарга ремонтни чалалари ҳам аралашиб кетди. Айб бизда, ҳисобчимизда. Тўғрилаб қўямиз, ўртоқ Аброров!

Ҳамма, «бу қанақаси бўлди», деб бир-бирига қараб олди.

— Турғун Тошматович,— деди Аброров норизо оҳангда,— шу қиттай ноаниқликми? Фақат ҳисоб-китобингизда эмас, ишларингизда ҳам чалкашликлар, кемтиклар бор. Мен ўтган ҳафта колхозингизни айланганимда қисман кўрсатган эдим. Ушанда ҳам «дарров тўғрилаймиз, бажарамиз» деган эдингиз-а? Ахир қуруқ ваъда билан хирмон кўтарилиб қоладими?

Раис кўпчилик олдида музтар бўлиб, «айб бизда» деб қўлини қовуштирганча турарди. Секретарь «Гулистон»нинг сводкаларини бошқатдан кўриб чиқишни Сардоровдан сўради, Тошматовга «ўтиринг» дегандан сўнггина, Тошматов «танбеҳларни ҳисобга оламиз», деб жойига ўтирди. Яна луқма тушиб қоладими деб, бир оз нафасини ичига ютиб турди, Сардоров бўлиниб қолган нутқини улаб, бошқа колхозларга ўтгандан кейин, Тошматов чуқур хўрсиниб ичини бўшатди. Мен бўлсам



афсусландим: ўртадаги савол-жавоб барибир чалалигича қолди-да. Ахир машинада териладиган пахта майдонлари ҳам пландагидан анча фарқ қилади-ку. Икки бурдак одамни ўтган ҳафта дала кездириб текширтиргани нима бўлди-ю, буниси нимаси?.. Аниқроқ сўрашармикин ё ўзим луқма ташласаммикин, деб неча марта оғиз жуфтладим, раҳбарларнинг сўзини кесиш ноқулай бўлди. Бу катта одамлар билан биринчи учрашиб, бунақа мажлисда биринчи бўлишим-да. Гапиришимга қулай пайт келишини ҳаяжон билан кутарканман, улар бошқа масалаларга ўтиб кетишди. Раисимиз эса ҳисоб бериб бўлганига хурсанддай, хотиржам ўтирарди. Гўё секретарнинг танбеҳлари дарров эсидан чиққанга ўхшаб кўринарди. Юраги кенглигиданмикин ё бунақа танбеҳларни кўп эшитиб ўрганиб қолганиданмикин?

Раисимиз коридорда бир одам билан узоқроқ шивирлашиб қолди, кейин оғзи қулоғида бўлиб ташқарига чиқди.

— Гапга тушунадиган одамнинг садағаси кетсанг арзийди-да. Завод директорини алоҳол кўндирдим. Қолган машиналаримизни тезда ремонт қилдириб берадиган бўлди. Ҳозир борибоқ машиналарни заводга ҳайдаб кетасизлар.— Кейин раис машинада менинг ёнимга ўтирди-да, кўнглимни кўтарган бўлди.— Мана, укажон, сени партком секретаридан ҳам ўтказиб олдик. Дадил ишлайвер энди. Ҳар қанча ёрдамга тайёрман... Ҳа, дарвоқе,— деди кўпдан ўйлаб юргани эсига тушгандай,— сен партия кандидатисан-а? Яхши ишлаб борсанг, яқинда ҳақиқийликка оламиз. Ўзим тавсиянома бераман..

Ажаб, ҳар вақт машинанинг олдида кетадиган одам бугун ёнимга ўтиб олиб, нега мени шунча пайпаслаб қолди? Ҳа, бир неча топқир жиддийгина тўқнашиб олганимиз, бугун Абборов олдида ҳам хатосини кўрсатиб қўйганим учун, «бу бола билан ҳисоблашмаса бўлмас экан», деб мураса йўлига ўтганмикин? Бари бир бу пайпаслашлари мени юпантирмади. Ҳамон дилим ғаш: раис нега шундоқ йиғилишда нотўғри маълумот берди? Ҳар доим шунақа қилармикин ё бугунгиси дўппи тор келиб қолганиданмикин? Тошматов кўра-била туриб шунақа маълумот бердими ё Сардоров рақамларни ошириб Тошматовни суяган бўлдими? Суяшига сабаб нима? Тошматов шунақа суянчиққа муҳтож одамми? Нега? Балки ўзининг тагини омонат сезиб, Сардоровни ҳеч қуламас, бақувват устун деб ишонганиданмикин? Нега энди мен ишониб юрган одамлар бир-бирларини алдаб, кўзларига чўп солмоқчилар? Мақсад нима?

Йўлда узоқ индолмай, ўйга ботиб бордим. Раиснинг эндиги сўзлари қулогимга ҳам қирмай қўйган эди. Бора-бора ўйларим ичимга сиғмай кетди-да:

— Турғунбой ака,— дедим, мумкин қадар қаттиқ ботмайдиган қилиб,— ҳалиги маълумотлар чалкаш бўлди-а?

— Нимаси чалкаш бўлади?— деди раис гўё ҳеч гап ўтмагандай.

— Машинада терадиган ерларимиз, ремонт қилинган машиналаримиз...

— Э, ҳеч қиси йўқ. Гап рақамдами? Кунига ўзгариб боради бу рақамлар. Ҳаммаси тўғриланиб кетади.

— Текшириб қолишса нима бўлади? Айблашмайдимиз?

— Э, укажон, ёшсан-да, нинадай нарса туядай кўринади кўзингга,— деди раис елкамга қоқиб куларкан.— Эшитмаганмисан, болта тушгунча кунда дам олади, дейишади. То текширгунча тўғрилаб юборамиз-да. Ҳозир теримда отни қанча тез қамчиласак, бошқа кемтикларимиз ямалиб кетади. Мен сенга айтсам, бу секретарь ўзи жуда синчков йигит. Бир илинтирса ҳам қаттиқ илинтиради. Ишқилиб, осонроқ қутулиб чиққанимизга шукур қилавер. Агар-чи, ука,— деди охири дилидаги тилига кўчиб,— сен ўша гапни айтмаганингда, бу танбеҳлар ҳам бўлмас эди!

— Қизиқ бўлди-ку, раис ака,— дедим баттар тилим қичиб,— нотўғри нарсани била туриб «тўғри» деяйми?

— Кўпчилик ўртасида айтиш шартмиди! Ўзингга тегар гапни билмайсан-а? Ремонтга тегишли гаплар ахир ўзингга келиб тақаладику,— раис вазифамни юзимга солди.

— Майли, менга келиб тақалсин. Аммо ўзимга гап тегмасин деб бутун колхозни ёлғончи қилайми! Бу нима деб аталади ўзи?— дедим тилимнинг учига келган «кўз бўяш» деган сўзни ичимга ютиб.

Энди раиснинг кайфияти ўзгарди. Мўйлови титраб, томоғига бир нима тиқлиб келди, бетимга гинаҳонлик билан тикилиб турди-да:

— Забтинг тезлиги бор, ука! Шу тезлигинг тишга тегяптида!— деди афсусини яширмай.

— Нима қилиш керак дейсиз?— дедим маслаҳат сўраган бўлиб.

— Шу қилигингни ташлашинг керак. Қанча тез ташласанг шунча яхши бўларди.

— Борди-ю, ташлолмасам-чи?— дедим синамоқчи бўлиб.

— Унда,— деди раис ўйланганча қолиб, кейин думдор жавоб қилди,— сен билан мошимиз очилмайди...

У очиқ айтолмаган бўлса-да, мен коса тагидаги ним косани пайқаб олдим: сен билан бирга ишлашимиз қийин, демоқчи у!

Пайти келиб, мен раисга кўнглимда тугилиб юрган саволни бердим:

— Сиз мени колхозга нима мақсадда чақирган эдингиз, Турғунбой ака?

Раис сергакланиб, менга ҳайратли кўз ташлади:

— Нима мақсадда бўларди? Келсанг, колхозимизга битта янги илмли кадр қўшилади, қўлтиғимга қўлтиқтаёқ бўларсан, деган эдимда. Асаддан таърифингни эшитган эдим. Асаднинг дўсти бўлса, чакки бўлмас деган эдим. Афсуски...

— Афсусингиз тўғри, сиз айтган одам бўлиб чиқмадим,— дедим киноя билан.— Сиз мени колхозга ҳурмат билан чақирдингиз, раҳмат. Таклифингизни қайтармадим, худди қайтарсам нонкўрлк қилаётгандай сездим ўзимни, чунки ўз ота қишлоғим. Шу қадрдон еримга нафим тегармикин, деб шаҳардаги иссиқ ўрнимни ташлаб келдим. Сиз бўлсангиз, мени чиндан ҳам «қўлтиқтаёқ» ўрнида кўраётганга ўхшайсиз. Шунини билиб қўйинг, раис ака, мен бировнинг қўлтиғига қўлтиқтаёқ ёки беллига белбоғ бўлиб юришни ёқтирмайман. Ўз кучим, ақлим етганча, виждоним буюрганча ишласам дейман!..

Раис менинг охири сўзларимни эшитмаганга олиб, юзини тескари бурганча кетди. Қишлоққа етиб машинадан тушганимизда ҳам иккимиз хайр-хўш қилишмасдан икки ёққа йўл олдик.

Тошматов ҳақидаги кейинги хира таассуротларим ёнига бугун яна бир ғубор қўнди, энди у ичи жумбоқларга тўла сирли бир шахсдай туюлиб кетди. Унга бўлган бутун ихлосим совун кўпигидай учиб, умидларим чок-чокидан сўкилгандай бўлди. Наҳотки, келиб-келиб куним шунақа одамга қолган бўлса!

Бирданига ҳамма нарсадан ҳафсалам пир бўлди. Йўқ, бу ер тўғри келмас экан менга. Қетаман. Бахтиёрни оламан-да, шаҳарга қайтаман!..

Кечроқ яслига қараб йўл олдим.

Ясли жойлашган боққа яқинлашганим сари юрак дук-дук ура бошлайди. Бахтиёрим онасиз қандай яшаётган экан? Ичикавериб, иштаҳаси ҳам бўғилиб, ранги-рўйи кетиб қолдимикин? Зиннат буви неча марта кўриб кетибдилару, мен икки ҳафтадан буён келолмадим, шунинг учун ўзимдан койинаман.

Кичкинтойлар маконига кириб борарканман, шинам боғнинг ток сўрилари остидаги, гулзорлар ўртасидаги курсичаларда ўтирган, хиёбонларда айланиб юрган болалик аёлларга аланглайман. Менинг ўғилчам қайси бирларининг қўлида экан? Ҳеч қайси мураббиянинг қўлида кўринмайди.

Оппоқ, келишган бинога яқинлашдим. Деразалари қия қилиб қўйилган хоналарнинг баъзисидан гўдакларнинг йиғиси, хархашаси эшитилиб қолди. Бутун диққатимни қулоққа бериб, ўша товушлар ичидан Бахтиёрникини ажратишга тиришаман. Шунда қулоғимга таниш товуш чалинди. Уша хона деразаси тагига бордим. Майин товушли мураббия бола аллалаяпти. Тўр пардадан уни кўзим яхши илғамади. У эса мени кўрибоқ танибди. Пардани қия очиб қаради: Зеби! Бир қўли билан беланчак-каравотчани тебратганча, менга ювошгина жилмайди: «Ҳозир!» деди-ю, пардани ташлади. Энди қулоғимга унинг ҳар бир ҳаракати ва сўзи аниқ кириб турарди. Болани каравотчадан оларкан, эркалаб дерди:

— Ана ад-даси, ана ад-даси телди! Ҳозир чиқади опоқ бола. Аддасини кўради...

Жуда таниш, қулоқ ўрганган сўзлар. Бахтиёрни худди шундай деб эркаламасмиди Шакар?.. Юрак ўртаниб, бир лаҳзада хаёл мени қайларга элтмади. Хаёлдан кўра учқур нарса бормикин оламда!..

Бахтиёрни ўраб-чирмаб, ҳалигидай чучук тилда эркалаб Зеби чиқди, Бахтиёр эса опасининг сўзларига жавоб бераётгандай гувраниб-гувраниб қўярди.

— Ана ад-данг, — деб Зеби Бахтиёрни қўлимга узатди.

Бахтиёр гоҳ унга, гоҳ менга жавдираб турди-да, кейин талпиниб менга отилди. Разм солсам, ранги-рўйи тузук, хавотир олганимча эмас. Мен уни гапга солсам, тилчасини осилтириб англаб бўлмас ҳар хил товушлар чиқаради, гапиришга интилиб сўлагини оқизади. Зеби завқланиб кулади, тез-тез шоҳи дастрўмолчасига боланинг лабини артиб туради. Мен ҳадеб болага тикилаверганимдан кейин, Зеби:

— Қалай?— деб сўради.

— Анча тузук кўринади, а?— дедим мен ҳам савол бериб.

— Албатта!— деди Зеби тасдиқлаб. Унинг сўз оҳангидан, хотиржам бўлинг, бу ердагилар бола боқишни билади, деган маънони уқса бўларди.

— Сизни анча қийнаётгандир-а?

— Йўқ,— деди Зеби. Аммо унинг ибo тўла кўзлари «бола болалигини қилади-да», дегандай жилмайиб турарди.

— Унақа қийнамагин-а, опангни, хўпми?— деб қўйдим, Бахтиёрнинг жавдироқ кўзларига тикилиб.

— Ўрганиб кетганмиз,— деб қўшиб қўйди Зеби.

Яқинимиздаги скамейкага ўтиришни таклиф қилдим. Ийманибгина ёнимга ўтирди. Кейин ундан, мураббиялик қилаётганига неча йил бўлганини сўрадим. У қисқа жавоб қилди: педагогика билим юртини битириб уч йилдан буён шу ерда ишлаётган экан. Негадир мен унинг ўзи ҳақида кўпроқ нарса эшитгим келарди. Асаднинг гапича, Зеби Қурбон отанинг қизи эмиш. Ундай бўлса нега шунча кундан бери уйига бормаиди? Оддий саволгаки икки оғиздан ортиқ жавоб қилмаган қиздан бошқа нарса сўраб бўлармиди. Шундоқ бўлса-да, гапни гапга улаш учун:

— Қийин касб танлаган экансиз-да?— дедим.

— Қасбимиздан она-оталар рози бўлишса бўлгани...

— Норозилари ҳам чиқадими?

— Битта-яримта.— Зеби ўзини қизиқтирган гапга ўтилгани учунми, хийла очилди.— Бу ҳам кўпроқ боланинг феълига боғлиқ. Бир хиллари борки, инжиқ, чатоқ. Ҳеч нарса билан овунтириб бўлмайди. Бола ғашлик қилаверса баъзи оналар кўпроқ мураббиядан ранжишади.

— Сен-чи?— дедим Бахтиёрнинг бетидан ўпиб.— Сенда ҳам бордир-а, чатоқлик?

— Бахтиёрингиз анча ройкелди. Лекин,— деди Зеби сал тўхтаб олиб,— гоҳо шўхликлари чиқиб қолади бу кишининг ҳам.

Мен эриб кетганимдан, Бахтиёрнинг иккинчи бетидан ҳам ўпган эдим, Зеби бошини сарак-сарак қилиб:

— Бунақада боланинг бети осилиб кетади,— деди-да, боланинг бетларини артиб қўйди.

Мен бир оз ўнғайсизланиб, яна Бахтиёрни тил қилиб бояги гапга қайтдим.

— Шунақа боламисиз? Ҳам ройкелди, ҳам чатоқ.— Кейин оғзимдан беихтиёр чиқиб кетди.— Адангизга ўхшаб-а?

Буни айтишга айтдим-ку, ноқулайлик сезиб қулоқларим ловилаб кетди. Зеби олдида беадаблик, мақтанчоқлик қилгандай сездим ўзимни. Қошки мақтанчоқлик одати бўлса мижозимда. Бахтиёрдаги чатоқ феъл балки онасидан ўтганмикин? Онасининг мижозиди бормиди чатоқлик? Мен олдинига асти пайқамаган, пайқаб ололмаган эканман. Бировга бутунлай берилиб, ортиқча ихлос қўйиб юборсанг, унда заррача ҳам нуқсон кўрмас экансан-да.

Кеч кириб, салқин шабада дайдиб қолди. Куздан дарақ бериб сарғайган шафтоли, олчаларнинг барглари чирт-чирт узилиб, капалакдай чириллаб уча бошлади. Энди кетиш пайти келди. Аммо болани олиб кетишни қандай айтаман, деб «капалак»ларга ағрайганча сўз ахтараман. Шунда Зеби бирдан болани қўлимдан олди-да, «ҳозир» деб ичкари кириб кетди. Мен ҳам туриб, ажабланганча уни кутдим. Ҳаял ўтмай Зеби кофтасини кийиб, Бахтиёрга ҳам иссиқ костюм ва қалпоқча кийгизиб чиқди. Буни кўрдиму, худди дилимдагини уқибди деб ўйлаб:

— Раҳмат. Энди совқотмайди. Олиб кетаверсам бўлади-а?— дедим, рухсат сўраб, болага қўл чўздим.

Зебининг қошлари чимирилиб, болани қучоқлаганча менга ағрайиб қолди:

— Болани олиб кетмоқчимисиз? Нега энди?

— Шунақа,— дедим негалигини айтиб ўтирмай.

— Ё бизнинг бола боқишимиз тўғри келмадими?— деди дили озор чекиб.

У маъсумона, ювош қараш билан мендан очиқ, равшан жавоб кутиб турарди. Мен эса жавобга тайёр эмасдим. Очиқ жавоб бериш деган сўз, ўзимнинг ҳаётим, тақдиримга боғлиқ бўлган жон сиримдан уни воқиф қилиш деган сўз эди. Йўқ, бундай қилишга мен қодир эмасдим, тўғрироғи, ҳақли эмасдим. Бу қишлоқдан бош олиб кетишга мени мажбур қилган масала ҳали ўзим учун ечилиши қийин бўлган чигаллик эди. Шундай бўлган, бу ҳақда бошқаларга, айниқса, ҳали синалмаган бир қизга очиқ гапириш амримаҳол. Шу билан бирга, Зебининг иззат-нафсига тааллуқли бу саволини жавобсиз қолдириш ҳам инсофдан эмасди.

— Бола боқиш бундан ортиқ бўлмайди. Сиздан миннатдорман, синглим. Лекин олиб кетишим керак бўлиб қолди...

Кўриб турибман, бу жавобим қуруқ чиқиб, уни қаноатлантирмади. Бу тортинчоқ қизда қаердандир журъат пайдо бўл-

ди. Ушанда ҳам менга қарамасдан, боланинг бетига қўнган япроқ «капалак»ларни олиб ташлай туриб деди:

— Кечирасиз мени. Қишлоқ жойда гап ётмайди. Уй ичингиздаги воқеалар қулоғимга чалинган... Агар уйда боқадиган одамингиз бўлса ихтиёр ўзингизда...

Қандай қилиб хабар топибди экан-а оила аҳволимдан? Майли, энди, бўлар иш бўлибди, айта қолай, дедим-да, Бахтиёрнинг онаси қайтмагани, ўзимнинг эса қишлоқда бош кўтариб юришим қийин бўлиб қолганлигини билдирдим. Албатта Зеби, менда шундай фикр туғилишига кимлар ва нималар сабаб бўлганини қайдан билсин. Шунинг учун ажабланди:

— Нега энди бош олиб кетасиз? Ахир сиздан бирон... гуноҳ ўтибдими? Яна ўзингиз биласизу, индамай кетиб қолсангиз, одамлар нима деркин?

Энди у сир-асроримни яхши билган одамдай, афтимга даядил боқди. Шу боқишида самимийлик, алланечук, ёлворишга ўхшаган ифода борлигини пайқадим. Софликдан нишона бериб турувчи бу самимият юрагимга майин бир илиқлик таратгандай бўлди. Зебининг дилида менга айтадиган гаплари яна бордай эди. «Болангиздан кўнглингиз тўқ бўлсин. Уни жонитанимдан ёқтириб қолдим. Онасининг йўқлигини билдирмайман. Шунга ишонаверинг!» демоқчига ўхшарди. Менинг эса ўз қишлоғимда қолишимга астойдил тарафдор кўринарди.

«Одамлар нима деркин?..»

Шу сўзи мени чуқур ўйга толдирди. Чиндан одамлар: бу йигит ҳам ҳардамхаёл, анчайин сояси юпқа, пашмалоқ думлардан экан, чўлнинг биринчи изгириниёқ учириб кетди, деб таъна-тавба қилишмасмикин? Шу ердан кетиш билан оғир юкдан қутулиб, бир аламдан чиққандай бўларман. Балки бу вақтинчалик бир қутулиш, аламдан чиқиш бўлар? Лекин шу билан ўзимнинг бахт йўлимни баттар тўсиб қўйган бўлмасмикинман?

Уртамизда англашилиб бўлмас янги бир туйғуни ифодаловчи ноқулай сукунат чўкди. Бу сукунатга шивир-шивир шабада-ю, Бахтиёрнинг Зеби қўйнида ширин уйқуга толиб пишиллаши оройиш бериб тургандай эди. Зебидан ортиқ садо чиқмаслигини билдим. Орадаги ноқулайликни йўқотиш учун скамейкадан туриб:

— Мен бора қолай бўлмаса,— дедим.

Товушимга Бахтиёр кўзини очди. «Қаерга кетяпсиз, ада!» дегандай менга талпинди. Қўлимга олдим. Эркаладим. Зеби чучук тилда Бахтиёрни гапга солиб:

— Гапира қол. Адда, тетманг, дея қол! Қани, бир «ад-да» деб юбора қолсин-чи!— дерди.

Бахтиёр бир нималар дея боягича гувранди. Опасининг сўзини такрорлаган бўлиб, англашилмас товушлар ичида «та, та!» дегандай бўлди. Бирам ширин, бирам ёқимли!

— «Ота» деяпти-я, сизни!— деди Зеби. Кулишиб олдик.— «Ота» эмас, «адда» дегин, опоқ бола!

Бахтиёр сўлакайини чиқариб, яна: «та-та» лади. Демак, аста-секин тили чиқиб келяпти. Шу он ўзимни қушдай енгил сезиб, оталик ҳиссига лиммо-лим лазатли туйғулар вужудини қамраб олди. Бир дақиқа ўзимни ҳар қандай қайғудан холи ҳис этдим. Бахтиёрнинг икки бетидан чўлп-чўлп ўпдим. Аммо шу заҳоти Зебининг бояги танбеҳи эсимга келиб, ундан кечирим сўрадим. Кейин Бахтиёрга дедим:

— Шу ерда қоласизми, а? Опангизни қийнамайсизми, а?.. Ана шунақа келиб гаплашиб турсак бемалолми?..

Охирги сўз Зебига қаратилган эди. Зеби буни тушунди-ю, жавоб беришга тортинди, қимтиниб ерга қаради. Шу он унинг рўмолидан чиқиб пешанасига илашган бир толим қўнғир сочига олчадан пириллаб тушган пушти ранг «капалак» қўнди. «Қапалак»ни учириб юбориш баҳонаси биланми ё ўзичами бошини олдинга қаратиб чиройли силкитди. Мен буни «ҳа, бемалол» деган ишорадай туйдим...

Далалар кумушдай оппоқ, бамисоли гупиллаб лайлакқор ёғиб ўтгандай.

Пахта билан вақт тарозига тушган палла. Ақл билан ирода, бурч билан виждон синовда. Радиода-ю мажлисда, газетада-ю дастурхонда гапнинг «бисмилло»си пахтадан. Соат сайин терим гурроси авжга минган. Оқ карвонлар пойгаси зўрайиб, зудлик билан маррага интилган. Дала йўлларида боши-ю думи кўринмас кумуш дарё лиммо-лим тўлқин уриб, жўшиб, тошиб оққан...

Мен ҳам, бошқа ташвишларни аранг орқага суриб, ана шу оқим ичига шўнғиб кетдим. Қанча оворагарчилик, қанча жанжал-сурондан сўнг, охирги терим машиналарини ремонтдан чиқариб бўлмасимизданоқ, бошқа «долзарб иш» чиқди, куз эрта тушиб, ёғингарчиликлар бошланиш хавфи кучайгани учун тезда «газовой» (газ билан ишловчи механикалашган марказий сушилка)ни ишга солиш зарур бўлиб қолди. Бу

вазифани мен билан Қурбон отага топширишди. Бир неча кишини ёнимизга олдик-да, бу сушилкани яна кенгайтириш, бузуқ-ёриқларини ямаш, ишдан чиққан машина печни ремонт қилишга кириша кетдик. Кун бўйи «газовой»да ишлаймиз, баъзан ярим кечагача қолиб кетамиз. Қолиб кетган кунларимиз Зиннат бувининг ўзи ё бирон дастёрдан бизга исиқ овқат етказиб туради. Бугун эса алламаҳалгача овқатдан дарак бўлмади.

— Бувинг ем-хашагимиздан хабар олмай қўйди-ку, болам,— деди силласи қуриган бобой.

Энди нима қилсак экан, деб ҳайрон бўлиб турган эдик, бизга овқат етказадиган дастёр бола қуруқ келди-да:

— Дарров уйга бораркансизлар, бувим буюрдилар,— деди.

— Ёпирай, бувингда мунақа қуруқ буюриш одати йўқ эди-ку! Меҳмон-пеҳмон келиб қолдимикин-а? Ишқилиб, инсоф билан тансиқроқ овқат қилган бўлсин-да, бувинг?— деди томоғини қириб бобой ва менга маъноли қараб олди. Лоп этиб кўнглимда, Шакар келган бўлса-я, деган гумон туғилиб, ногаҳон электр токи ургандай вужудим ларзага келди. Кейинги ҳафталар ичида биринчи бор шу алфозга тушувим эди.

Чол қуёқ зиёфат умидида, мен бўлсам кўнглисиз фикрлар билан оёқни унда-мунда қўйиб уйга бордик. Қирибоқ ҳангу манг бўлиб қолдик. Кампир йиғлаб ўтирарди. Мана, келганимга икки ойдан ошиб қоляпти, бу сабр-қанотли, оқ кўнгли кампирнинг бирон марта кўз ёши қилгани, ҳатто хиёлгина қовоқ-дудоғини осилтирганини кўрган эмасдим.

— Ҳа, нима гап? Нима бўлди?— дедик қўрқиб кетиб.

Кампир бечора йиғлай-йиғлай воқеани сўзлаб, менинг хонамни кўрсатди. Хона ўғри ургандай шипшийдам эди. Шакар келибди-да, буюмларини йиғиштириб кетибди.

— Худонинг зорисини қилиб ялиндим-ёлвордим: «Ҳей, жон қизим, қадамингни ўйлаб бос, бу йўлингдан қайт. Эрингга, ўзингга жавр қилма. Шайтонга ҳай бер, ўргаларингда нимаки ўтган бўлса унут. Тўқлидай боланг бор-а, тирик етим қилмагин, опоқ қизим!» дедим. Қулоқ солмади. «Болам етим бўлмайди, шаҳарга олиб кетаман, ишга кирдим», деди. У десам, у деди, бу десам, бу деди. Шунча ёлворишларим елга учди...

Мен қаттиқ лоҳас тортиб, ўзимни қўярга жой тополмадим. Худди бир гуноҳи азим қилиб қўйгандай чолнинг бетига қаралмай қолдим. Чол, менинг Шакар билан алоқамга бунчалик

путур етиб, ғишт қолипдан кўчганини яхши билмасди. Шунинг учун ҳам у ҳазил-ҳузул билан юпатиш кўйига тушди:

— Эркалиги тутгандир-да аёлинг тушмагурни. Эркалиги-ни кўтара қолсанг бўлмасмиди, болам, хафа қилмасдан?..

— Хафа қилганим йўқ, ота. Ўзидан-ўзи...

— Наҳотки, ўзидан-ўзи шундоқ ширин ошига заҳар солса,— деди ота энди ўйланқираб.— Балки уй-жой, рўзгоридан сиқилгандир. Ҳар хил етишмовчиликлар дегандай...

— Гап унақа икир-чикирда эмас...

— Ундай дема, болам. Ахир инсонга уй-жойдан тортиб тиш қовлагичгача даркор. Биров чидамликкина бўлади — тош келса кемириб, сув келса симириб кетаверади, бора-бора рў-ёбга чиқади. Биров мўртроқ бўлади-ю, қаттиқроқ шамолга чирт этиб узилади. Майли, энди сабр қил, болам, ич-этингни еяверма. Уйлаб ўкинига тушар, қайтиб қолар...— Ота кейин кампирга ўқрайди.— Сен ҳам ғурбатсанда. Кўз ёши қилгунча мундоқ панд-насиҳат билан йўлга сололмабсан. Кетаман деса, ағрайиб ўтираверибсан-да!

— Ағрайиб ўтирганим йўқ, отаси!— деб кампир ўзини оқлашга тушди.— Насиҳат қилиш менчалик бўлар. «Ношукурчилик ёмон, қизим. Турмушларинг бугун бўлмаса эрта ўнгла-ниб қолар, сабр керак, дедим. Ўзимизнинг ёшликда кўрган-кечирган машаққатларимизни эслатдим...»

— Эр-хотинчиликда ўтади-да, ахир. Ўзинг билан неча марта қўйди-чиқди бўлганимизни ҳам айтиб берсанг бўлмас-миди!

— Вой, отаси, қачон қўйди-чиқди бўпмиз!— деди кампир орланиб.— Инсоф билан айтинг, мен сиз билан яшаб, оч-яланғоч қолганларимда ҳам бир оғиз чурқ этганман-ми? А?

Кампирининг гаплари наша қилиб, чол кулгидан ўзини босолмади.

Чол билан кампир ҳаёти чиндан ҳам ибрат бўларли экан. Бир куни буни мен ҳам эшитгандим. Шакар билан ўртамизда дастлаб анчайин нарсадан келишмовчилик чиққанда кампир ҳикоя қилган эди. Зиннат буви бой қизи экан. Қамбағал Қурбонни яхши кўриб, Ушдай гўзал макондан қочиб келишган экан. Битта кўрпа-ёстиқ билан чўлга қамиш қапа тикиб яшашган. Қурбон олдин чўлдаги бир бойга қарол тушган. Зиннат оқсочлик ҳам қилган, эри қаватига кириб қўш ҳам ҳайдашган. Ун беш йил шу алфозда кун кечиришиб, охири рўшноликка чиқишган...

— Шунча сўзларим Шакарга кор қилмади. Йўлини тўсдим, бўлмади. Ялиниб-ёлвориб кетидан эргашдим. Токи бола-си турган боғчагача эргашиб бордим...

— Ия, бувижон,— дедим капалагим учиб,— боласини ҳам олиб кетдими ҳали?..

— Йўқ, ўғлим, кўрқма. Ҳозир эшитасан бу ёгини...

Кампир, бизнинг ташвишимизда югуриб-елиб роса ҳориган, йиғлайвериб ўпкаси шишган, зўр бериб энтикарди. Олдинизга келтириб қўйган чойдан ўзига бир пиёла узатдим-да:

— Буни ичиб олинг-да, шошмасдан гапираверинг,— дедим юрагим қинидан чиқиб кетай деб турган бўлса ҳам.

Кампир чойни ичиб, сал нафасини ростлагач, давом этди:

— Шунақа қилиб, десангиз, Шакархон келган заҳоти боласини сўради. «Дадаси уни катта яслига топширган», дедим. Яслининг қаердалигини сўраб олди. Кейин, бўҳчасини кўтарди-ю, пилдираганича кетиб қолди. Изидан тушиб етолмадим. Кўча бошига етганда бир машинага чиқди-ю кўздан ғойиб бўлди. Ҳойнаҳой ўша Зеби ишлайдиган катта яслига кетган, деб ўйладим. Қизимнинг ўзи кўпдан келмайди. Соғиниб юргандим. Уни ҳам кўрай, нима бўлганини билай, дедим-да, йўлга чиқдим. Терлаб-пишиб бир замон яслига етиб борсам, Зеби бир-икки мураббия билан боғда юрибди. Ранги бир ҳолатда. «Ҳа, қизим, соғ-омон юрибсанми, тинчликми?» десам, кўзига ёш олди-ю, тўлиқиб ҳеч нима деёлмади. Ҳамроҳлари сўзлаб беришди. Айтишларича, ҳалигина Шакархон келиб, ҳаммасининг дилини намозшом қилибди. «Болани беринглар, олиб кетаман», дебди. «Биз сизни танимаймиз. Болани дадаси топшириб кетган. Фақат у талаб қилишга ҳақли. Ўзи келсин, бамаслаҳат ҳал қилайлик», дебди ясли мудираси. Шакархон бўлса: «Бола меники. Дадаси билан ишим йўқ. Беринглар ҳозир!» деб шовқин кўтарибди. Хотинлар: «Боланинг келганига бир ойдан ошди. Чиндан онаси бўлсангиз, қаерда юрувдингиз?» деб уни роса ўсал қилишибди. Мудира Зебига: «Қани, болани олиб чиққин-чи!» деб буюрибди. Бола Зеби парваришида бўлиб, унга қаттиқ ўрганиб қолган экан. Болани кўтариб чиқибди. Шакархон болани ўз қўлига олмақчи бўлган экан, бола кўзини жаланглатибди, анчадан бери кўрмагани учун Шакардан ётсираб Зебининг пинжига ёпишиб олибди. Шакархон ер ёрилмабди, ерга кирмабди. Шундан кейин аламига чидолмай, Зеби бечорани куракда турмайдиган сўзлар билан чалпибди-ю, жўнаб қолибди...

Бувининг ҳикоясини эшитиб, ҳушим бошимдан учди. Кў-

чама-кўча изғишга тушдим. Сўнг «газовой»га бориб, иш билан ўзимни овтудим. Бир пайт, пунктга пахта топшириб қайтган машинадан Уринбой тушиб қолди. Ҳовлиққан, оғзи қулоғида. (Оқбекадан хушxabар келганга ўхшайди.) У ўз хурсандчилигини айтишдан олдин сўраб қолди:

— Янгамни қаёққа юбордингиз, ака?

— Нима деяпсан ўзинг?— дедим, томдан тараша тушгандай кутилмаган гапдан довдираб.— Қаерда кўрдинг?

— «Волга»да. Шаҳар тарафга кетяптилар-ку.

— Қанақа «Волга?» Кимнинг «Волга»си?

— Номерига қараганда шаҳарники. Иннайкейин,— деди Уринбой, ҳайрат ичида,— «Волга» рулида ўтирган йигит ҳам танишроқ кўринди кўзимга.

Менинг астойдил қизиққанганимни кўриб, Уринбой «Волга» ҳайдовчининг афти-ангорини чизиб кетди:

— Сочлари хурпайган, сақичдай мўйлови бор, ж-жа олифта кийинган, галстуги ҳам ж-жа антиқа... Артистми деб қўйдимов, қисталоқ.

Шубҳам ошди. Совиган юракка янгидан ғулғула тушди. Қўлим ишга бормаи қолди. Бобойдан олдинроқ уйга қайтдим. Узоқ вақт каравотга чалқанча чўзилиб ётдим. Толиққан бўлишимга қарамай, кўзга уйқу йўламасди. Турдим. Пастак токчаларда чанг босиб ётган китобларни титкиладим. Улар орасидан эски бир альбом чиқди. Варақласам, ундаги суратлардан бирида тўрт киши тушган: Зиннат буви, Қурбон ота, Зеби ва бир йигит. Аммо йигитнинг бетларига қуюқ сиёҳ чаплаб ташланган. Шундай бўлса-да, бу башаранинг қаерларидир менга бировни эслатди. Тунов куни Юсуф отаникида топилган расмни чўнтагимдан олдим-да, иккисини солиштириб кўрдим. Ухшашлик борми, ҳа, ҳа!..

Икки хўроз қичқирганда ота «газовой»дан қайтди.

— Ия, ўғлим, ҳалиям уйғоқмисан?— деди, расмларга эсим оғиб ўтирганимга ажабланиб.— Нима қилияпсан?

Чўчиб расмни бекитдим. Лекин кечиккан эдим. Ота маъноли қараб мендан жавоб кутарди. Узи яшириб кетадиган иш эмасди бу. Аксинча, отадан яхшилаб аниқлаб олишим зарур эди. Шунинг учун ортиқ куттирмадим. Тўрт кишилик расмни унга кўрсатиб, битгаси нега ўчирилганини сўрадим. Ота хиралашган кўзларини расмга тиккач, чуқур хўрсинди-ю, сукутга кетди. Чурқ этмай кийимларини ечиб, ўрнига чўзиларкан, бир ери санчиб азоб бераётгандай ижирғаниб ҳикоя қилди: бетига сиёҳ тортилган йигит шу районлик бўлиб, отанинг куёви экан.

Оти Абил... Сардоронинг ўгли экан... Абил Тошкентда ўқиб келган, бир колхозда зоотехник бўлиб ишлаган. Уша колхозда олдинги йили кўп мол нобуд бўлибди, қандайдир бошқа қалтис ишлар очилибди. Абил неча ой қочиб юрибди. Кейинги вақтда отаси ёрдамида областдаги қайси бир савдо идорасига жойлашиб олганмиш...

Мен икки суратга тагин бир қараб олишга ошиқдим. Отанинг оғир сукутга кетганидан фойдаланиб, чироқни ўчириш баҳонасида нарироққа бордим-да, Абилнинг башарасига қараб олдим: ҳа, важоҳати, айниқса, чағир кўзлари Сардоронинг ўзи...

«Хўп, бу ёғи-ку шундай экан, Абилнинг хотини билан турмуши қандай бўлди?» Отадан буни сўрашга истиҳола қилиб турардим. Чироқ ўчгач, ота қалби ёнгандай чуқур уф тортиб олди-да:

— У қилди, бу қилди, қизгинамни бахтсиз қилиб кетди, лаънати, — деб қўйди.

— Ташлаб кетдимиз?

— Ташлаб кетди.

— Нима сабабдан?

— Унақа арзийдиган сабаб йўқ. Тагики ярамас, қаллобми, баҳона топаверади-да. Ёлғиз баҳонаси шу эмиш: «Икки йил турдим, бола бўлмади. Туғмас чиқдинг...»

Отанинг эски дардини янгилаганимга афсусландиму, аммо ўзим учун ниҳоятда зарур гапларни билиб олган эдим.

— Отажон, — дедим унинг ҳали-бери ухлолмаслигини билиб, — айбга қўшмасангиз, яна битта нарсани сўрамоқчи эдим. У одамни таги ярамас, дедингиз-а? Шуни била туриб нега қуда бўла қолган эдингиз?

— Билганим билан кучим етармиди, болам? Сардорон шунақа аждарки, унча-мунча одамни ямламасдан ютади. Унақа эски туллак билан ўйнашиб бўладими. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳарбоб билан, деб қўйибди-я. Ҳа, у кўпларнинг бошига етган. У ёғини сўрасанг, дадангни ҳам...

Чол томоғига суяк тиқилгандай уст-устига йўталиб олди-да, негадир сўзини бошқа ёққа бурди.

— Ҳа, майли, ҳаволаси худога. Унга ҳам тикилган бало бордир...

Ота, қайғуси янгиланиб ичига сиғдирилмадими ё янги саволимдан чўчидими, ўрнидан туриб кетди. Чопонини ёпиниб ташқарига чиқди. Бирпас салқин ҳавода нафасини ростлаб келди-да, ётди. Ётди-ю, ўрнига тикан сочилгандай ўнгу сўли-

га ағанайверди. Мен ҳам айни шу аҳволда эдим. Чунки, бу кўпни кўрган чол менга, ўз таржимаи ҳолимда қоронғи бўлиб келган бир муҳим, фожиали, чигал тугуннинг учини топиб, ҳозирги тақдирим йўлига тушган ғовнинг тагини беихтиёр очиб боғандай эди. Лекин чигал тугунни ечиб ўтиришга чолнинг тоқати етмади. Ўз саволларим билан жафокаш қариянинг дил ярасини тирнаб қўйганим ҳам етар. Бас энди, ором олсин. Ўзим-чи? Ўзимнинг оромим буткул йўқолиб, хаёллар гирдоби чўлғаб кетди. Азонга яқин кўзим уйқуга толган экан, тушимда дадамни кўрдим. Дадам аёз қиш куни тойганчиқ музда ўша Сардоров билан қувишиб, баланд бир қўрғонга чиқиб кетаётганмиш. Сардоров ўзидан ўздирмасликка тиришармиш. Ўзиб кетай деганда оёғидан чалиб юборибди. Дадам бечора музли тошларга қоқила-сурила пастга қулабди. Ўзини шунча ўнглаб олай деса ҳам, Сардоров ўнглашга қўймасмиш...

Кумуш дарё оқими кучайгандан кучаймоқда.

Олди звено, бригадалар рапорти эълон қилинди. Гал колхоз, совхозларга келяпти «Гулистон» колхози район рўйхатининг белида бўлиб, гоҳ елкага ҳаклайди, гоҳ оёққа силтанади. Ҳақлаган куни колхоз радиоузелидан раиснинг овози анча шанғиллаб эшитилади, силтанган куни уйқудан қолган одамнинг хирқирашидай бўғилиб чиқади. Раисимизда тиним йўқ. Идорама-идора юриб, область марказидан ҳашарчи устига ҳашарчи келтиради. Ҳашарчининг кўпроғини тўқай бригадасига жўнатади.

Тўфахон бригадаси планни бажарган куни раис радиода бутун колхозчиларни шу ғалаба билан табриклади. Ҳиммати жўшиб кетиб ҳамма дала шийпонларида ёғлиқ палов дамлатди. Телефонга Асадни ўтқазиб, тегишли идораларга ва Марказий радиого хабар бердирди. Шахсан раиснинг ўзи область газетасидан мухбир чақириб тўқайга олиб кетибди, деб эшитдик.

Октябрнинг иккинчи ярмида бутун ишнинг маркази газовойга кўчган эди. Колхознинг ғилдирак ўқи шу ерда, суръат шу ўқнинг айланишига боғлиқ. Ҳамма бригадаларда иш тиниб, сигир-бузоқлар маърови тўхтаб, хонадонларда чироқлар ўчганда ҳам, газовойда прожектор ёқиб туни билан ишлаб чиқишади. Кўпинча мен шериклар билан тоғ-тоғ пахта ғарами

устида ухлаб оламан. Шу аҳвол неча кунлаб давом этгач, мен сал шамоллаб қолдим. Бу кеча ўрнимда Ўринбой қолиб, мени уйга жўнатишди.

Эрталаб Қурбон отам пешанамни ушлаб: «Салгина ҳароратинг бор, бугунча ишга чиқмай дори-дармон қилиб ётгин», деб тайинлаб кетди. Шундай бўлса ҳам юрагим ҳовлиқиб, тинч ётолмадим. Газовайдан бир хабар олиб келай деб кўчага чиққан эдим, раиснинг «Волга»си кўринди. Менинг ёнимга келганда машина тўхтади. Унинг ойнасидан елкасига фотоаппарат илган, лабига сигарета қистирган бир нотаниш йигит бош чиқарди, мендан гугурт сўради. Бу кечаги мухбир бўлса керак, деб ўйладим. Кеча у тўқайни кўриб қайтгач, раисникида қолган бўлса, энди қайтиб кетаётгандир. Мен «ҳозир» дедим-да, уйдан гугурт олиб чиқдим. У сигаретани тутата туриб, фамилиямни, вазифамни сўради. Айтдим.

— Ия, кўришганимиз яхши бўлди-ку,— деди менга алоҳида эътибор бериб.— Сиз билан суҳбатлашиб олишим лозим эди.

У машинадан тушди. Мен уйга таклиф этдим. У қистатмади.

— Майли, колхоз бош инженерининг уйини ҳам кўриб кета қолай,— деди кетимдан юриб.

Кирди-ю, чолнинг кулбасига таажжуб ва таассуф билан аланглаб, қалин қошларини учуриб қўйди. Супа лабига кўрпача ёздим. Мухбир қошларини чимирганича кўрпача устига газета ёзиб, оёғини чалиштириб ўтирди-да, сув ўтмас плашининг чўнтагидан блокнот чиқариб тиззасига қўйди. Исм-фамилиямни, қачон келганимни ёзиб олгач, сўради:

— Сизга тузукроқ жой беришмабди-да?

— Ўзим шу ерни хоҳладим.

Мухбир ҳайрат ичида билан бирга елкасини ҳам учуриб қўйди. Кейин асосий мақсадга ўтиб, расмий оҳангда деди:

— Ўртоқ, Камол Тўйчиев, бизни кўпроқ қизиқтирган масала — машина терими. Шу ҳақдаги материалларимни тўлароқ қилиб олсам дегандим...— У блокнотдаги ёзувларини варақлаб, керакли жойини топди-да, худди мажлисда гапираётгандек давом этди.— Мана, колхозингиз механизация туфайли аста-секин илғорлар сафига ўтиб оляпти. Тўқай лочини Тўфaxon Саримсоқова бригадаси райондагина эмас, ҳатто областда пешқадамлардан десак хато бўлмас-а? Ҳозиргача у юз эллик тонна пахта терган, боз устига эллик тонна пахта териб

бериш ваъдаси бор. Қолхоз машъали Тўфaxonдан намуна олган механик-ҳайдовчилар мавсумда қолхознинг учдан бир еридаги, яъни беш юз гектар майдондаги ҳосилини териб бериш учун социалистик мусобақани авж олдиrhoқдалар... Ана шундай деб ёзсақ бўладими, ўртоқ инженер?

— Бу... ўртоқ... кечирасиз...

— Асадулла Раимович Валижонов.

— Раҳмат, ўртоқ Валижонов. Кечирасиз,— дедим қўнглига озор етмайдиган қилиб,— бу маълумотларни қаердан олдингиз?

Кутилмаган бу савол мухбирни эсанкиратиб қўйди. Менга тийрак кўзларини ўқдай қадаб, қошини тез-тез учира бошлади (одати шу экан). Унинг тикилишидан: «Мен сенга ҳисоб беришим шартми? Бу маълумотларга шубҳанг ҳам борми?» деган маънони уқиб олиш қийин эмасди. Унинг саволини кутиб ўтирмадим-да:

— Афсуски, бу маълумотлар ноаниқ, ўртоқ Валижонов,— дедим. Кейин бу сўзимни исботлашга киришиб кетдим. Аввало, қолхоз учдан бир пахта майдонини машинада теришни планлаштиргани билан бу план неча марта ўзгарилиб, қарталар чалкашиб кетгани, ана шу ернинг анчагина қисми машина теримига мослаштирилмагани, ғўза парваришида агротехника хатоларига йўл қўйилганини тушунтирдим. Шу сабабдан ҳозир пландаги ерларнинг ҳам бир қисми қўлда териб юборилаётганини айтдим. Тўфaxon бригадаси ҳақидаги маълумотлар ҳам аниқ эмаслигини мисоллар билан исботлай кетдим. Мухбир қошини ҳадеб учирганча ҳар сўзимда тўхта-тар, қайтариб сўраб, ўз блокнотига битталаб ёзиб оларди.

Мухбир янги тутатган сигаретасини лабининг у бурчидан бу бурчига сура-сура:

— Биласизми, ўртоқ Тўйчиев... бу фикрларингиз жуда галати... Аммо...— деб бир оз чайналгандан сўнг, ён берди.— Ҳар ҳолда қизиқарли ҳамма учун...

Кейин у мендан шу фикрларимни мақола қилиб ёзиб беришни илтимос қилиб қолди:

— Мақолада машина терими билан боғлиқ фикрларингизни ҳам, умуман, механизацияга, агротехникага доир мулоҳазаларингизни ҳам баён қилаверишингиз мумкин. Биз буни газетамизда: «Қишлоқ инженериниң ўйлари», рубрикасида босиб чиқарамиз... «Ҳа, дарвоқе,— деди яна бир нарса эсига келиб,— мақола охирида келажак режаларни ҳам унутманг-а! Раисингиз, янгидан бунёдга келтириладиган техника

саройи лойиҳасини менга кўрсатди. Қизиқарли лойиҳа! Ана шу сарой битгандан сўнг, колхозда комплекс механизацияга қандай шароитлар туғилади, ана шу ёғини ҳам кўрсатиб ўтсангиз, мақолангиз ўқимишли бўлади.

— Раисдан сўрадингизми сарой қурилиши қачон бошланишини?

— Йиғим-теримни тугатиб олиб оқ бошлаймиз, деяптику!— деди мухбир ишонч билан.

Демак, раисимиз бу лойиҳанинг тузилишини ўз ташаббуси қилиб оғиз кўпиртирган кўринади. Майли, кимга нима деб мақтанса мақтансин, ишқилиб, инсофга келса-ю, лойиҳани ботроқ ишга солиб юборса бўлгани!..

Мухбирнинг топшириғи мени ўйлатиб қўйди. Миямга тўп-ланиб юрган фикр-мулоҳазаларни юзага чиқаришни нечоғли истамай, аммо иш, ғалваларим бошдан ошиб ётган бир пайтда, қандай қилиб бунақа вазифани удалай олдим. Ҳам шошилишч, ҳам масъулиятли! Илгари ёзиб юрганымда ҳам бўлак гап эди.

— Айтган фикрларимни ўзингиз ёзиб қўя қолсангиз бўлмайдими?— дедим илтимос билан.

— Йўқ, Камолжон,— деди у энди расмий муомалани қўйиб,— журналист билан мутахассиснинг қалами, кўзи бошқа-бошқа. Дилдагини қоғозга тушириш сиздан, лаби-лунжини тўғрилаш биздан. Эрталабгача битказасиз, олиб кетаман.

Хулласи, қўймади. Бўйнимга юклаб кетди. Шу минутда миямга янги саволлар бостириб кирди: хўп, мақолани бир амаллаб ёзарман-а, аммо кетидан келадиган бош оғриқлари қанақа бўларкин? Ёзиб бермасам-чи, бибурдлик бўлади, бибурдликкина эмас, қўрқоқлик!.. Қуни билан қўлим ишда-ю, миямда шу фикр. Ноилож кечқурун уйга бориб оқ столга ўтирдим...

Фикрларимни бир ерга жамлаб мақолани ёзишга киришдим, ҳадеганда юришавермади. Бошим юк босгандай оғирлашиб кетди. Салгина ором олиб олай-чи, деб супага чўзилган эдим, кўзим илинибди. Бир пайт тепамга биров келиб туртади.

— Тур-э, бағрингни ерга бермай. Ётадиган вақтми ҳозир!..

Кўзимни очсам — Асад. Уч-тўрт кундан бери қораси кўринмаган эди. Соқоли ўсиб, кийим-боши ғижимланиб, рангини чўл изғирини ялаб кетибди.

— Қани, қаддингни кўтар-чи, икки бўйдоқ бир отамлашайлик. Одам жуда эзилиб хор бўп кетди.

— Сен нега бўйдоқ бўласан?— дедим уйқумни бўлгани учун малол чекиб.— Хотинчангни олдида эдинг шекилли? Хотинчанг планни бажарибди. Ошиқларнинг олчи-ку!

— Э, қўйсанг-чи,— у сўзларимни қулоғи остидан ўтказиб, ҳасратга тушиб кетди,— олдига борганим билан кошки бир қайрилиб қараса. Беш кундан бу ёғига дастёрчиликдан бошинг чиқдими, дегин. Ҳали у, ҳали бу ишни юклайвериб, одами нимом жинни қилворди. Мен сенга айтсам, тўқай бригадаси карвонсарой бўп кетган... Эринмаган одам: қани, донгдор аёл билан танишиб келайлик-чи, деб бораверади. Эртами-кеч меҳмонларга қарашдан тортиб, пунктга пахта топшириб келишгача бизнинг гарданда. «Ҳей, хотинча, уйдаги дастёрчилик ҳам етади. Биз бригадага правление билан партташкilotнинг вакили бўлиб келганмиз!» дедим.

— У нима деди?

— У бўлса: «Ҳозир терим маъракаси, катта-кичикнинг фарқи йўқ», дейди.

— Сен нима дединг?— дедим жўрттага.

— Мен унга: «Ҳей, худо хайр бергур, пахта йўлида эрдан, уй-жойдан кечсин, деб қаерда айтган? Фақат отингни радиодами, мажлисдами катталар тилидан эшитиб турамыз, холос. «Тўфахон ундоқ! Тўфахон мундоқ!» деб... Эшитмоқ бору, кўрмоқ йўқ экан-да. Сен ҳам мундоқ хотинларга ўхшаб бир кунярим кун уйингдан хабар олсанг бўлмайдими, барака топкур, одам қаровсиз қолиб ёввойи бўп кетди-ку!» — дедим.— Асад ўхшатибманми дегандек кулиб қўйди.

— У нима деди?— дедим, менинг ҳам кулгим қистаб.

— Ке қўй, майнабозчиликни. Тур, амалий ишга ўтайлик.

— Барибир мот бўлсан-да!— дедим тилини қичитиб.

— Мот бўлиб бўлман хотин кишидан!

— Орқасидан чиранасан-да. Олдида мулла минган эшакдай бош эгиб турасан. Бўлмаса нима деди у охирида?

— «Қандоқ қилай, бошимда каттакон-давлат иши турган бўлса, бир минут бўшамасам!» деди. «Бошида давлат иши бор хотин битта сенми! Норбуви худога нима ёзибди — ҳам юрт ишини қилади, ҳам уй-жойини, эрини эплайди...» Ҳамма гапим ҳам бир бўлди-ю, буниси ҳам. Тўфахон чидолмасдан, худди тутқалоқ тутгандай қалтираб, лаблари гезариб, йиғидан аламини олди. Хотинга хотин кишини мақташ, гўёки ўтмас пичоқда бўғизлаш билан баробар экан, деб қўйдим. «Сиз

санамай саккиз деяверасиз. Ичимдагини билмайсиз...» деб ўздан-ўзи алланималар, аллакимлардан нолиб, бирпас кўз ёши қилиб олди-ю, кейин десанг, бирдан сиёсатга ўтди: «Сизни правление билан партташкилот бригада ишига амалий ёрдам берсин деб юборган, гап сотишгама!» Бу сўз менинг биқинимга найза бўлиб санчилди. «Ҳали сизга шунча қилган хизматларим гап сотиш бўлдим! Иззатим шуми ҳали! Вой, ўйнаб қўйдим мунақа вакилга-е», дедиму, секин жуфтакни ростлаб қолдим, ошнам...

Асаднинг жағи тингунча мен манқалдонга чойдиш қўйиб юбордим.

— Э, чой-пойнинг нимаси, қурумсоқ. Жиндаккина бўлсаям иссиқ ковшовдан бўлсин-да!— деб, у фуфайкаси ичидан дўқ эткизиб хонтахтага тугунчак олиб қўйди-да, очди: бир шиша ароқ билан ҳозиргина кўлдан тутиб келинган лаққа балиқ.

— Бу нима учун? Тўфaxonнинг муваффақияти учунми?

— Пўловой-шўловойни қўй. Қани, пичоқ билан картошка-пиёз ол.

Иккимиз жаз-биз қилишга киришдик. Асад масаллиқни қозонга солишдан олдиноқ, нон билан пиёзни закуска қилиб шишадагидан бир пиёла отиб олди. Бунинг хурушига манқалдондаги олов тапти қўшилиб Асад қизишди-да, яна гапхонаси очилди.

— Гапнинг йўғони бу ёқда турибди, ошнам. Ё эшитдингми?— Афтимга савол назари билан тикилиб тургач, худди дўппи тагида одам бордай паст овозда давом этди.— Бошқарма парткоми ишимиздан норизо бўлибди. Берган сводкаларимиздан ишқал топибди.

— Қанақа ишқал?— дедим, яқинда бошқарма парткомда бўлган мажлисни эслаб.

— Кеча раис радиода сўзлади-ку. Уша сўзи устида партком қизиқиб қолибди. Дарров текширтирибди ҳам. Шу масалани ўзимизнинг партия ташкилотимизга ҳавола қилибди. Аммо-чи,— деди у мени дўстларча огоҳлантириб,— ҳушёр бўлишимиз керак, ошнам. Қўпроқ гап машина теримига тааллуқли, дейишяпти. Тагин пўстагимизни қоқишмасин!..

— Қалтирама, оғайним, пўстагимизни қоқса, сеникини қорқармиди. Борди-ю, қоқишганда ҳам сеникига ўтмайди барибир. Қалин бўлиб қолган теринг,— дедим кулгига олиб.

— Ҳей, ошнам,— деди у боягича ваҳма билан,— кулгили жойи йўқ. Бошинга тушмаган-да. Ҳазиллашма бу иш билан,

— Бўлмаса айт-чи,— дедим Асадни тагин бир марта синаб кўриш учун,— колхозимизда ишкалликлар борми?

— Ҳа, жўрттага сўраяпсан-а, ошнам!.. Неча марта гап-лашдик-ку ишкалликларни! Йўқотишга киришяпмиз-ку бир-галашиб!

— Нега илгарироқ гапирмадиларинг? Илгарироқ йўқотмадиларинг бу ишкалликларни? Йигиб ўтирдиларинг?

— Отанг темирчи ўтганмас-ку,— деди Асад чидолмай.— Гурбатни қўй, кайфни қочирма, шу тобда ўзим аранг етишиб турганимда. Қани, овқатни сузайлик, қорин таталаб кетди!

Мен лаган, қошиқларни юварканман, Асад жиқ-жиқ қайнаётган овқатнинг тузини кўриб, тилини лаззат билан чапиллатди.

— Бай-бай, қулинг ўргилсин закуска бўлди-да!— деб мақтай-мақтай сузди.

Мазали балиқни тушириб, шипадагининг ярмидан кўпрогини тортгандан сўнг, Асад пешанасига шاپиллатиб урди:

— Эҳ, хом калла, асли сани табриклагани келиб, хаёлим бошқа кўчаларга бурилиб кетибди-я. Асли бугун сен ош қилиб беришинг керак эди-я!

— Нима сабабдан?

— Сабаби кўп. Биринчидан, янги вазифага минишинг.

— Янги гап эмас-ку!

— Эски гап бўлгани билан, амалга энди ошди-да. Мен тўқайга кетаётган куним. Аканг ёзди буйруқни шу ош ейдиган қўли билан. Шунда раисдан: «Нега оғайнимнинг иши мунча чўзилди?» деб сўрасам, гап ўртамизда қолсин деб айтди: ишингни оқма мараз қилиб юрган Сардоров экан. Нима дебди-я ноинсоф: «Энди тухумни ёриб чиққан жўжага бундай вазифа ҳайф!» Йўқ, кейин ниманинг андишасига борибди-ю, ён берибди.

— Тўсқинлик қилганига баҳона шу эканми фақат?

— Эшитганим шу-да... Хўш, ош қилиб беришингга иккинчи сабаб, лойиҳангнинг ўтиши... Буни ҳам кечагина раиснинг ўз оғзидан эшитдим: «Ўртоғингнинг лойиҳасини кўриб чиқдик. Чаккимас. Яқинда ишга соламиз», деди.

— Ия, мен қолиб, нима учун сенга айтди?— дедим қизиқиб. (Ўзим бир неча кундан буён «суймаганга суйкалма» қилиб раисга рўпара келмай юрувдим-да.)

— Бари бир эмасми. Сенга дарров етказишимни билдида... Энди учинчи янгиликни ош устида айтаман-а?

— Ҳа, бўпти. Кўп чўзмасдан жўнай қол. Ишим қолиб кет-



Ҳаким Назир ҳамкасблари билан Сирдарё район „Малик“ совхозининг Жавод Кучтиев бригадасида. (1967 йил, май)

ди,— дедим, бари бир Асаднинг ичида гап ётмаслигини билиб.

Асад, эртага кечқурун албатта мендан палов ундирадиган бўлиб, охирги янгиликни сақлаб қолди.

У кетаркан, ўзимча ўйладим: «Бу янгиликларнинг бари нечук шу пайтга тўғри келиб қолдйкин? Нима ҳодиса бўляпти ўзи? Қаёқдан кун чиқяпти?»

Икки хўроз ўтгангача ўтириб, мақоланинг чаласини ёздим. Шу иш орасида туйнукдан шамол ургандай миямга ҳалиги савол бостириб кирарди: «Қаёқдан кун чиқди? Нима ҳодиса бўляпти ўзи?..»

—Бурга тепибди деб эшитдим. Дурустмисан, укажон?— деб эрта билан раис кириб келди.

Неча кундан бери тузуккина саломлашмаган раиснинг шундоқ иши тиғиз пайтда уйимга ҳол сўраб келиши пича кўнглимни кўтарди. Шу билан бирга, бу бежиз эмасдир деган хаёлга ҳам бордим. «Нима ҳодиса бўляпти ўзи?..»

Мен ҳозир ишга чиқмоқчи бўлиб турганимни айтган эдим. Раис:

— Аҳволингга қара, укажон. Агар дуруст бўлсанг унда майли, юр,— деди.

Эшикда турган «Волга»сига ўтқазди. Кўпдан минмаган «Волга» сини минганидан бугун раиснинг кайфи чоғми деб қўйдим, муомаласи ҳам бошқача. Буни ўзимча ҳар нарсага йўйиб кетяпман: бир-икки кундан бери ҳаво яхши келиб, терим графиги тўла бажарилаётгани учунмикин, Тўфaxon бригадаси рапорт бергани сабабмикин, ё бошқа бирон сабабдан?.. Ундоқ десам, кечаси Асад айтган текшириш ҳақидаги хабар қаердан чиқди ёки бу ҳозирча раиснинг қулоғига етиб келмадимикин?..

Раис, қишлоқнинг эндигина обод қилина бошлаган Тўфaxon кўчаси бошига борганда тўхтади. Мени эндигина сувоқдан чиқиб, томига шифр ёпилаётган бир бинога бошлаб кирди. Икки хонали, олди пешайвонли, шинамгина уй.

— Мана шу участкани сенга бермоқчимиз, укажон,— деди раис алоҳида ҳиммат ва меҳрибонлик кўрсатган бўлиб.

Мен, бу уйни ким қургану, нега бўш турибди, деб ажабланган эдим. Раис:

— Узумини еявер, боғини сўрама. Ўзимизники-да,— деб кулди.

— Раҳмат,— дедим яхши тушунмасам ҳам.— Чол-кампирага ўрганишиб қолдик. Жойимиз ёмон эмас..

Раис афтимга, биринчи кўраётгандек, ғалати тикилиб, деди:

— Узинг ҳам-чи, ҳей укажон, жуда тортинчоқ экансан. Бошқа одам бўлганда аллақачон талашиб-тортишиб ҳақини ундириб оларди. Бола йиғламаса она сут бермайди, деган гап бор. Биздан ҳам пича бепарволик ўтган, албатта. Чолникида сиқилишиб қолдинглар. Бола-чақали одамга алоҳида уй бўлгани яхши-да, шундай эмасми, укажон?— деб писанда қилиб қўйди. Сўнг у уй аҳволимга қизиқди.— Энди тўғрисини айтарсан-а, укажон, келин билан муросанг тузалдими? Ё ҳалиям араз-аразми?

Билиб турган ва ўзи ҳам қисман сабаб бўлган можарони яна аниқлаши эриш туюлди менга.

— Нима қиласиз ўсмоқчилаб? Бўлар иш бўлди, бўёғи синди...

— Арази қаттиқ эканми, а?— деди у, жиним қўзиб турганига парво ҳам қилмай.

— Ҳа?

— Қимдан?— деди раис, худди ўзидан чўчигандай.

— Ҳаммамиздан. Сиздан ҳам!— дедим кўтара савдо қилиб.

— Чиндан-а!— деди астойдил ҳуркиб. Кейин мўйлови титраб, кўзлари аланг-жалаңг бўлиб турди-да, бирдан тилёғламалик билан гинахонликка ўтди.— Укажон, шундоқ кор-қол бўлган экан, наҳотки вақтида бир оғиз шипшитмасанг-а, ахир келиннинг гина-кудуратини кўнглидан чиқаришга ҳаракат қилмасмидик...

— Кечиринг-ку, раис ака, қалбаки мулозаматлар меъдага тегди-да. Шипшитиш бўлса вақтида шипшитганмиз. Аммо бировнинг ишига бировнинг қўли саратонда совқотаркан...

Мендан муячча шарттакилик кутмаган раиснинг асабдан беллари тиришиб кетди-ю, шундай бўлса ҳам яна ўзини босди, катта бошини кичик қилиб ўкинч билдирди ва андавалашга тушди:

— Хом сут эмган бандамиз-да. Мендан ўтган бўлса кечир, укажон. Энди эл оғзига тушмасдан бу хатони тўғрилаб, оилангни тиклаб қўймасак бўлмайди. Мендан қандай кўмак керак бўлса айт, тортинма.

— Яна қайтараман, Турғунбой ака, бу савдони қўйинг, безор бўлдим...

— Ҳа, майли, ҳозир хунобинг ошиб турибди. Сен қотишмасанг қотишма. Узим киришаман бу ишга. Ҳар қандай қилиб бўлса ҳам келишни қақиртириб, икковингизнинг қулоғингизни чўзиб яраштириб қўйганим бўлсин. Қелин келган куни мана шу уйнинг калитини қўлингга топшираман. Бола-чақанг билан кўчиб кирасан. Худди Тўфaxonникида бўлганидек ҳовли тўйингни қилиб, ўзим бош-қош бўламан...

Энсам қотиб турганига қарамай пайтдан фойдаланмоқчи бўлдим: мендан кўра ҳам уйга муҳтож кишилар борлигини, айниқса, Уринбой уйланмоқчи бўлиб жойга қараб қолгани, агар талаби қондирилмаса, шундоқ яхши кадр қўлимиздан чиқиб кетишлигини айтдим. Раис Уринбойнинг арзидан хабардор экан, уни ҳам жой билан таъминлашга ваъда берди.

— Унга айтиб қўйгин,— деди,— унақа тентаклик қилиб кетаман-петаман деб юрмасин. Ким кўринса ҳасрат қилавермасин. Умуман,— деди раис хаёлга берилиб,— биз яқин вақтлар ичида ҳамма кадрларимизнинг уй-жойини яхшилаб берамиз. Билиб қўй, сенинг қайта қуриш ҳақидаги лойиҳангни ҳам тезда амалга оширамиз, қурилиш бошқармаси билан ҳам гаплашиб қўйдим. «Гулистон»имиз ўз номига муносиб бўлиб қолади. Ҳа, укажон, қачонгача «Коммунизм» якка-ю ягона бўлиб турсин!

Тошматовнинг дил қаърида яширинган, мудом ичини тирнаб тинчлик бермай келган армони пўкакдай қалқиб юзага чиқди. У, кўпинча бизга, «эртанги хаёлларга берилиб бугунги долзарб вазифани унутма», деса ҳам, шу тобда ўзи янги қишлоқнинг келажагини тасвирлаб хаёлларга берилди. Ҳозир у негадир сира шошилмаётган эди. Янги уйнинг эшиклари, деразаларининг тўғри ўрнатилганлигини синчковлик билан текшириб, бир оз фурсат ўтказгандан сўнг, гапни аста-секин тағин оила масаласига ёпиштириб келди. Оила масаласи ниҳоятда нозик эканлиги, киши ақл-тадбир билан иш тутмаса оғир хатоларга йўл қўйиши мумкинлиги устида ўзича мулоҳаза юрита кетди... Ҳа, менга шама қияпти. Менинг оила аҳволимдан тўла хабар топибди-ю, ҳозир шу ҳақда насихатга ўтмоқчи деб турсам, у бетимга боқмасдан эҳтиётлик билан.

— Кечирасану, Камолжон, акалик қилиб ҳаддим сиғиб гапиряпман,— деди-да, сўз даромадини кутилмаган ёққа буриб юборди. Ялт этиб афтига қарадим. У мўйловини силаб, мийиғида кулиб турди-да, Қурбон отанинг қизи билан қандай алоқам борлигини сўраб қолди.

Эсанкираб нима деяримни билмай қолдим. Дабдурустан «ҳеч қандай алоқам йўқ» деб юборишга виждоним йўл қўймади. Ҳзимни сал босиб ҳушимни тўплаб олгач, болани яслига топширишим туфайли Зеби билан танишганимни айтдим.

— Биладан, сендан бирон ноҳўя иш содир бўлиши мумкинмас,— деди кўнглимни чўқтирмаслик учун раис,— лекин узун қулоқ деган нарса бор. Қадамнингга эҳтиёт бўлганинг яхши-да, укажон. Шайтоннинг сўзига учиб, ўзингни бадном қилиб қўймагин, деётганим...

Менда баъзи кишилардай ҳар нарсага билан қараш, бадгумонлик хусусиятлари йўқлигини биласан, дўстим. Аксинча, ишонувчанлик бор. Баъзан бу хусусиятим мени доғда қолдириб, қийин аҳволга солиб қўядики, буни юқоридаги саргузаштларимдан ҳам кўриб турибсан. Зарур пайтларда бирдан-бир суянчиғим — виждоним бўлади. Виждон энг ишончли торози, алдамайди. Виждондан ўткир, сезгир доктор ҳам йўқ, диагноз қўйишда адашмайди.

Раиснинг бугун менга нечук шунча валлакатлик қилгани, «ака»ларча маслаҳатлар берганини миям сиғдирилмади, мен уни виждонимга ҳавола қилиб кўрдим. Виждоним эса раиснинг бу муомаласи тагида бир гап бор, деб нидо қиларди... Чиндан ҳам, ёмғир ёғиб турганда чиққан офтобдан кўрқ, деган гап бор!

Раис мени газовойга етказиб қўймоқчи бўлган эди, мен устахонадагилардан хабар олай деб тушиб қолдим.

Дастлаб Ҳринбойни уй ҳақидаги хушхабар билан хурсанд қилай деб қарасам, у устахонада кўринмади. Ҳамроҳлари ҳам уни илҳақ бўлиб кутиб туришган экан. Чунки ҳалигина колхоз почтальони унинг номига хат келтирибди. Қонвертдаги ёзувдан буни ким юборганини билиш қийин эди. Йигитлар ўзларича бу бирон қиздан деб бичиб-тўқишмоқда, биттаси: «Ҳринбой келсин, ўйнатамиз!» деса, иккинчиси: «Ўйнаган билан қутулмайди, яримтага эритамиз!» Қонверт ичида антиқа гаплар бор, Ҳринбойнинг ўзи ўлиб кутаётган эди», дерди.

Бугун Ҳринбой ўнг ёнбоши билан турган экан, деб йигитлар гурунглашаётган эди, велосипедда ўзи келиб қолди. Унинг қовоқ-тумшуги осилганди. Гурра уни йигитлар қуршаб олиб, конвертни кўз-кўз қилиб ўйнаб беришни талаб қилишди. Ҳринбойга негадир бу ҳазил сингмади. Кейин ўйнар дедим-да, хатни унга олиб бердим. Четга чиқиб хатни ўқиди-ю, сепкилли сариқ бетларига қизил югурди. Тиржая бошлаган лабини йиғиштириб, хатни менга тутқазди. Хатга кўз югурти-

рарканман, этим жимирлашиб кетди. Ўзининг нозик кўнгил сирини ишонгани учун Уринбойга яна ихлосим ортди. Оқбекадан дуойи салом. Уша ўзимиз билган, тўқай бригадасидаги табелчи қиз.

У, ўз дуойи саломини одатдагича «табиатнинг нозик жойларидан» соғлик-омонлик тилашдан бошлабди-да, қозоқча сўзлар аралаштириб қўйидаги терма билан тугатибди:

Ов қилганда отганинг камон-ўқми?
Мендан бўлак суйганинг борми, жўқми?
Нега мундай бедарак бўлиб кетдинг,
Йўлларингда гул тутиб ким жўлиқди?
Хатим учиб борувга қарчигайми,
Ерминан ёр топишса ёлчигайми?
Бир баҳона топилса келар бўлсанг,
Йўлларингга чиқайми ё чиқмайми?..

— Ия, ҳа, муборак бўлсин,— дедим Уринбойнинг қулоғига,— чаккимас-ку, шоирликдан ҳам хабари бор экан. Сен дейман, бепарволик қилиб хийла дилини оғритиб қўйганга ўхшайсан. Эҳтиёт бўл, кўнгил нозик нарса...

Уринбой яна қизаринди. Мени имлаб бир четга олиб чиқди. Йигитлар ҳам ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

— Ҳа, майли, бекитавер-чи. Қачонгача бекитаркинсан,— дейишди-да, ишларига уннаб кетишди.

— Уртоқларингдан мунча сир тутмасанг! Палончидан дуойи салом келибди деб айтавермайсанми. Бугун бўлмаса эрта ошкор бўладиган иш-ку ўзи!— десам, Уринбой ажабланиб:

— Нега ошкор бўларкан?— деди.

— Тўй қиламиз-ку, ахир!

— Э, ака, унга неча қовун пишиғи бор!— деди умидсизлик билан.

— Кўриниб турибдики,— дедим хатни қўлига тутқазиб,— қиз сенга чин кўнгилдан берилган. Сал йўқламай қўйганинг учун бағри эзилиб кетибди. Бошқаларга рашк ҳам қила бошлабди. Уни қара:

«Нега мундай бедарак бўлиб кетдинг.
Йўлларингда гул тутиб ким жўлиқди?»

Билиб қўй, рашк — муҳаббатнинг шериги. Сен ўзинг ҳам унга ошиқу беқарорсан ё янглишдимми?

— Бу-ку, шундай-а, ака,— деди иқроор бўлиб Уринбой,— буни... амалга ошириш қийинда...

Уринбойнинг нима демоқчи эканини тушуниб турганим учун, очиқ далда бердим:

— Энди ҳам ема, ука, сенга янги уй тегадиган бўлди. Раис ўз оғзи билан айтди.

Уринбойнинг кўзлари қинидан чиққудай, оғзи қулоғига етгудай бўлди. Аммо шу заҳоти тагин турқи ўзгариб:

— Тўқайдан юборармиди?— деб қўйди.

— Оқбёканими? Юборадиган қиламиз-да. Қараб турармидик!

— Қайдам,— деди Уринбой гумонга берилиб,— бу ёқда бошқа ишқал чиқиб турибди...

— Хўш, хўш?— дедим сергак тортиб.

— Кечаси десангиз, уйимга Сўфиев борди. Умрида келмаган одам, бемаҳалда нима қилиб юрибди деб ажабландим. Аввалига яхшилаб ҳол-аҳвол сўради. «Яқинда Уринбойнинг бошини иккита, оёғини тўртта қилиб қўямиз!» деб кампиримнинг кўнглини кўтарган бўлди. Кампирим чой ҳаракатида ташқарига чиққанда, десангиз, секин-секин авраб бўйнимга бўйинтуруқ илишга уринди...

Ҳов икки ҳафтача бурун Уринбой Тўфахоннинг машинаси учун зарур материалларни район марказидаги бир танишидан ўз пулига сотиб олиб келишга мажбур бўлганини билган эдим. Аввало, бу ишни Уринбой Сўфиевнинг маслаҳати билан қилган экан. Эндиликда, Уринбойга материал сотган одам ўшанақа ишлари билан қўлга тушиб қолибди. Терговчи қаердандир билиб Уринбойни ҳам гувоҳликка чақирибди. Қўлга тушган одам Сўфиевнинг гумаштаси экан, бу ёқда иши ревизия бўлаётган Сўфиевнинг товонига қурт тушиб қолибди. Катта бошини кичик қилиб, Уринбойдан: «Уша ишни сўраса, ўлимдан хабарим бор, бундан хабарим йўқ, деб тониб тураверасан, ўғлим!» деб ўтинибди.

— Хўш,— дедим хавотирланиб,— шундоқ деб тонишга ваъда қилдингми?

— Бе-е, ака, Уринбойни аноий деб ўйлаяпсизми! Олдин алдаб сирини билдим. Уша гумаштасининг отини, қилган ишларини аниқлаб олдим. Кейин-чи: «Бунақа лўттибозликлар билан бошимни қотирмасангиз, Сўфи амакижон!» дедим дангал. Утакаси ёрилгудай бўлди. Сўлоқмондай одам оёғимга йиқилгудай бўлиб: «Сени ўғлим деганман, умрингдан барак топ, ўртамизда қолсин шу гап, илоё, омадингни берсин!»

деб дуо қилишга тушди. Менинг ҳеч кимга айтмасликка ваъда беришимни кутиб ўтираверди. Тезроқ кетсин деб, охири мен унга: «Сўфи ака, хотиржам бўлинг, ҳеч кимга айтиб ўтирмайман. Фақат шундоқ-шундоқ деб ёзиб бера қоламан, холос!» дедим. Кўзлари қинидан чиқиб тахта бўб қолди. Мендан умиди узилиб, нафаси ичига тушди. Безгак туггандай титраб-қақшаганча чиқиб кетди. Кетидан кузатиб чиқсам, йўлакда бир халта турибди, зилдаккина, ким билади ичида нималари бор. Дарров халтани кўтариб чиқдим-да: «Ҳов, Сўфи амакижон, манави эсингиздан чиқибди!» деб қўлига тутқазиб юбордим. У, қарғабми, дуо ўқибми, бир нималар дея пичирлаганча қоронғига сингиб кетди...

Бу ҳангамадан ҳам ғазабим келиб, ҳам кулгим қистаб жўрттага:

— Отанг тенги одамни моховга ошна қилибсан, қандай кўнглинг бўлди-а?— десам, Уринбой:

— Нима қилай, эгри тўнкага эгри тўқмоқда,— деб қўйди. Унинг овозида ҳаяжон бор эди.

— Қўявер, тулки ўз тумшугидан илинади. Сен бунақа ташвишларни унутгин-да, тўй тарадудини кўравергин. Ҳа, тезда Оқбекага жавоб қил. Яхшиси, сен ҳам шунақа байт билан ёз. Қозоқ қизлари шеър айтисувни жақси кўради. Қўлингдан келами?

— Э, осон бўптими бу!

— Ҳа, лаб-даҳан етишмайдими? Бўлмаса тўқайга ўзинг бориб кўришиб кела қолгин. Қўнгли кўтарилади, гиналари унутилади. Иложи бўлса тўй маслаҳатини қилиб келасан. Менимча, тўйни план бажарилиб бўлиши билан, байрам кунлари қилганимиз яхши-а?

— Бўлишига кўзим етмайди-да, ака?

— Нега кўзинг етмайди, ахир?

— Бояги ғалва... тагин оғирлашиб кетса. Мени бу ердагилар тинч қўйишармиди! Шунақа ғавғоларга қолиб юргандан кўра-чи, ака, бу ердан жўнай қолсам дейман-да?— Уринбой ҳамма нарсадан кечгандай, қаттиқ қўл силтаб қўйди.

— Қойил,— дедим унинг қилиғига ҳайфим келиб,— сени туппа-тузук, эси бутун бола десам, кўкнори хаёл, васвас экансан-ку. Ҳали шу юрак билан чўл қувиб юрганмидинг-а?.. Ҳўш, қаёқни кўзляяпсан? «Коммунизм» колхозинидир-да?

Уринбой тутилиб қолди. Ҳойнаҳой тунов кунни борганда Кенжабой акага ишларидан ҳасрат қилган бўлса, Кенжабой ака бағри кенг одам, дарров «кела қол» деб бағрини очганми-

кин? Шундайми, деб сўрасам, Уринбой тонмади-ку, бироқ бундай таклиф Кенжабой академикданмас, у ердаги бошқа ўртоқларидан чиққанини тан олди.

Мен Уринбойга насиҳат қила бошладим.

— У ёғини сўрасанг,— дедим,— менинг ҳам оилавий аҳволим яхшимас. Ўзимдан ўтганни ўзим биламану, сенга ўхшаб бировга ҳасрат қилмайман. Тишимни тишимга қўйиб чидаб юрибман.

— Сизга ҳайронман, ака,— деди сўзимни бўлиб Уринбой,— олий маълумотли одам илмингизни хор қилиб нима қилардингиз-а, бу ерда? Шаҳарда тузукроқ яшардингиз-ку!

Уринбой баттар тилимни қичитди.

— Мен бу ерга ош-нон деб келганим йўқ, у ёғини сўрасанг. Агар фақат шуни ўйлаганимда, чиндан, шаҳарда ноним бутун эди. Мени қадрдон Кўктерака бошлаб келган нарса мана шу бўлди!— дедим кафтимни чап кўкрагимга босиб.— Одамда нафс, шухрат балосидан ташқари виждон, бурч деган нарса бор, мана булар ҳар нарсадан зўрроқ, тушундингми? Мен мана шу қишлоғим, ўзим туғилиб ўсган ерим олдида қарздорман. Отамнинг, онамнинг хоклари олдида қарздорман. У ёғини сўрасанг, менга илмини, обрўни ҳам ана шу отам, онам ётган Кўктерака тупроғи берди, шу азиз тупроқнинг, шу элимнинг туз-нонини еб ўсдим, одам бўлдим. Ана шулар олдидаги бурч олиб келди мени Кўктерагимга. Шу бурчни қанча оғир, мушкул бўлса ҳам адо этишим шарт. Йўқ, бир ўзим эмас, сен билан, кўпчилик билан тиришиб-тортишиб, уриниб-суришиб бўлса ҳам адо этишимиз керак! Бўлмаса маломатга қоламиз, ука. Биздан на ота, на она, на эл-юрт рози бўлади! Сен ўз севганингга шу деганларимни айт, ундан сўра, чиндан севса, у ҳам кетишингга асло рози бўлмас!

Менинг тўлиқиғ ёниб кетганимдан таъсирландими, Уринбойнинг кўзларига филт-филт ёш келди. Қуллуқ қилгандай, икки қўлини кўксига қўйди...

Ўринбой билан дардлашиб олганимдан сўнг, хийла руҳим енгил тортди. Газовойда йигитлар билан чақчақлашиб пахта қуритиш ва ортишга зўр бераётган эдик.

Чошгоҳ маҳали колхоз қоровули отда келиб менга, Қурбон отага, бугундан шу ерда ишлашаётган Асадга таклифнома улашиб кетди. Норбуви Ҳасанова, шу кун кечқурун идора-

да партбюронинг кенгайтирилган йиғилиши бўлишини хабар қилибди.

Шундоқ иш тигизда мажлис? Қанақа зарур масала чиқиб қолдйкин? Ҳали раис билан кўришганимда ҳеч нима демаган эдику?

Доим ҳамма янгиликдан биринчи дарак топадиган Асад:

— Кеча сенга бир хабар айтувдим шеқилли: бошқарма парткоми ишимиздан норозимиш, деб. Уша масаладир?

Биз қош қорайганда идорага кириб бордик. Энди уч-тўрт киши келиб раис кабинетида гурунглашиб ўтиришарди. Дастлаб кўзим раис креслосида ялпайиб ўтирган Сардоровга тушди. (Бошқарма парткомининг вакили бўлиб келган кўри-нади.)

Сардоров менга кўпдан «отнинг қашқаси» бўлиб қолган эди-ю, аммо уни бунақа мансаб креслосида иккинчи кўришим эди. Бу гал ҳам, биринчи кўрганимдаги важоҳати йўқ, анчагина оддий, попуги пасайган. Бунинг сабабини тушуниб олишга ҳаракат қилиб, ҳар ёқни ўйлаб кетдим...

Сардоровнинг ўзи ўрнидан қўзғалиб бизга қўл чўзди. Бир неча дақиқа ноқулай жимлик чўкди. Кейин Сардоров столда турган қимматбаҳо «фильтр» сигаретидан чекиб олди, стол бурчида жим ўтирган раисга «расво қилибсиз-ку, хўп одамига ишонган эканман-да», деган қиёфада кўз қирини ташлаб турди-да, деди:

— Нима қилиб қўйдиларинг, раис?

Раис, Сардоров ўзимизники-ю, одамлар олдида шунчаки пўписа қиляпти-да, дегандай ўзини парвосиз тутиб, хиёл куттиргач, деди:

— Иш бор жойда камчилик ҳам бўлади-да, ўртоқ Сардоров...

— А? Сизнингча, бу камчиликкинами?— деди Сардоров, ажабланганда қиладиган одатича бошини чапга эгиб ва қошини айри қилиб.— Хато эмасми бу? Чалкаш маълумотлар бериш, машина теримини барбод қилиш-а?..— Сардоров ўридан туриб, раиснинг олдида бир қоғоз қўйди ва рақамларга бармоғини нуқиб кўрсатди.— Манави, радиода айтганингиз бўлса, манави, асли!..

Раис кўз ҳам ташламаган қоғозни Норбуви сўраб олди, ундаги рақамларга қараб бош чайқади-да, раисдан сўради.

— Тўғрими шулар, Турғунбой ака?

Раис, гап нималар устида бораётганини яхши билгани учунми, бояги парвосизлигича кифтини ўчириб қўйди:

— Қайдам.

— Ахир шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирлайдими?

— Билсангиз айтинг, синглим, исботланг ўзингиз!— деди раис киноя билан.

Берироқда ўтирганлар, нима ҳақда баҳс кетаётганига унча тушунолмай, бир-бирига бақрайишарди. Қурбон ота ҳам «нима гап?» деб мени туртди. «Ўзингиз сўрай қолинг», деб далда бердим. Ота уларга деди:

— Барака топкурлар, очиқроқ айтсанглар, биз ҳам пича огоҳ бўлсак.

— Отахон!— деди ниҳоят Сардоров, ҳаммани оғзига қаратиб.— Ўтган кун эрталаб радиода ўртоқ Турғун Тошматовнинг сўзи берилди. Эшитмабсиз шекилли-а? Раиснинг айтганига қараганда, ўтган кунгача колхоз ўз планини етмиш фозига етказиб, давлатга икки минг тоннага яқин пахта топширган...

— Бунинг нимаси нотўғри?— деди Тошматов сўз қўшиб.

— Сабр қилинг, ўртоқ Тошматов,— деди жеркиб Сардоров ва энди унга жиддий тикилиб давом этди.— «Икки минг тоннага яқин» деганингиз тайёрлов пунктнинг маълумотига тўғри келади. Аммо сиз, бунинг ярмисини машинада териб топширдик, деганингиз. Аслида бўлса,— ҳалиги қоғозга қараб,— мана, икки минг тоннанинг учдан бирига тўғри келаркан. Бу — биринчи хато. Иккинчи хато — Тўфaxon бригадаси устида. Тўфaxon бригадаси колхозда биринчи бўлиб плани бажарди, деганингиз тўғри. Лекин, у ҳозироқ машинада саксон гектар еридан икки юз тонна пахта териб топширди, деганингиз-чи? Буниси ҳақиқатга тўғри келмайди, дейишяпти.

Сардоров кетини бўшаштириброқ айтгани учунми, раис баланд келди:

— Хўш, нима учун тўғри келмабди, қани, ким экан буни нотўғри топган? Тўфaxonнинг саксон гектар ери борлиги аниқ-а? Ҳозиргача икки юз тонна топширгани устида ҳужжати бор-а? Тагин нима керак?— деди раис, ўзини ҳам, бошқаларни ҳам гўл санагандай.

— Гап бу рақамлар устидасиз. Ана шу икки юз тоннани қандай тергани устида: ҳаммасини машинада йиғиштириб олдимми ё қўл меҳнати ҳам аралашдимми? Агар барини бир ўзи машинада терган бўлса, ҳозироқ Тўфaxonни мукофотга тақдим этишимиз керак бўлади. Ҳа, ахир бу катта қаҳрамонлик-а! Ҳамма ёқдан кечадан бери парткомга, бошқармага

телефон қоқилиб: «Шу тўғрими, «Гулистон»дан қаҳрамон чиққани ростми?» деб сўраганнинг саноғи йўқ. Ҳатто обкомдагилар ҳам қизиқиб қолишди. Биз нима деймиз энди?

Ҳамма раисга тикилди. Раисдан садо чиқмасди.

Норбуви бир бурчақда сиқилиб ўтирган Асадга қаради:

— Сиз яхши билсангиз керак? Сводкаларни нуқул сиз тузардингиз-ку?

Асад чўчиб ўзини йўқотиб қўйса керак деб турсам, дадиллик билан жавоб қилди:

— Кечирасиз, опажон. Бу сводкага камина аралашган эмаслар. Уша кунлари камина правление ҳам партташкилотнинг махсус топшириғи билан тўқайда...— тугилиб турди-да, қўшди,— сандирақлаб юрувдилар.

Асад қурғурга ҳавасим келди: шундоқ жиддий бир вазиятда ҳам бир қанча одамни ҳазили билан кулдира олди, ҳатто энг оғир, сипо одам Сардоронинг ҳам бети хиёл ёришди. Аммо у шу заҳоти қош-қовоғини уюб, заҳарини сочди:

— Аския эшитгани йиғилганимиз йўқ бу ерга, ўртоқ бош агроном! Сиз тўқайда вакил бўлиб турган бўлсангиз, у ердagi аҳволни яхшироқ билсангиз керак?

— Кечирасиз, менгина эмас биладиган,— деди зўрма-зўраки юзига жиддий тус берган Асад менга маъноли қараб. Ичимда: «Сувдан қуруқ чиқмоқчисан шекилли. Қани кўрайчи!» деб турибман. У, авзойимни билиб, мендан ҳайиқибми ё менга суянибми, ростига кўчди.— Гапнинг пўскалласини айтайми, ака? Тўқай бригадаси бунчалик кўкка кўтарадиган эмас. Биз Камол Жамолович билан терим олдидан тўқайни ҳам текширган эдик. Машинага ажратган ерининг бир қисми пачоқ. Қанча овора бўлсак ҳам барибир машина йўлатолмадик. Қўлда тердирыпмиз.

— Кўпроқ ҳашарчиларни ишлатиб-а?

— Бўлмаса-чи,— деди кесатиб Асад.— Тўфахон иложи бўлган ерларнигина машинасида терди-да, кейин қўшни бригадаларга ёрдамга ўтди.

— Ҳаммаси бўлиб машинада қанча пахта терди?— деди Сардоров.

— Юз тоннадан ошиқроқ бўлса керак. Янглишсам, кечирасиз. Тўфахон ўзи ҳам иқрор бўлар ҳали, кўрарсизлар.

— Дўппи тор келганда очигига кўчяпсиз-да сиз ҳам,— деди заҳарханда аралаш Норбуви.— Сувдан ҳолва ясаб келганлардан бири ўзингиз эмасмидингиз?

--- Илтимос, ҳақорат қилинмаса, опажон!

--- Хўш, нега бўлмаса икки юз тонна деб овоза қилинди?

--- Қўлда терилганларни ҳам қориштириб юборишгандир-да.

— Қориштириб юборган ким?

— Кечирасиз, опажон. Мени нега сўроқ қила берасиз? Дарахтнинг бўшини қурт ерканда. Сал эви билан бўлсин,— деди жабр кўрган одам тусига кириб.— Сводкани мен тузганим йўқ, дедим-ку!

Ҳамманинг диққати раисга йўналди. Раис индамай, бамайлихотир чой ичиб ўтирарди.

Мен шунгача ўзимни босиб гапга аралашмасдан ўтирардим. Катталар ҳам мендан гап сўрагунча йўқ. Сардоров бўлса, мени ҳайрон қолдириб, кутганимдан кўра ўзини қаттиққўллироқ, қаҳрлироқ тутаётгандай эди. Демак, Аброров бу чалкашликни таги-туги билан очиб ташлайсан деб уни қаттиқ бураб юборган, деб умид қилдим. Иккинчи ёқдан эса, Сардоров бу фавқулудда ҳодисага ҳали етарли баҳо беролмаётгандай бўлиб кўринарди кўзимга.

Раисдан садо чиқавермагач, мен Сардоровга савол беришга мажбур бўлдим:

— Сизнингча, бу иш хатонинг ўзигинами ё бошқа нарсами?

— Ия, қанақа савол бўлди бу? Хато бўлмасдан нима ўзин бу?— деган олағовур кўтарилди. Баъзилар менга, цирк масхарабозига қарагандай, қошларини кериб, лабларини жийиришди.

Мен айтган сўзимга яна илова қилдим:

— Хатони-ку, киши билиб туриб қилмайди. Бу ҳам шунақа билмасдан қилинган хатоми деяпман?

— Сафсата сотишнинг даркори борми,— деди кимдир бурчакдан, бемаврид қичқирган хўроздай. Қарасам, кекса колхоз бухгалтери кўзойнаги тепасидан менга ўқрайиб турибди. Қўндаланг қўйган саволимни бошқа ёққа буриб юбормоқчи бўлиб, баланддан келяпти:

— Гапни бунақа мижғовлаштириб ўтиришдан нима фойда, биродарлар. Хатога йўл қўйилганми, қўйилган! Бу шуни кўрсатадики, колхозимизнинг ҳисоб-китобида андак ноаниқликлар бор. Иккиламчи ва энг муҳими, менимча, машина терими кечиктирилган, уни уюштиришда чатоқликларга йўл қўйилган. Ўртоқ Тошматовдан андак парвосизлик ўтганки, бундан кўз юммоқлик нотўғри. Боз устига механизациянинг

жавобгар шахслари ўз масъулиятларини англаб етмаганлар...

— Тўғри, ўғил бола гап шу!— деди кимдир.

Сардоровга ҳам бу маъқул тушдими дейман, тиришиб турган бети хиёл юмшади ва савол аломатидай чапга қийшайиб турган боши тўғриланди.

Фаҳмимча, танқид наштари аста-секин менга йўналтириляётган эди. Тушуниб, тишимни тишимга қўйиб ўтирибман. Норбуви Ҳасанова ҳам буни фаҳмлади шекилли, деди:

— Йўл қўйилган хунук ҳодисага-ку ҳамма иқрор. Лекин бунинг илдизини очишга ҳар ким ҳар хил ёндашяпти. Тўғри, колхозимиз ишида камчиликлар, хатолар кўп: ҳисоб-китобда ҳам, механизацияда ҳам, агротехникада ҳам... Бу касалликларни аста-секин даволаш мумкин эдику-я, аммо даволашга тўсқин бўляётган эски иллатлар бор-да. Шуларни бўяб, силаб-сийпаб ўтирмасагу, ўз оти билан айтиб қўя қолсак бўлмайдимми?

— Микроблар, денг, микроблар!— деди биттаси.

— Масаладан четлашилмасин!—деган овозлар кўтарилди, овозларга Сардоровники ҳам қўшилди, бироқ пастроқ чиққани учун кўпчилик буни ажратолмади.

Норбуви туйғунлик қилиб буни пайқади-да, Сардоровга совуқ қараш қилди.

— Ана шу иллатларни худди ёввойи ўтдай таг-туғи билан суғуриб ташламасак, яраларимиз баттар газак олиб кетаверади, ўртоқлар!..

Ҳамманинг эътибори Норбувида. Гўё ҳозир унинг кўрим-сизгина, ихчам жуссаси раиснинг ҳам, раис ўрнида ўтирган Сардоровнинг ҳам салобатларини босиб тушгандай эди. Худди бир портлаш бўлишини кутгандай, ҳамма ҳаяжон ичида Норбувининг оғзидан чиқадиган охири сўзга махтаб экан, у давом этди:

— Бу иллатлардан бири — одамларни, кадрларни менсимаслик бўлса, иккинчиси, — Норбуви бир оз ўйлаб, ўз сўзларини тарозига солиб кўрди, — шуҳратпарастлик!..

— Бу нима деганингиз, ўртоқ Ҳасанова?— деб ўшқирди, бир сесканиб тушган раис.

— «Берди»сини айтгунча сабр қилинг, Турғунбой Тошматович, — деди расмий оҳангда Норбуви. — Менимча, бу иккала иллат қўшилиб кўзбўямачилик, амалпарастлик, тўрачилик каби маразларни келтириб чиқаряпти. Шундоқ эмасми, ўртоқлар?

Норбувининг осонгина, соддагина қилиб қўйган саволи раиснинг елкасига тоғдай босиб тушган бўлса, аксинча, одамларнинг юкини енгиллатгандай бўлди, чуқур нафас олишди. Улар бир-бирларига маъноли қараб, бош қимирлатиш билан Норбувининг сўзини маъқуллашарди. Унга сари Тошматовнинг авзойи ўзгарилиб, Норбувига худди чанг солгудай хезланди. Мен қараб туролмадим, раиснинг ҳамласига елка тутгандай:

— Уртоқ Ҳасанованинг берган баҳоси нотўғрими, Турғунбой ака?— деб яқинига бордим.— Тўғри гап туққанига ёқмабди, дейишади. Ахир бу шуҳратпарастликдан бошқа нарса эмас-ку! Бунақаларни илгари ҳам кўрганман. Улар ҳар хил... янглишсам, кечирасизлар, ўртоқлар... Шунақангилари ҳам бўладики, ҳеч ким уни сариқ чақага олмаса ҳам ўзини ўзи бозорга солиб кўз-кўз қилади, обрўни сотиб олади. Баъзи шуҳратпарастлар шаллақилик йўли билан кишиларнинг устидан босиб ўтиб тўрга чиққиси келади.

— Яна сафсатага ўтдинг-ку, укам!— деди тўнғиллаб раис.

— Эшитайлик!— деди жеркиб Норбуви.

— Яна бир хиллари фирромликни касб этиб, турли ҳийланайранлар орқали ном чиқаришга интилади. Биз бу ерда, яхши шнорлар билан нозик пардаланган шуҳратпарастликка дуч келиб турибмиз. Турғунбой ака шу кейинги йўлни танлаганлар. Еки янглишдимми, ўртоқлар?

— Янглишганинг йўқ, тўғри айтдинг!— деди кўпчилик.

Ёлғиз Сардоров бу сўзларга қўшилган-қўшилмаганини билинтирмай тунд кайфиятда ўтираркан, жони ҳиқилдоғига келган раисга «хўш» дегандай қаради. Бошларини бир-бирларига яқинлаштириб, ниманидир шивирлашиб олишди. Сўнг Сардоров ўзаро гўнғирлашаётган одамларга қўли билан «жим» ишорасини қилди:

— Бир таклиф бор, дўстлар. Мажлисни ўтказиш учун бу йиғилганлар етарли эмас. Бунинг устига Тўфахон йўқ. Менимча, мажлисни эртага...

Сўзини тугатиб бўлмасданоқ, эшикдан ғовур-ғувур қилишганча уч-тўрт киши кирди. Сардоровнинг сўзи бўғзида қолди. Келганлар орасида комбинезон кийган Тўфахон ҳам кўринди. Тўқайдан очиқ машинада келганми ё бошқа сабабданми, Тўфахоннинг кўзлари қизарган эди.

Сардоров ўтирган ўринни Норбуви эгаллаб, мажлисни давом эттирди. У юқорида зикр этилган ҳодисаларни, бу ҳодисалар ҳақида парткомнинг фикрини ва ўзининг мулоҳазала-

рини борича ўртага тўқди. «Ким сўзлайди» демасданоқ, тўрт томондан одамлар луқма ташлаб, савол бериб бир-бирлари билан гап талаша кетишди. Буларнинг аксари Норбуви айтган сўзларга буткул қўшилишарди, фақат баъзи томонларини янада аниқлаб олишга ҳаракат қилишарди.

— Шу ҳам мажлис, шу ҳам тартиб бўлдими, ўртоқ Ҳасанова!— деди ниҳоят гижиниб Сардорov.— Бозор бўп кетди-ку!

Норбуви аранг шовқинни босди. Навбати билан сўзлашни талаб қилди. Бир неча қўл бирдан кўтарилди. Шулар ичида Тўфaxon ҳам бор эди.

— Олдин Тўфaxonга сўз берилсин!— деди Сардорov. Ҳамма шуни кутиб турган эди.

— Мен,— деди Тўфaxon, ички ҳаяжонини аранг босиб,— сўзламоқчи эмасман. Фақат таклифим бор. Партбюрога хотин-қизлардан ариза тушган, деб эшитдим. Мумкин бўлса, шу ўқилсин!

Мажлис аҳли бир қалқиб олди. Кутилмаган таклифдан Норбуви ҳам шошиб қолди. Узр оҳангида деди:

— Тўғри, ариза тушган. Уни ўқиш шартмикин? Чунки мазмуни ҳозир айтилаётган сўзларнинг ўзи...

— Ўқилсин, ўқилсин!— деган чувур кўтарилди.

Ариза Сардорovнинг чўнтагида экан, Норбуви сўраб олишга мажбур бўлди. У, узунгина ёзилган бу аризага механизатор хотин-қизлар қўл қўйишганини айтгандан сўнг, ўқишга тутинди. Хатда: колхоз правлениеси ва унинг раиси хотин-қиз кадрларга тузук ғамхўрлик қилмаётгани, ҳаммага бир кўз билан қарамасдан, фақат айримларни кўтаришга берилиб кетгани қаттиқ қораланган эди. Мисолга Тўфaxon олинган эди. «Тўқай донгдори» деб бутун эътибор у кишига қаратилган — машинанинг янгиси ҳам, ўғитнинг олди ҳам, кучларнинг зўри ҳам у кишига. Шундоқ бўлгандан кейин, у киши донгдор бўлмай, ким бўлсин, қизил байроқ билан қўйнинг бўрдоқиси у кишига тегмай, кимга тегсин. Тўфaxon бегонамас, ўзимизнинг яхши дуғонамиз. Меҳнатга берилган, софдил жувон. Унга асло доғ тегизмоқчи эмасмиз. Ажабланганимиз шуки, нима сабабдан ҳадеб уни кўкка кўтаришади, бўлар-бўлмасга мақташади, йўқ ердаги ёрлиқларни пешанасига ёпиштираверишади: ҳали у «чўл лочини», ҳали у «машъал», ҳали у «қаҳрамон!» Майли, илоё бўлсин. Чўлимизни гуллатаётган баҳодирлар қаторига қўшилармишу, наҳотки биз қувонмасак! Колхозимизнинг юзи, ўзимизнинг обрўйимиз, бошимиз осмонга етади-ку! Лекин ҳали бўлмасдан туриб, сув-

дан ҳолва ясашнинг нима ҳожати бор — шунга ҳайронмиз, холос. Тўфахоннинг ўзи ҳам ҳайрон бўлса керак балки...»

Ўтирганлар хатни жон қулоғи билан тинглашди. Баъзи ўринларида кулганлар, «балли, қойил», деб олқишлаб турганлар ҳам бўлишди. Хатнинг пировардида: «Тўфахонга чин муваффақият тилаймиз! Агар бошқаларни ҳам Тўфахондай бовлаб-тўшлаб турсангизлар, отахонлар, ишонингларки, «Гулистон»имизда ҳам «Коммунизм» дагидай ўнта машъал чиқмаса биз кафилмиз!» дейилган экан. Буниси олқишларга сабаб бўлди. Раиснинг мўйлови титраб, Сардоронинг эса боши чап елкасига теккудай қийшайиб кетди.

Ҳамма ерга киргудай бўлиб ўтирган Тўфахонни қандай бўлмасин, оғир хижолатдан қутқариш чорасини излар, ширин муомала, майин жилмайиш билан юпатишга интиларди. Тўфахоннинг эса юпаниши мумкин эмасди. Уят, номус ва яна аллақандай англаб бўлмас туйғулар уни эзар, кўзлари кишиларга тик қарашга ботинолмасди.

Мажлисга чўккан ғоят оғир вазиятни тарқатиш учун та-наффус эълон қилинди. Сардор билан раисдан бошқалар очик ҳавога чиқиб кетишди. Тўфахон Норбувини имлаб, қўшни кабинетга олиб кирди. Норбуви негадир мени ҳам чақирди. Тўфахон мендан тортиниб ўтирмади. Укиниб, йиғламоқдан бери бўлиб деди:

— Опажон, айбга қўшмайсиз. Биринчи марта сиз билан сирлашаётганим. Радиодаги гапни эшитганимдан бери еганичганим ичимга тушмайди. Бригададагилар мендан қаттиқ домонгир: «Сен шуҳрат кетидан қувасан. Ундоқ қилодурман, мундоқ қилодурман, деб биздан бемаслаҳат ваъдалар бериб жар соласан. Ҳаммамиз ўлиб-тирилиб қилган ишларни, ўзим қилдим, деб чиранасан. Мажлисларда булбулдай сайрайсану, бир оғиз бизни тилга олсанг олсанг тилингни қарға чўқийдими!» деб мени қора ер қилишди. Уларнинг бетларига қараёлмай қолдим. Тўғри, мени ҳали у ёққа-ҳали бу ёққа чақиршаверди, мажлисларда қўймасдан гапиртиришди. Бу ёқда ишларим ўлди-жўлда қолгани билан ишлари йўқ... Мен бригадамдаги қизлардан узр сўраб: «Мендан ўтганини кечиринглар, мен янглишдим, мен алдандим. Радиода айтилган маълумотларни бўлса, мен берганим йўқ!» десам, ишонишмади.

— Ҳалиги аризадаги гапларга нима дейсан?

— Нима дердим? Ҳаммаси тўғри, ҳаммаси бор гап! Мен бугун мажлисга келмоқчи эмасдим. Қизлар зўрлаб юбориш-

ди. «Агар мард бўлсанг, шу гапларни бориб айтасан», дейишди.

— Мажлисида айтсанг яхши бўларди,— деди Норбуви.

— Қайси тилим билан айтаман. Сардоров бўлмаганда ҳам бошқа гап эди.

— Нима, Сардоров жонингни оладими?

— Ҳар ҳолда у...— Тўфахон бир нималар деб шивирлади. Қулоғимга «қариндош одам» деган сўзи чалинди.

— Ҳали шундай дегин?..— Норбуви ўйга толди ва Тўфахонни бошқа қистамади.

— Агар сен айтолмасанг, бу сўзларингнинг ҳаммасини ўзим айтаман кўпчиликка. Розимисан?

Тўфахон рози бўлди. Хонадан чиқа туриб, «раисга бериб қўйинг», дея секин Норбуви қўлига буклоғлиқ қоғоз тутқазди. Норбуви шу ердаёқ қоғозни очиб кўз ташлади-да:

— Буниси кетмайди!— деб бошини сарак-сарак қилди.— Йўқ, йўқ, бўшашингга ҳеч қўшилмаймиз. Уят, номус!

— Жон опа, шунга тўғрилатиб беринг. Сиртқи институтдаги ўқишим ҳам қолиб кетяпти. Шароит керак!

— Ҳа, буниси бошқа гап. Ишлаб туриб ўқишингга шароит керак. Тўғри, бу ҳақда гаплашишимиз мумкин.

Танаффус тамом бўлиб, мажлис бошланаркан, Тўфахон кўздан ғойиб бўлган эди. Ҳамма эшикка қараб уни кутарди. Норбуви деди:

— У кетди. Ортиқ ўтиришга бети чидамади. Лекин айтганига сўзларини менга айтиб кетди. Ҳаммасини...— Норбуви Тўфахоннинг сўзларини оқизмай-томизмай мажлисга такрорлади.— Кўриниб турибдики, туппа-тузук виждонли қизни қинғир йўлга бошлаган ўзимиз, шуҳратпарастлик касалини юқтириб, одамлар олдида обрўсиз қилган ҳам ўзимиз!..— охириги сўзни Норбуви раис билан Сардоровга қўлини бигиз қилиб гапирди.

Бамайлихотир ўтирган раис типирчилаб қолди. Гоҳ Норбувига, гоҳ одамларга, гоҳ Сардоровга «шу ҳам гап бўлди-ми!» дегандай тоқатсиз кўз ташлай бошлади. Сўзсиз саволига кутган жавобини ёлғиз Сардоровдан олгандай бўлди-да, унга суяниб, Норбувини чимчилаб қўйди:

— Жудаям қуюшқондан чиқиб кетилди-ку, синглим! Ҳар нарсаям сал эви билан-да, ахир!

— Эви билан қиламиз, деб шу аҳволга тушдик-да, ўғлим!— деди тўсатдан сўзга қўшилиб Қурбон ота.— Бетга айтгани заҳри йўқ. Балли шу қизимга, нафсиламр гапларни

айтди. Қошқийди, ҳаммамиз шунақа очиқ гапиришга ўрган-сак. Қачонгача ахир раъй-андиша қилиб, айбимизни хаспўш-лаймиз... Айтмоқчи бўлганим шуки, болаларим,— деди сўзини хулосалаб Қурбон ота,— ҳаммамиз ҳамжиҳат бўлиб, бир ёқадан бош чиқармасак, ишимиз барор топиши қийин. Қим-ки дўстининг айбини ўз вақтида рўйирост кўрсатиб бермаса — чин дўст эмас!

Раис шарт ўрнидан туриб, Ҳасановадан сўрамаёқ, сўзга киришди. Одамларга малол келса-да, гапни узоқдан айлан-тириб келди: бу йилги планлар, мўлжаллар, қилинган ишлар, йўл қўйилган камчиликларни бирма-бир санаб ўтди. Жиддий камчиликлар қаторида у, умуман, теримга кеч киришилганини айтди. Ремонт кечиккани сабабли машина теримида қўшни колхозлардан кейинда қолинганини қаттиқ алам билан тан олди.

— Ҳўш,— деди у муддаога яқинлашиб,— бу камчилик ва хатолар рўй беришининг сабаблари қаерда?— Менимча, кўпроқ меҳнат интизомининг пастлигида, айрим ўртоқларнинг ўзбошимчалиги, бебошлигида...

— Оилавий икир-чикирларга берилиш, ахлоқий жиҳатдан айтишда ҳам деяверинг, раис!— деб қистириб қўйди Сардор.

Ғулув кўтарилди. Одамлар: «Ўша айрим ўртоқларнинг оти айтилсин!» «Ахлоқий бузилган ким экан?» деган саволлар ёғилди.

— Сабр қилинглар, айтиб бераман,— деди раис асабдан титраган мўйловини силаб, йўталиб қўйиб. Совиб қолган чойдан бир қултум ҳўплади.— Бу хатоларга аввали ўзимиз, правление аъзолари айбдормиз. Партбюро секретаримиз ҳам бундан холи эмас. Мана бир мисол. Ўртоқ Ҳасанова илғор бригадирларимиздан бўла туриб планини шу кунгача бажаргани йўқ. Чунки бригадада тартиб жойида эмас. Ҳатто теримни тезлатиш учун ёрдамга келган кучларни правлениедан беижозат қайтариб юборилган. Шундайми, домла?

Чарчоқдан тўкилгудай бўлиб мудраб ўтирган чўққи соқол муаллим чўчиб тушди-да, ўрнидан туриб:

— Тўғри, ўртоқ раис, шундай воқеа, афсуски, юз берди,— деди. Шу он у гўё «ўз гуноҳи»ни оқлашга урингандай, мактаб ўқитувчилари ва ўқувчиларининг бошқа бригадаларда йиғим-теримга фаол қатнашаётганини сўзлай кетди.

— Мен яна қайтариб айтаман,— деди Норбуви, домла-нинг сўзини кесиб,— шу ишингиз тўғримас, домлажон! Биз

ёш болаларни мактабга илм, тарбия олсин деб юборамиз. Пахтани саранжомлаш бўлса колхозчиларимизнинг ўз қўлидан келади. Фақат уларнинг дарди, эҳтиёжларига қулоқ солсаккина! Уларга юқоридан туриб, «ундоқ қил, бундоқ қил!» деб нуқул буйруқ беравермай, уларнинг ҳам фикри, маслаҳати билан ҳисоблашсаккина!..

— Бу тагдор гапларингизни қандоқ тушуниш керак?— деди раис оғриниб.

— Нимасини тушунмадингиз?— деди Норбуви заҳарханда қилиб.— Яна ҳам лўндароқ қилгин десангиз, мен эркакларни бозор-ўчар, томорқа ташвишларидан, хотинларни бўлса гўдакларига қарашдан қутқаришни айтяпман. Одамларга парвосизликни йўқотишни гапиряпман. Яхши мутахассисларни колхозда сақлаб қолиш, ёш кадрларга муносабатни тузатиш тўғрисида сўзлаяпман!..

Норбуви тобора қайнамоқда эди. Унинг ҳар биттаси найзадай санчилаётган ўтли сўзлари тагида нималар, кимлар, қандай воқеалар борлигини раис яхши англаб турарди. Агар яна бир луқма ташлагудай бўлса, мажлис аҳлининг аксарияти оёққа туриб Норбувини қувватлаши, ўзини эса тагин қаттиқроқ зарба билан мункитиб қўйиши мумкинлигини пайқаб қолди-ю, ортиқ сўз қотмади.

— Тонготар қиламизми, шунча гап етар! Газовойда иш ётиб қолди-ку!— дейишди йигитлар.

Норбуви яна кимда сўз бор, деб одамларга қараб чиқди. Мен, бор фикрларимни шу чоққача гапириб келганим, бунинг устига газетага ёзиб юборганим учун кўп гапирмадим. Фақат айтилган сўзларга икки оғиз сўз билан муносабатимни билдириб, Норбувининг шуҳратпарастлик, кўзбўямачилик устида айтганларини, хотин-қизларнинг ҳақли арзини тўла қувватлаб ўтдим.

— Дарҳақиқат, мажлисимиз қизгин ўтди,— деди яқун ясамоқчи бўлиб Сардоров,— Қолхоз учун, унинг раҳбарлари учун фойдали фикрлар, ҳақли эътирозлар бўлди.— Одамларни тинчитиш учунми, «ҳақли эътирозлар» сўзига урғу бериб айтди-ю, аммо кетидан «айримлар қуюшқондан ташқари» чиқиб, «бетгачопарлик» қилганини ҳам шама қилиб ўтди. Тартиб-интизом, дўстлик, аҳилчиликдан дам урди. Шу билан бирга, йўл қўйилган хатоларни иссиз қолдириб бўлмаслигини таъкидлади. Бошқарма парткоми айрим ўртоқларга чора кўришни талаб қилаётганини эслатди.

— Тезроқ амалий таклифга ўтилсин!— дейишди тоқати тугаган одамлар.

Сардоров олдидаги ёзиб ўтирган қоғозига қараб туриб шундай таклиф киритди:

«1. Пахта йиғим-теримини кечиктириб юборгани, терим сводкасида хатоларга йўл қўйгани учун колхоз раиси Турғун Тошматовга қаттиқ ҳайфсан эълон қилинсин.

2. Пахтани машинада териш ишини барбод бергани, оиласига ёмон муносабатда бўлиб, ахлоқий жиҳатдан бузилгани учун колхоз бош инженери Камол Жамолович Тўйчиев партия кандидатлигидан чиқарилсин...»

Сардоров ўз таклифларини асослаш учун ҳали далиллар келтиргунча йўқ эди, толиқиш натижасида хийла яллиғи пайсаган ўт тагин бирдан аланга олиб, гуриллади:

— Тўйчиев ҳақидаги таклиф асоссиз! Оила масаласида уни айблаш ўринсиз! Шундоқ пок йигитни ахлоқи бузуқ деб бетига лой чаплаш инсофданми?

— Инсофданмас!— деди Қурбон ота ҳам зардаси қайнаб ва Сардоровга юзланди.— Уйлаб иш қилиш керак, биродар, Камолжон ўсиб келаётган ёш ниҳол. Навқиронликда илдиизга болта уриш яхшимас. Агар бечоранинг оиласига путур етган бўлса, путур етмасин илоё, бунинг ҳам ўз боиси бор. Боиси нимада, кимда, тагини очсанг биласан-қўясан...

Олатасир зарбадан талмовсираб қолган Сардоров, отанинг тағдор сўзларини қулоғининг четидан ўтказиб юборди. Менинг устимга ўзи қўйган айбларни исботлаш учун «қўлимизда материал бор», деб дўқ ишлатди. Боя раис айтган ми-солларни қайтариб чайналди. Қишилари ишонтира оладиган сўзлар қидириб дудуқланди.

Менга бўлса ўз тўғримдаги ноҳақ сўзларни рад этишнинг ҳожати қолмади, бунинг одамларнинг ўзлари ўринлатиб бажаришди. Айниқса Норбувининг сўнгги сўзи Сардоровга ўқ бўлиб отилгандай у креслога қапишиб қолди.

— Наҳотки бировга чоқ қазиш сиз учун, ўртоқ Сардоров, шунчалик зарур бўлса! Ахир Камол Тўйчиев колхозимизга яхшигина бир устун бўлиб етишяпти-я. Уни суяб, маҳкамлаб қолиш ўрнига, қулатиб юборишни қайси виждон қабул қилсин, ўртоқ Тошматов!— деди энди раисга тикилиб. Раис: «Ғаразга йўл қўйилмасин!» деб жириллаган эди, Норбуви болади.— Нимаси ғараз? Тўйчиев келганидан буён на ишида, на турмушида ҳаловат бўлди. Сиз бўлсангиз билиб билмаслик-

ка олдингиз. Охири хотинининг кетиб қолишига, очиги издан чиқиб кетишига, қисман ўзингиз айбдор...

— Ёлғон!— деди раис столга шапалоғини қаттиқ уриб.

— Танқид бўғилмасин! Тартиб бузилмасин!— деган овозлар янгради.

— Мана, отахонимиз гувоҳ. Саримсоқов ҳам хабардор,— деди Норбуви ҳамон ўзини йўқотмасликка тиришиб,— Тўйчиевнинг хотини колхозимизда ишлаб, яёлиларни тузатмоқчи бўлгани ёлғонми? Бунинг учун сизнинг олдингизга талаблар қўйгани, сиз бўлсангиз талабларини қувватлаш ўрнига изза қилиб юборганингиз ёлғонми?

Раиснинг тилига калтак тегиб, бир нималар дея дудуқланди. Охири ҳимоя тилаб Сардоровга илтижоли кўз тикди. Игна устида ўтиргандай ўзини қўярга жой тополмаётган Сардоров эса, билмаганга олди. Раис унинг диққатини ўзига тортиш учун: «Бу қандай гап, юзсизлик-ку, ўртоқ Сардоров!» деган эди, Сардоров бетини четга бурди.

Ортиқча сўзга ўрин қолмаган эди. Энг муҳими, Сардоровнинг ўзимга муносабатини охиригача аниқлаб, раиснинг Сардоров ноғорасига ўйнаган бебурд одамлигини яхшироқ билиб олдим. Раиснинг эрталаб менга ялтоқланиб, «акаларча» меҳрибонлик қилишларидан мақсади эса оғриқнинг олдини олиш, босиб келаётган тошқинни тўсиб қолиш экан. Беҳуда уринибди. Шуларнинг бари яққол аён бўлгач, мен мажлиснинг пировардини кутиб ўтирмадим...

Кўп ўтмай Қурбон ота уйга кириб келди. Қария шўрлик зўр бериб мени юпатишга тушди:

— Асти хафа бўлма, болам. Айтганингда маҳкам тур. Ҳақиқат эгилса ҳам синмайди...

У мени, мажлисдан хафа бўлиб чиқиб кетган, деб ўйлабди. Мен бўлсам, хафа бўлгандан эмас, ғазабим, нафратим қўзғабанидан чиқиб кетдим. Тубанликка борган ўша Сардоров, Тошматовларнинг ачиган оғзидан чиқадидай сасиган сўзларини ортиқ эшитгим, башараларини кўргим келмай қолди.

— Балли, ўғлим, ёш бошинг билан филдай қувватинг бор экан,— деди тўлқинланиб чол. Гапига ажабланганимни кўриб, қўшди.— Чунки икки йўлбарсга бардош бердинг!

— Бардош берган битта менми, ота?

— Ҳамла кўпроқ сенга қаратилган эди-да. Сен ҳамлани

қайтарибгина қолмадинг, олдинга тушиб кўпчиликни ҳужум-га тортдинг.

— Ҳаммадан ҳам Норбувига тан беришимиз керак. Энг оғир пайтда кўкрагини қалқон қилди. Уша бўлмаса бизни йўл-барслар ғажиб ташларди, а?

— Ҳақ гап. Уларнинг нияти бузуқ экан, чангалларидан омон қутулиш қийин эдиёв!

— Энди бу ёғи нима бўларкин, ота? Мажлис қандай қарорга келди?

— Э, ўғлим,— деди чол кулиб,— томошадан қолдинг-да. Бояги тақлифнинг овозга қўйилиши аломат бўлди. Биринчи моддаси ўтди-ю, иккинчи моддасини Сардоров билан Тошматов икковлашиб шунча уринишса ҳам ўтказишолмади. Қайта-қайта овозга қўйишди. Ҳар гал ҳам иккисидан бўлак ҳеч ким қўл кўтармаса бўладими, ер ёрилмади-ю, ерга киришмади. Ҳа, дарвоқе, охириги овозга қўйишда механик болаларинг «газовойда ишимиз қолиб кетди» деб эшикка қийшайиб қолишган эди. Шуни баҳона қилиб Сардоров: «Бугун одам етарли бўлмади, бу масалани ёпиқ партия мажлисида бошқатдан қўйилсин», деб буюрди.

— Унақа бўлса, менга ҳали тинчиш йўқ экан-да. Улар куч йиғиб олиб, тагин хуруж қилишса керак?

— Бе, эндиги хуружи нима бўларди, болам. Пайи қирқилиб, илдизи лат еди-ку.

Чол мени ҳар қанча юпатмасин, мен ҳадеганда юпанаолмадим... Улар осонликча тинчиб кетишармикин? Шунча еган калтакларининг зарби ҳали-бери тарқамасдан суяк-суякларига-гача қақшатиб, яланғоч сувдан тоймас, қабилида алам олишга уринишмасмикин? Ана, борди-ю, чол айтганча, «пайлари қирқилиб» вақтинча дами ўчганда ҳам қўйинларида тош сақлаб юришмасмикин? Шу ёғини била туриб, яна улар билан қандай тил топанану, қандай бирга ишлашаман?.. Бошқаларда бўлган иззат-нафс менда йўқми?

Тўғри, ўзимдан ҳам-ку ғўрликлар ўтиб, ишни жиллаям ўрнига қўёлмагандирман, ўша «ботиб қолган гилдирак»ни тезроқ юргизиб юборолмагандирман. Буларнинг барига тан бериб келдим. Неча марта мадад сўраб, талаблар қўйдим. Бироқ талабларим худди тошга ёққан ёмғирдай кор қилмади, аксинча, ўз бетимга олов бўлиб сачради-ку!

Буларнинг ҳаммаси устига, «ахлоқий жиҳатдан бузилди, оиласини ташлаб, қинғир йўлга кирди», деганлари ошиб тушди. Фирт бўхтон-ку! Турмушингда учраган мушкулга даво

топишда кўмаклашиш ўрнига, баттар устингга чиқиб тепиш-ку бу! Қинғир йўлга кирган бошқалар эмасми! Шакарни мен ташлаб қўйдимми, бу нарса ҳеч кўнглимнинг кўчасига кириб-дими, заррача озор бердимми унга! Эгри, шубҳали бир шахснинг домига тушиб, пок меҳримни пучак пулга сотиб оёқ ости қилган, менигина эмас, ҳаттоки ўз туққан боласини ташлаб қўйган у эмасми!.. Мен мана шу аламларимни мажлисда тўкиб солишим керакмиди, унда йигитлик шаъни қаерда қолади?

Жон-жаҳонинг билан севган кишидан жудо бўлиш, дилингда ўтиришиб қолган ҳамкорларингдан четлашиш, булар етмагандай, кўпчилик орасида бадном бўлиб қолиш — даҳшатли эди. Бир лаҳза юрагимда ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмас бўшлиқ ҳосил бўлгандай, мени бу ерларда тутиб турувчи ҳеч бир илинж қолмагандай туюлиб кетди...

— Қани, ўғлим, юра қол, кеч кириб қолди. Газовойда кутишаётгандир, — деб ўрнидан турди Қурбон ота.

Мен кейинроқ борарман, дедим. Томорқа боғни айландим. Аммо бутун бир катта боғ ёлғиз бошимга торлик қилгандай бўлди. Ўз-ўзим билан бемалол сўзлашгани, дардлашгани жуда кенг, жуда овлоқ жой истаб қолдим. Оқшом одамлар оёғи товсилгач, эшикни ичидан тамбалаб девор ошиб кўчага чиқдим. Изғирин. У сурув-сурув пода ҳайдагандай булутларни қувиб юрибди. Қуз кучга кириб, ёмғир исини келтиряпти.

Хилват кўчалар, сайҳонликлар, ярим яланғоч ғўзапояси юракка ваҳима солиб шитирлаган дала йўллари, суви қуриган ариқлар ёқалаб, илон изи сўқмоқлар оралаб бораман. Қадамларим қаерга элтаётганини аниқ билмайман. Кетяпман, кетяпман. Қадамларим мени бундан ўн йилча бурун отажонимни узатган жойимизга бошлаб кетаётган экан. Ҳувилаган, жон асари сезилмаган, аммо тарихлардан шоҳидлик бериб, ўтмиш воқеаларни хотирда тирилтирувчи қабристон! Қош қорая бошлаган бўлса-да, қидира-қидира дадамнинг номлари ёзиғлиқ қабр тошини топдим. Тиз чўкиб, қабрни қучоқладим. Қабр атрофига ўша вақт пионер ўртоқларим билан дадам севган гуллардан ўтқазган эдим. Ҳозир улардан асар йўқ, улар ўрнида турли гиёҳлар унган. Гиёҳлар ҳам ёз қуёшида қовжираб кетган. Улардан юлиб искадим, юзларимга суртдим. Кошкийди дадажоним абадий уйқудан бир дам уйғонса-ю, сўзларимни эшитса. Дардларимни айтиб юрагимни бўшатсам, кенгашсам, илгаригидай доно маслаҳатларидан баҳраманд бўлсам. Энди бунинг иложи йўқ-да... Қоронғилик

қаъридан кишининг қулоқларига аллақандай сирли овозларни келтириб урувчи шамол кучайди. Назаримда ана шу овозлар ичидан дадажонимнинг ҳам овозлари келаётгандай бўлди. Серғақ тортиб, жон қулогим билан тингладим. «Кўп изтироб чекма, ўғилгинам, бардош бер. Чинакам синовлар мана энди бошланди. Ниятингни бузма, туз насибанг шу ерда, ўғлим. Оғир пайтларда менинг васиятларимни ёдингга тушир. Турмуш ҳақида, кураш, бахт хусусида нималар деган эдим?..» Ҳа, ёдимда... «Бахт бир қўрғонки, уни ҳар ким машаққатли жангда қўлга киритади. Бу қўрғонга тиккасига бориш марднинг иши...» Васиятларингизни бажо келтиришга бел боғланман. Худди сиз айтганча, бахт қўрғонига айланма йўл биланмас, тиккасига чиқмоқчи бўляпман. Лекин бу йўлда ғовлар, тиканлар учраяпти. Оғир бўлса ҳам бу йўлдан қайтмоқчи эмасман-у, мени зўрлик билан қайтариш ҳаракатига тушганлар бор кўринади... Ғовларни енгиб ўтишга филдай бардош керак экан... «Етади бардошинг! Фақат дадил бос қадамингни!..»

Салгина алашим тарқаб, елкамдаги юк енгиллашгандай бўлди. Изимга қайтяпман. Шиддатли изғирин нафасни қайтариб рўпарадан уряпти. Гоҳо у мени гирдобга олганча чирпирак қилиб учирмоқчи бўлади. Бироқ қадамга куч бериб шамол қаршилигини енга-енга сўқмоқлардан чиқиб олдим. Катта йўлдан ясли томон юрдим. Изғиринда ҳаммаёғим шамдай қотиб, оёқларимнинг дармони қуриб, охири яслига етиб бордим. Ташвишларга ўралиб, Бахтиёрдан хабар олмаганимга ҳам неча кун бўлди. Ҳар ҳолда ўғилчамнинг ишончли қўлда тарбия топаётганига имоним комил бўлса-да, хаёлимдан бир дақиқа кетмас, юрагим узилгудай бўлиб соғинардим.

Вақт алламаҳал бўлиб, ясли боғида қоровулдан бўлак кимса қолмаган. Эшиклар ёпилиб, гўдаклар ўз мураббиялари қанотида уйқуга кира бошлашган. Фақат шўхроқларининг хархашалари ҳали босилмаган, куни билан бола боқиб чарчаган мураббияларига ҳамон ором беришмаётган эди. Қоровулнинг ижозати билан мен таниш дераза ёнига бордим. Кўк нурли лампочканинг ҳолсизгина шуъласида Бахтиёрга кўзим тушди. Ўзи ҳам ухламай, опасини ҳам ухлатмаётган чатоқлардан бири у эди. Қаравотида у ёқдан-бу ёққа юмалаб, ўрnidан туришга интиларди. Йиғлаганини ҳам, кулганини ҳам билиб бўлмас, ғалати товушлар чиқарарди. Бирам ширин, бирам ёқимли! Ўғилчам тепасида Зеби парвона. Бошқа гўдак-

лар уйғониб кетмасин деб, у аста товушда бир нималар деб Бахтиёрни алдар, силаб-сийпаб ухлатишга тинтиларди. Шу манзарага махлиё бўлиб қоларканман, сўнгги дақиқагача юрагимни ўртаб келган алам, изтироблар аллақандай майин, ҳазин туйғулар билан алмашинди. Уғилчамга, уни оналарча меҳр-шафқат билан парваришлаётган Зебига меҳрим товланиб кетди. Ҳар иккисини барабар бағримга босгим келди. Балки шундай қилсам, кўкрагимни ловиллатган ўт совирмиди, губорлар тарқаб кетармиди!..

Қоровулдан, Зебига салом айтиб қўйишни сўрадим, «эртага яна келиб қоларман», дедимда, орқамга қайтдим. Зим-зиётун. Шамол пасайиб ёмғир шивалай бошлаган эди. Қадамимни илдамлатдим. Ярим йўлга еганимда узоқдан кўзимга милт-милт ёруғлик чалинди. Чиябўри ўтдимикин? Еки биров қўл фонари тутиб келаётibdими? Ҳаял ўтмай, мотор овози гувиллаб, йўл ёришиб кетди. Бу ёруғда ёмғир гулхан учқунларидай йилтираб сочилмоқда эди. Тўғри босиб келаётган машина шундоқ қаршимда таққа тўхтади. Чўчиб ўзимни четга тортдим. Рансми десам, Асад экан, у машинадан таппа тушди.

— Қойилман-э, юрагингга! Шу юрак билан чўл қуваман деб юрибсанми!— деди ҳиринглаб.

— Нега четроқдан юрмайсан!

— Жўрттага синамоқчи бўлдим-да. Хўш, қаёқдан келяпсан?

— Яслидан...

— Кечаси-я! Ҳа, бўлди, бола баҳона дийдор ғанимат, дегин?

— Чув де, йўлингдан қолма!— дедим энсам қотиб ва уни қолдириб жўнамоқчи бўлдим.

У маҳкам елкамдан тутди. Қаттиқ силтаб ўзимни қутқардим-да, жўнадим.

— Ҳей, оғайни, бу шахтингдан қайт!— деганича Асад кетимга тушди.— Шошма, ҳей, машинага тушиб ол!

Мен қулоқ солмасдан, тез-тез кетяпман.

— Тўхта, деяпман, Камол! Улғудай қайсар чиқдингу! Ёмғирда ивиб кетасан. Ахир атайлаб сени опкетгани келдик-а!

Шундагина мен орқамга қараб, машина олдида яна икки кишининг қорасини кўрдим. Шулардан номус қилганимдан машинага чиқа қолдим.

— Зарда ҳам эви билан-да, оғайним. Қишлоқда дув-дув гап: «Инженеримиз жуфтакни ростлаб қолибди», деб. Бу гап Ҳасановага ҳам етган экан, у: «Тўйчиевни йигитларнинг сул-

тони деб ишонсам, сояси юпқа экан-ку!» деди диққати ошиб. Неча соатдан бери шўлтиллашиб сени ахтарамиз отлиқмаяёв. Мана, ишонмасанг булар айтсин,— деб ўтирганларга имо қилди. Улар «тўғри, тўғри» деб Асадни қувватлашди. Қоронгида афтларини яхши кўрмасам ҳам, овозларидан танидим — механик йигитлардан эди.

— Оғайнигарчилик шунақа бўлдими, қорангни кўрсатмайсан-а!— Асаднинг жағи тинмасди.— Эшигинг ичидан там-баланган экан, девордан ошиб ҳам тушдим, йўқсан. Қаёқларга дайдиб кетувдинг-а?

— Бошимни кўп қотираверма,— дедим феълим айнаб.— Менда иш-пишларинг борми?

— Э, нимасини сўрайсан! Ишнинг йўғонлари чиқиб, ҳаммани эсанкиратиб қўйди. Сен бўлсанг ўзингни қуруққа олиб қочмоқчисан.

— Қанақа иш? Тушунтириб гапирсанг-чи бундоқ.

— Борганда биласан,— деди Асад ва шофёрни қистади.— Бос олға, жонинг борича!

— Қаерга?— деб сўрадим.

— Газовойга,— деди Асад.

— Ўзинг боравер. Мени уйда қолдириб ўтасан.

— Ия, ҳа, Қамолвой! Бирпасда ўзгарилиб қолибсанми. Шу дейман, фақат битта бел олишлик ҳолинг бор экан-да?..

Баттар асабим кўзиди. Агар қаршимда йигитлар бўлмаганда, Асаднинг ёқасидан олгудай ҳолим бор эди.

— Бўлди, овозингни ўчир!— дедим ўзимни аранг босиб.

— Вой-бўй, шундақа чапақай жаҳлинг чиққанмиди! Бўпти, оғайни, тавба қилдим. Сен билан ўйлашиб ҳазил-мазах қилмаса бўлмайди шекилли. Мен сени ювошгина шаҳар боласи бўлиб қолган десам, бало чиқдинг. Бир эмас, иккита катта-калон одамки беллашиб оёғингни ердан узолмади, чалиб ҳам йиқитолмадимми, чаптастгина полвон экансан, жон дўстим! Тан бердиларингми, йигитлар?

— Тан бериб қўйдик!— дейишди ҳамроҳлари.

Колхоз марказига етиб борганимизда шаррос ёмғир қуйиб юборган эди. Мен уйга кираётган эдим. Эшикдан брезент чакмон кийиб Қурбон ота шошиб чиқаётибди. У мени кўриб нақ чўчиб тушди. Мени газовойда кута-кута энди хабар олгани келибди. Мен яслига бориб келганимни айтдим. Ота овқатга таклиф этган эди, «қорним тўқ» десам, Асад сирни очди:

— Бекор. Эрталабдан бери туз тотмаган. Овқат бўлса биз ҳам ноз қилмаймиз, отахон.

Ичкарига кирдик. То овқатлашиб олгунимизча ота негадир бир жойда ўтиролмай, икки-уч топқир ташқарига чиқиб келди. Ҳар чиқиб келганда уҳ тортиб, ҳаводан нолиб қўярди. Мен бу доно, вазмин чолни ҳеч қачон ҳозиргидек қаттиқ ҳаяжонли кўрмагандим. Овқатдан сўнг нари-бери бир пиёладан чой ичишимиз билан, отанинг ўзи:

— Қани, ўғлонларим, кетдик!— деб шоширди. Нимага, қаерғалигини сўрашимнинг ўрни қолмаган эди.

Машинани тўғри газовойга бошлади. Жала машинанинг ҳамма ёгини шовиллатиб ювмоқда, фарасини ҳам хиралаштираб, юришини қийинлаштирмоқда эди. Ичи тошган чол шикоятга тушди:

— Чўлимизнинг феъли расво-жа. Ёмғир томчиладими, лаҳзада ер хамирдай кўпчиб кетади. Далаларни ҳалимдай эзиб ташлади. Оёққа, гилдиракка лой елимдай чилп-чилп ёпишиб қимирлагани қўймайди. Энди далалар, хирмонларда тўпланиб қолган пахталарни ташиб келишни айтинг. Ҳар ерда ботиб қоляпти юк автомобиллари. Машина-четанларни энди тракторлар шатакка олмаса бўлмай қолди.

Қурбон ота устига-устак газовойнинг бузилиши аҳволни мушкуллаштириб юборганини айтиб қолди.

Чиндан, биз газовойда тўс-тўполон устидан чиқдик. Юк машиналару тракторлар тирбанд. Кейинги соатларда заготпункт беш машина пахтани «яхши қурилмаган» деб қайтариб юборибди. Одамлар диққат, ҳаяжонда, «ҳа, бўл, ҳа бўл!» билан тоғ-тоғ пахта уюмларини брезентлар, қанорлар билан ёмғирдан бекитишяпти. Сушилка ишламай совиб қолибди. Сушилкага иссиқлик юбориб тўрадиган моторли печь бузилибди. Устахонадан механик чақириб тузаттирмоқчи бўлишган экан, «Тўйчиевдан бемаслаҳат бу янги машинага қўл уролмайман», дебди механик. Мени қидириб топишолмагандан кейин, Қурбон ота: «Қўшни колхоздаги Кенжа полвон қурган эди бу печни. Ушани чақира қолсак-чи!» деса, раиснинг раъйи бўлмабди. Раис райондаги ремонт станциясидан уста чақиртирган экан: «Эртага боради», деган жавоб олибди. Кейин раис Қурбон ота билан Асадга: «Ерданми-кўкданми Камолнинг ўзини топиб келасизлар!» деб буюриб, ўзи шошилишч аллақаёққа кетибди. Мени кўриб сушилка ходимлари, Норбуви, бошқа бригада бошиқлари, шофёрлар, тракторчилар хурсанд бўлиб кетишди. «Э, бормисан, болангдан айланай. Бунинг бир иложини топмасанг ҳолимиз хароб!» деб ўтинишди. Қараб туришнинг фурсати эмасди. Мен Уринбой-

ни ёнимга олиб, печь ремонтга киришиб кетдим. Янги печ-
нинг тилини билмаслик орқасида, мой пуркаб турувчи фор-
сункаларни эритиб юборишган, яна баъзи қисмларини ишдан
чиқазишган.

Уринбойдан:

— Кенжа полвоннинг шогирди бўла туриб шунга ақлинг
етмадими, а?— деб сўрадим.

— Унча-мунча етсаям, юрак дов бермади,— деди очиқ иқ-
рор бўлиб Уринбой.— Кенжабой акамлар ёзда қуриб бериш-
гану, ўргатмасдан кетворишган. Бунинг устига янги форсун-
ка, асбоб-ускуна топила қолмади сабил.

— Омборда йўқ эканми?

— Омбор тақа-тақ печатланган-ку. Хабарингиз йўқми?
Сўфи гумдон бўлди. Биз мажлисда ўтирган пайтимизда уни
милиция босиб олиб кетибди. Бу ёқда раис йўқки, керакли
асбобни бирон жойдан топдириб берса...

— Шунақа қилиб, қачон Камол ака келади-ю, тузатиб бе-
ради деб, ағрайиб ўтиравердим дегин?

— Қаёқда! Асад ака сизни қидириб кетди, мен асбоблар
топиб келиш учун Кенжабой акага югуриб кетдим...

— Ҳа, балли,— дедим, хийла эпчиллик қилгани учун Урин-
бойнинг кўнглини кўтариб.

Менинг далдам билан Уринбой анча тетиклашди. Брезент
чодир остида, прожектор шуъласида ишга киришарканмиз,
ҳамма оромини унутиб атрофимизга тўпланган, худди бемор
табибга умид боғлагандай бизга астойдил кўз тиккан эди.
Раис ҳам туни билан икки-уч хабар олди, узоқдан тикилди-ю,
аммо тепамга келолмади...

Ишимиз ҳадеганда жўнашмаяпти. Менинг қўл-оёғим бў-
шашиб, чаккам сиқиб боряпти, Уринбойнинг ўзига қўйиб бе-
риб, бирпас пахта ғарамига чўзилсаммикин десам, Уринбой
ҳам мудраб-мудраб кетяпти. Унинг уйқусини ўчириш учун
гапга солмоқчи бўлдим.

— Тўқайдан қандай хабарлар бор?

— А-а?..— Уринбой сергак тортди. Нимадир демоқчи бўл-
ди-ю, гапни ўзимга бурди.— Сизни аллақайёққа кетармиш деб
эшитдим. Шу тўғрими, ака?

— Қимдан эшитдинг?

— Одамлар шунақа деб ваҳима қилишяпти-ку?— деди
Уринбой бўшагинқираб.

Мен кулиб қўйдим-да, яна мавзуни тўқайга бурмоқчи бўл-
дим. Уринбой ҳам жиловни бермади.



— Мен-чи, ака,— деди,— раисга: «Агар Тўйчиев шу ердан жилса, менинг ҳам жунаворганим бўлсин», дедим дангал. У бўлса: «Тўйчиев жилмайди, ҳеч қаёққа жилдирмаймиз. Буна қа хом хаёлларни йиғиштир, ука. Сен ҳақингда Камол билан гаплашган эдик, айтдими? Сенга ҳам жой берамиз. Плани бажариб, байрамда тўйингни ўтказамиз», деди. Нечук инсофга келиб қолди, деб ҳайрон бўлдим.

— Хўп, энди очигини айта қол. Тўқайга бориб қиз билан кўришдингми?

— Ҳм...— ишшайиб қўйди Уринбой. Афтидан гапни бир жойга қўйиб келган кўринди. Кейин гина ва ялиниш аралаш деди.— «Тўйингга ўзим бош бўламан», деган эдингиз-а, ака? Ваъдангизда турасизми?

Уринбойнинг уйқуси ўчиб кетган-у, аммо қўли ҳам ишдан тўхтаб, менга бақрайиб қолган эди.

— Кейин гаплашамиз. Хаёлингни жойига тўпла. Тагин баттар бузиб қўйма. Балога қоламиз...

Азонга борганда печни тузатиб бўлдик. Сушилка ишга тушди. Фарам ичига кириб бирпасдан мизғиб олган одамлар уйларига қайтмасдан, яна пахта қуритишга киришиб кетишди. Улар менга ҳар ёқдан миннатдорчилик билдиришар, қариялар дуо қилишарди. Ҳаммадан олдин Норбуви келиб қўлини берди-да:

— Кечирим сўрайман, Камолжон,— деди мени таажжубга солиб. Кетидан қўшиб қўйди.— Мажлисдан кейин сизни «кетиб қолди» деган шов-шув тарқалганди. Мен хафа бўлиб, сиз тўғрингизда бир бўлмагур сўз айтган эдим. Бўлди, қайтиб олдим. Энг зарур, оғир дамда коримизга ярадингиз, раҳмат...

Шунда менинг чарчоқларим ёзилиб кетгандай туюлди. Руҳим кўтарилиб, дилимдаги умидсизлик музи эригандай, чиндан туз-насибам шу ердалигига ишончим ошгандай бўлди...

Шу ерда, ана шу жонкуяр, қадрдон ака-укалар қаватида яшаб қолишга бўлган истагим қайтиб келди. Бу истак аста-секин кучая борди. Мени бу жойлар билан боғловчи иплар яна маҳкамлагандай, ўзимни шу заминда илдиз отиб қолгандай сеза бошладим. Мени шу илдизимдан қўпориб ташлашни истаганлар бўлса, энди буни уддалай олмас! Чунки бемалол орқа қилсам бўладиган суянчиқларим бор экан, улар битта-иккита эмас, анча экан! Сўнгги воқеалар шуни менга яққол кўрсатди...

...Қиш кирди. Қолхоз кечикиб бўлса-да, пахта планини бажарди. Уринбойнинг тўйини янги уйда ўтказиб олдик.

Мени ҳам янги уйга кўчирадиган бўлиб туришувди. Шундай кунларнинг бирида почталъон қўлимга повестка тутқазиб кетди. Шакар область прокурорига устимдан ариза берибди: гўё мен уни хўрлабман, болани мажбуран онасидан жудо қилибман, ниҳоят, эгри йўлга кириб кетибман...

Ҳали шу даъволар устида иккинчи марта сўроқ бериб чиқаётганим эди...

— Натижа нима бўлди?

— Даъволари пуч бўлиб чиқди...

ХОТИМА

Аёз билан олиша-олиша қуёш енгди...

Қиш юки елкадан тушиб, баҳор кучга тўла бошлади. Далаларда губорлар тарқалиб, соф ва илиқ ҳаво табиатни жонлантира бошлади.

Куртакларни бўрситиб, сўлим, навқирон чечакларга жилва бағишлайдиган, тансиқ ифор ислари димоғларни элитадиган дамлар келяпти. Ерларнинг мағиз-мағизидан ҳовур кўтарилиб, янги ҳомилага тайёрланадиган, анҳор, сойларда тошқин сувлар кўпирадиган кунлар яқин.

Ана, айвоним шифтида ҳар йили бола очадиган жуфт қалдирғоч яна қайтиб келди, қадрдон уясини янгилашга тушди. Қўнғил дала сайрини истаб қоляпти. Қишда келганидан буён дўстим Қамолни неча марта бориб кўришга чоғланаман, ҳеч маврид тополмайман. Бу орада область газетасида Қамолнинг «Қишлоқ инженерининг ўйлари» деган мақоласи чиқди. Мақола жуда ўткир, мазмундор, бўлиб, кўпчиликнинг диққатини ўзига тортди. Мен Қамолни табриклар хат ёздим.

Олтмиш бешинчи йил март ойи.

Қамол бир кишидан менга хат қолдирибди. Ўзи Москвада бўлган пленумдан қайтаётган экан. Уйимга кириб ўтишга вақти бўлмабди. Хатида ёзишича, унинг мақоласи юзасидан обком комиссияси чуқур текшириш ўтказибди. Қамолнинг муролаза ва таклифлари ўринли деб топилибди. Тошматов масаласи обком бюросида кўрилибди: шўхратпарастликка берилиб, кўзбўямачиликка йўл қўйгани, кадрларга нотўғри муносабатда бўлгани учун қаттиқ партиявий жазога тортилиб-

ди. Вазифасида қолиши гумонмиш. Сардоронинг тақдири ҳам қил устида турганмиш. Хатнинг охирида Камол: «Бахтиёр катта бўлиб қолди,— деб ёзибди.— Зеби опасидан ажралмайди. Келгуси якшанба кичкина ўтиришимиз бор. Албатта янгам билан етиб келинглار. Ҳаммаёқ кўкаламзор бўлиб, далаларга файз кириб қолди. Ўзгариш кўп. Қўктерак шабадасидан баҳра олиб, яйраб кетасизлар...»

Ажаб, бу «кичкина ўтириш» дегани янги уй зиёфатимикин? Ёшига тўлган ўғилчасининг именинасимикин? Еки Зеби билан қовушиш тўйимикин? Балки ҳаммаси бўлса-чи? Ўзинг ҳам ўтакетган камсуқумсан-да, Камолжон, очиқ ёзаверсанг бўлмасмиди!

Бўпти, жоним билан бораман. Қутлайман сени. Бахтинг очилсин, дўстгинам!

1965—1967

СУВ ГАДОСИ

қисса

Авжи саратон чилласи. Еру кўк қуёш оташида кабоб бўлган, ариқ ва ҳовузлар лаби ташналикдан торс-торс ёрилган бир палла.

«Сув!»— дерди далалардаги яшил барги шалвираган ғўзалар.

«Сув!»— деб сарғаярди полиздаги қовунлар.

«Сув!»— дея маърарди ҳаллослаган сигир-бузоқлар.

Қатра сувга толпинарди парранда-чаррандалар.

Сувсизлик сийрак боғларни жингиртоб қиларди.

Буларнинг бари дарё лабгинасида кўзга ташланадиган аломатлар. Ахир, дарё суви камчил бўлса, қўлда ташиб, экинлар, моллар ташналигини қондириб бўлармиди!

Аччиққўл қишлоғидан дарёнинг шовиллаши эшитилиб, томлардан сувнинг шўх мавжи кўришиб турса ҳам, аммо бу қишлоққа сув хийла узоқдан — юқоридаги қишлоқ ариғидан айланиб келарди. Шу йили, айниқса, қиш қуруқ келиб, сув камоб бўлган, пахта ҳосили хавф остида қолган, колхозчиларнинг ташвиши ортиб кетган эди. Қолхозга теккан сув бир йўла ҳамма бригада ерларини суғориб олишга етгудай эмасди. Ҳисобли сувни дастлаб энг қақраган карталарга етаклаш лозим эди. Бу кунларда колхоз раҳбарлари ҳам миробга айланиб, кечалари ариқлар тепасида бедор кезишар, худди мисқоллаб олтин тортгандай, сувдан кўз узишмасди. Ариқлардан тошиб кетмасин, чет-ёқаларга ҳеч ким тортиб кетмасин деб, ҳушёр комсомол ёшлардан назорат постлари қўйилганди. Булар орасида Холиқ Ҳаққулов ҳам бор эди. Холиқнинг пости тасодифан ўз қўрғончаси яқинига тўғри келганди.

.Ойдин кеча. Холиқ сув қўриқлайди. Қуроли — кетмон. Белгиланган марранинг бошидан охирига танда қўяди. Уқариқдан эгатларга сувнинг таралишини кузатади. Сувнинг жил-



дир-жилдири билан ҳашаротларнинг тунги бетиним чирилаши унинг қулоғига ажиб нағма бўлиб эшитилади, руҳини аллалайди. Гоҳо, чаккасини сиқиб келган уйқуни қочириш истагида, у ҳам чирилдоқлар нағмасига жўр бўлиб ҳуштак чалади, хиргойи қилади. Бу куйи ва ҳаракатларидан ўзи мамнун бўлиб қўяди. Чунки шу тунги кезишда муҳим бир вазифани ўтаётибман, деб билади. Ахир, кечагина у шаталоқ отиб юриш-у, уйда оддий дастёрликдан бўлак нарсаса ярамайди-ган гўдак эди. Бугун эса катталар қатори колхоз ҳосилини қўриқляпти. Демакки, колхоз тақдири, шу тақдирдан бир бўлаги унинг қўлида: у ҳам жавобгар кишилардан бири. Жавобгарлик эса ишончли одам қўлигагина топширилади.

Тун оғиб қолди. Чирилдоқлар чарчаб, пинакка кетди. Жимжит. Холиқ бир лаҳза ором олгиси келди. Уқариқ ёнидаги чимга чалқанча чўзилди. Кўкдаги ой дайди булут билан бекинмачоқ ўйнаб сузаркан, Холиқ унга маҳлиё бўлиб тотли хисларга толди. Толди-ю, кўзини уйқу олди.

Кўп ўтмай, қулоғига алланиманинг шитирлагани эшитилгандай бўлиб, кўзини очди. Боягича жимжитлик. Балки яқин ердан чиябўрими, қуёнми чопиб ўтгандир, ёки йўл ёқасидаги тут дарахтларидан қушлар қўзғолгандир деб ўйлади-ю, яна бир зум ой томошасига берилди. Кейин бирдан юраги ҳаприқиб ўрнидан турди-ю, уқариқ бошига борди. Қулоғига аллақандай нотаниш жилдираш чалинди. Аланглади. Қай кўзлари билан кўрсин!.. Қулоқ очилиб, чап томондаги ариқчага сув қўйиб юборилганди. Сув шарқираб, Холиқлар кўрғончаси яқинидаги Оллоберди эшон ерига оқмоқда эди. Холиқнинг капалаги учиб, атрофига аланглади. Хира ойдинда ҳеч бир шарпа кўринмади. Ўзича сўкиниб, дарҳол чимлар билан қулоқни бекитди.

Холиқ изтироб ичида хаёлан ҳар ёқни кезиб чиқди. «Нега гафлат боса қолди-а мени. Эгаси минг пойласин, ўғри бир пойласин дегани шудир-да. Ким бойлади экан сувни бемаҳалда! Эшоннинг ўзими?» Ундоқ деса, эшоннинг экин экиб, сув суғориб юрганини Холиқ ҳеч қачон кўрган эмас. Таги шаҳри-сабзлик, уруш йиллари нима ҳам бўлиб бу ерга келиб қолган эшон, уйда кўп турмасди. «Мурид овлаб юради» дейишарди. Унинг экин-тикини-ю, рўзғор юмушларига бир-иккита муриди қарашиб турарди. Шуларнинг биттаси Ҳаққул ота. Ёши бир ерга бориб қолган, колхозда атоқли сувоқчи бўлса-да, ихлос-мандлигини қўймас, кўп вақтини эшоннинг кетидан юриб ўтказарди. Бўзчи белбоққа ёлчимас дегандай, ўз томи неча йил

сувоқ кўрмай, чакка ўтса ҳамки, бор пул-пучагини сарфлаб эшонга уй қуриб берганини ҳамма билади. (Одамлар: «Ҳаққул отанинг олдинги хотини Фотима буви шундан куйиб ўлиб кетди» дейишади, балки шундайдир).

Холиқ сув ўғрисини тутаман деб, азонгача пастқамда яшириниб ётди. Азон пайти колхоз раиси отда келиб қолди. Холиқ унга воқеани билдирди-ю аммо гумони кимданлигини айтмади. «Вақтида кўрганинг-ку дуруст бўпти. Аммо уни қочирворганинг чакки. Комсомол сани сергак қилиб қўйиши керак»,— деди-ю, ўтиб кетди.

«Нима дегани бу? Комсомол мажлисига масалангни қўйдираман, дегани эмасмикан?»— деб ваҳимага тушди Холиқ.

Кўзлари лак-лак ичига тушиб, қўргончасига борди. Зухра бувининг елиб-югуриб қайнатган чойини ҳам ичмасдан, бошини ёстиққа буркаб ётиб олди.

Бир вақт важоҳати бузилиб Ҳаққул ота кирди. Холиқни: «Тур, эй!»— деб уйғотди-да, кепчик соқоли бежо қалтираган ҳолда ўдағайлади:

— Парчобни ким бекитди?

Холиқ икки ўт ўртасида қолди. Довдираб, тилига калтак келди. «Бундан чиқди, эшон ерига сувни дадам бойлаган экан-да!..»

— Гапир, бўйнинг узулгур!— деб дағдаға солди Ҳаққул ота. Бу ишни ўғлидан бошқа ҳеч ким қилмаганига буткул ишонганидан, жаҳолатга минди. Исириқ осилган устун қозигидаги қамчини олиб, Холиқни савалай кетди. Ҳеч нарсани англамаган Зухра буви ўғлини ажратаман деб ўртага тушди-ю, у ҳам қамчи остида қолди.

Ҳаққул отанинг бу қадар ғазабга миниши бежиз эмасди: саратон бошидан бери бу томонга иккинчи сув келиши. Бугундан кейин сув бошқа томонга ташланади. Энди қачон сув келади-ю, томорқа экинлари қачон сувга ёлчийди. Унга-ча эшоннинг сабзи, пиёзлари қуриб кетади. Ҳа, қуриб кетади!

Умрида отасидан калтак ейиш у ёқда турсин, сўкиш эшитмаган ёлғиз ўғил Холиқ, қамчи зарбидан ачишаётган елкасини чангаллаганча дағ-дағ титраб, ҳовли бурчида гужанак бўлиб ўтирарди. Азбаройи эсанкираганидан, карахт бўлиб қолган, ўзини йиғидан базўр тутиб турарди. Эрининг тажанглигини, Холиқнинг эса ўзига етгудай ўжар, чўрт сўз ва сиркаси сув кўтармаслигини билган Зухра буви, ота-бола ўртасида кори-хол юз беришидан қўрқди, уларни мурасага

келтиришга яна уринди. «Мендан ўтган бўлса кечиринг, дея қолгин, жон болам!» деб Холиққа ялинди.

Холиқ эса, узр сўраш у ёқда турсин, бегуноҳ кўзларини дадасига ҳайрат ичида қаттиқ тикканча:

— Менинг гуноҳим нима ахир!— деб депсинди.

— Ия, ҳали гуноҳингни билганинг йўқми?— деди Ҳаққул ота титраб-қақшаб.

— Й-ўқ!— деди Холиқ чўрт кесиб.

Бундан Ҳаққул отанинг ғазаби баттар кўпчиди ва Холиқ-ни олдига солиб қувди.

— Ундай бўлса, йўқол, кўзимга кўринма! Сендай нобакор фарзанднинг боридан йўғи!..

1

Хут-ют деганларича бор. Қиш кетар жафосида неча кун ҳавони алғов-далғов қилди. Дарё бўйидаги посёлканинг толь ва шифер томларини тарақа-туруқ кўчириб, ёш дарахт шохчаларини узиб-юлққан бўрон пировардида дўл ва жала бошлаб келди. Ўтган-кетганлар ўзларини қурилиш бошқармасининг узун, пастак биноси эшигига ура бошлади. Шундоқ бузуқ ҳавода енгилгина кийинган икки йигитча шовқин кўтаришганча югуришиб келиб, коридор ўртасидаги комсорг кабинетига киришди. Кабинетнинг жиҳози: деворларни қоплаган расмлар ва плакатлар бўлиб, булар орасида граждандар уруши ва Улуғ Ватан уруши қаҳрамонларининг портретларидан тортиб, Ер йўлдошларининг тасвиригача бор эди. Қирган йигитлардан бири — бўйдор, қорамағиз, бароқ қош; одми коломенка матроска кийгани — қурилиш комсомол ташкилотининг секретари Тўлаган Латипов эди. У, юз ва бўйинларини дастрўмолига артаркан, хуноби ошиб турган ҳамроҳига кулиб:

— Сал ўпкангни бос, Фарҳод. Бригадир деган вазминроқ бўлади. Оби-ҳаво ҳам жўнашиб қолар...— деди.

Яшил галифесининг тиззасигача лой чиққан, сепкил юз, жавдиروқ кўзлари ва бутун турқидан тезлиги билиниб турган Фарҳод, гинага ўтди:

— Насиҳат қилишни биласану, Тўлан, мундоқ бориб хабар олай демайсан! Худди филдираги лойга ботган машинадай, иш юришмасдан қийналиб кетдим...

— Аввалига «ишлар миҳдай» эди шекилли?..

Фарҳод кулиб юборай деди. У, Тошкентдаги институтни битириб комсомол йўлланмаси билан келганда, қурилишнинг бетон заводига қўйишганди. Кейин бу ердан уни қурилишнинг юраги бўлган тўғон бригадасига олишганда, хурсандлик билан ўтди. Ушанда унга ҳар томонлама ёрдамлар ваъда қилишганди. Материал, асбоб-ускунадан қарашиб туришган бўлса ҳам, аммо бригада ишини йўлга қўйиб олиш буткул ўзига қолиб, калавасининг учини йўқотиб қўйган эди.

— Шундай бўлса бўлгандир, аммо ҳозир, айниқса одамларни жой-жойига қўйиб ишлатиш қийин бўляпти. Қурама халқ. Қўпи ғўр. Тўппа-тўғри мактабдан чиқиб келган-да. Қишлоғида мол боқишу, ўроғ ўришдан бошқани билмаган. Бетоннинг нима-ю, машина асбобинг нима — беҳабар. Меҳнат интизоми, план, график деган нарсаларнинг тушига ҳам кирмаган. Энди ўрганиб кетишгунча, ҳар бир нарсани алифбесидан тушунтиришинг, қайта-қайта кўрсатиб тепасида туришинг керак. Бунинг устига,— деди алам қилиб,— иккитаси, кечки мактаби йўқ экан, деб кетиб қолди. Иккитасини бўлса, энди қўли бетонга келиб қолганда, участка бошлиғи биринчи бригадага сурворди. Нега ундоғ қиласиз десам, «биринчи бригада тўғоннинг қулф-калити. Мусобақада шатак деган нарса бўлади, вақти келса сенга ҳам кўмаклашади», эмиш. Тушунолмай қолдим-ку.

Тўлан бултур денгиз флоти хизматидан қайтган, шундан бери район комсомол комитетида инструктор эди. Ўз хоҳиши билан сув омбори қурилишига келганига энди бир ойча бўлди. Кўпроқ вақти икки юзга яқин аъзоси бўлган йирик қурилиш комсомол комитетининг ташкилий томонларига сарф бўлиб, ишлаб чиқариш бригадалари, улардаги ёшлар билан алоҳида-алоҳида танишиб улгурганича йўқ эди. Шу сабабдан Фарҳоднинг сўзлари унга ҳам дакки бўлди, ҳам муҳим нарсалардан огоҳ қилди. Келган кунидан бошлаб Фарҳодни очиқлиги, дангалчилиги учун ўзига яқин кўриб қолган Тўлан, ҳозир унинг кўнглини чўқтирмасдан, қандай қилиб далда бериш йўлини излади.

— Тўғрисини айт-чи, Фарҳод, студентлик вақтингда, ўқишни битириб олсам, у ёғи хамирдан қил суғургандай кетаверади, деб ўйлагандирсан-а?

— Унчалик эмас. Қурувчилик касбининг осон бўлмаслигини билардим. Узоқ-узоқ жойларда практикада ҳам бўлганман. Аммо бунақанги мушкул ишни энди кўраётганим.

— Ҳар ҳолда практика вақтида елкангга план, жавобгар-

лик юкланган эмас-ку, ниҳояти бировга дастёрдай бўлгансан. Ҳозир-чи, кичик командир, штурман.— Тўланнинг бир одати, ҳар қандай оби-ҳавода матросча кийимни кўз-кўз қилиш, ҳам ўз гапида денгизчилар ҳаётидан мисол келтириш эди. Ҳозир ҳам шундай қилди:— Штурман ўз зиммасидаги масъулиятга мумосиб абжир бўлиши, экипажни дадил олиб бориши керак, башарти хиёл иккиланса ўзини ҳам, ўз ихтиёридагиларни ҳам ҳалок қилади, билдингми? Иккинчидан, ўртоқ, одамларни бошдан мустақил ўйлаб, ўз ақли билан ишлашга одатлантириб олганинг маъқул. «Биз учун бошлиқ ўйлайди» деб қарамликка ўрганиб қолмасин. Ўзини хомбол эмас, ҳамма ишга шерик деб билсин.

Фарҳод, ёши тенг бўлса-да, турмуш тажрибаси кўпроқ бўлган ва ҳеч қачон тушқунликка тушмайдиган Тўланнинг сўзларини диққат билан тинглади. Шу билан бирга, ўз орзусининг амалга ошмаётганига афсусланаётганини ўртоғидан яширмади:

— Бошда ўйлаган эдим: шундай бригада тузайки, бошқа жойларда тўзилаётган коммунистик меҳнат бригадаларидай ҳамма томондан намуна кўрсатсин, қурилишмизнинг шаънини кўтарадиган бўлсин...

— Бу ёлғиз сенинг эмас, ҳаммамизнинг орзумиз. Қани энди акробатчининг шотисига ўхшаб бир ҳатлашда коммунизмга чиқиб бўлса. Йўқ, шерик, бўёқчининг нили эмас бу. Ниятни катта қилиб тиришиб-тирмашсаккина етамиз орзуга, Ўзимиз куйиб-ёниш билан бирга, бошқаларнинг ҳам юрагига ўт ёқа олсак бўлгани!..

Тўлан, боксёрлардай икки қўлини баравар ҳаракатлантириганича ўзини унутиш даражасида кўпириб сўзларкан, Фарҳод завқ билан кулиб юборди.

— Утсиз одам ҳам бўларканми?

— Йўқ,— деди бароқ қошларини учириб Тўлан,— демоқ-чиманки, қўр ичкарида кул бўлиб қолмасдан, алангаланиб чиқсин. Шундагина иссиғи фойда беради...

Фарҳод дўстининг фикрини тушуниб турарди: энг муҳими, одамларда ғайрат қўзғатиш, меҳр туғдириш. Фарҳод, бунга эришиш учун одамларнинг талаб-эҳтиёжини яқиндан ўрганиш, ўз билимларини оширишларига тегишли шароит яратиш зарурлигини исботлаб кетди. Суҳбат айна қизиган вақтда эшик тарақлаб очилди. Нозик жуссасига ҳалпиллаб тушган комбинезон ва резинка этик кийиб, сочини дўппи остига қистиргани учун ўспирин боладай кўринган Қуралай исмли жаж-

жигина қиз кирди. У, йигитлар суҳбатини бўлгани учун кечирим сўради-да, Тўланга деди:

— Аризам сизда эканми?

— Ҳа,— деди Тўлан стол тортмасидан бир парча қоғоз олиб.— Сергей Андреевич кеча Тошкентга кета туриб берган эди, «комсомолнинг билан гаплашиб кўр-чи» деб. Узинг ҳам кўтара савдо қилибсан-да, синглим. Буни қара,— деди қоғозга кўз югуртираркан.— «Бетончилар бригадасига ўтказинг, бўлмаса бўшатинг...» Ариза эмас, ультиматум.

— Бошда ниятинг бўлакча эди-ку?— деб Фарҳод гапга аралашди.— Учётчиклик қилиб юриб шу орада бульдозер ҳайдашни ўрганмоқчи эдинг. Ўз хоҳишинг билан Эшматга бириктириб қўйишувди. Нима бўлди?..

Эшмат номини эшитиб бир ижирғанди Қуралай ва ундан айниганининг сабабини тушунтириб ўтирмасдан, яна ҳалиги талабини қайтарди.

— Ўжарлик қиялпсан-да, синглим,— деди Тўлан уни шахтидан қайтармоқчи бўлиб, сўнг участка бошлиғи Шерҳожиев билан гаплашганини айтди.— Шерҳожиевга қолса, сени бир қадам жилитмоқчи эмас. «Қизим бульдозерчилар билан скреперчиларга маъқул тушиб қолди» дейди. Участка бошлиғининг фикри билан ҳам ҳисоблашиш керак-да, а Фарҳод?

Фарҳод на «ҳа», на «йўқ» демай, кифт учуриб қўйди. Агар «ҳа» деса, Шерҳожиев фикрига очиқ қўл кўтарган бўлади, «йўқ» деса-чи, Қуралай оғир ишда қийналмасмикин деб ўйлайди. «Бусиз ҳам бригаданинг состави бўш. Иш берадиган болаларимни бўлса Шерҳожиев шахмат донасидай ҳали у ёққа суради, ҳали бу ёққа...» Қуралайни бригадага олишга тўсқинлик қилаётган бошқа сабаб ҳам борки, буни Фарҳоднинг ўзигина билади.

Фарҳоднинг дудмал жавоби Қуралайга оғир ботди, яқинда тегишибми, аябми айтган сўзи дилига кўндаланг келди: «Сигир соғишу, кашта тикишдан бошқани билмаган бу қўллариб бетонга қандай ярайди!..» Қуралай бирваракай гинасини тўқди:

— На у ёқлик бўлмади гапингиз, на бу ёқлик. Қизларнинг қўлидан келмайди бетончилик десангиз, очигига кўчаверингда. Мижғов эмасдингиз-ку мунақа!..

Фарҳод қаттиқ туртки егандай бир тебраниб тушди ва деди:

— Сени аяган киши ҳам балога қолади.

— Мен мушук боласиманми аяйсиз!— деб баттар ёнди Қуралай.

— Ўзингга етгудай шаддод экансан-ку!

— Ҳа, зарур пайтда, виждон талаб қилганда!— деди кесиб-кесиб Қуралай.

Ўзини оғирликка солиб ўтирган Тўлан азбаройи қойил қолворганидан:

— Маладес!— деб юборди.

Энди Қуралай Тўланга юзланди.

— Бирингиз секретарь, бирингиз бюро аъзоси. Тушунол-маяпман. Ўзингиз неча марта мажлисда: «Қишиларнинг истак-орзуларини ҳисобга олиш керак» дегансиз-ку. Сўз бошқа, иш бошқами? Е менга қолганда Шерҳожиевнинг юзидан ўтолмаяпсизми? Агар рўйхату сводкаларга ўралашиб юраверадиган бўлсам, колхозимда ҳам тузуккина табелчи эдим. Нима кераги бор эди бу ерга келишни. Йўқ, энди майда дастёрчилик жонимга тегди! Ҳал қилиб беринг, бўлмаса парткомга кираман...

Тўлан учётчилик майда иш эмаслиги, бунга энг ишончли одамни қўйиш мумкинлигини ётиғи билан тушунтириб кўрди. Қуралай ўз сўзида маҳкам туриб, аризасини унинг олдига улоқтирди-да, эшикни тарақлатиб ёпганча чиқиб кетди.

Ташқарида бўрон ва ёмғир хиёл пасайган, йигитлар энди ташқарига чиқишаётган эди. Бирдан яна Қуралайнинг товуши келди, эшикни очди. Унинг чеҳраси тамом ёришган, бояғи зардади чимирилиши-ю, ўпкали қараши ўзгарган. Гўё ўлган онаси тирилиб келгандай вақти чоғлик билан бир кампирни етаклаб кириб:

— Сизларга меҳмон олиб келяпман,— деди ва уларни кампирга таништирди.— Мана, опоқи, қидирган ўғлингизнинг саркорлари...

Бу ориқ, ёқимли, серҳаракат кампир қўлидаги зилдай туғунини полга ташлади-ю, ҳар гапида «вой айланай, катта кишилар» деб ҳўл кийимлари билан Фарҳодни, Тўланни бағрига босди. Қуралай уни йигитларга танитиб улгурмасданоқ, кампир қат-қат рўмолининг шалаббо бўлган устки қаватини ечиб сиққан ҳолда, нолишга тушди:

— Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада дегани ҳақ рост экан. Наҳотки қариган чоғингда фарзандинг шунақа сарсон қилиб қўйса...

— Ўғлингиз ким, хола?

— Ким бўларди, Абдухолиқ-да...

— Холик Ҳаққуловнинг онаси Зухра холам бўладила, бизнинг қишлоқдан,— деб Қуралай қўшимча қилган эди, негадир Фарҳод кулиб юборди ва яхши танимай турган Тўланга кампир эшитмайдиган қилиб тушунтирди.

— Ҳў, эшитгансан-ку, Тикантепа мозорида Қаршибой бахши билан ёқа бўғишган чол...

Бу воқеа Тўлан ҳам, Холик ҳам ишга келишмасдан олдин бўлган. Қурилишда ялпи иш бошланган кез. Дарё бўйидаги тўғон тушадиган ерга тўғри келиб қолган Тикантепани текислашга киришилмоқда эди. Бу тепадаги ёлғиз мозорни «бузрук қадамжойи»га айлантирган шайх билан эшон иғво тарқатишди: «Қимки бузрукни безовта қилса оёқ-қўли шол бўлади...» Бу иғвога учган айрим лақмалар мозор бузилишига норозилик билдиришди. Икки-уч киши келиб, мозор текислаётганларни «дуойибад» қилишди. Ҳатто Ҳаққул ота бульдозернинг йўлига кўндаланг тушиб ётиб олди. Шунда Қуралайнинг дадаси Қаршибой ота ўз ҳамқишлоғини иғво йўлидан қайтаришга уринган, аммо жанжал зўрайиб, ёқа бўғишгача етиб борган эди...

— Хола дейман, бўронда келишингиздан болангизни жуда соғиниб кетибсиз-да,— деб Тўлан кампирни ҳурмат билан табуреткага ўтқизди.

Бу ерда қурувчиларни йўқлаб отасими, онасими келса, бошлари осмонга етгувчи эди. Лекин дабдурустан кампирнинг: «Ҳа, қулоғидан чўзиб опкетгани келдим, баттолни!»— деб ҳўнграб юборгани ўртага хиралик солди. Ҳаммалари ажабланиб туришаркан, кампир уй можаросидан оғиз очди: сув омбори қурилиши муносабати билан улар турадиган Аччиққўл қишлоғи янги ерга кўчирилаётганмиш, аммо Ҳаққул ота уввало қилишса ҳам қўрғончасидан кўчмай, икки оёғини бир этикка тиқиб: «Энди оғзим ошга етди деганда, ўғлим қанотимни қайириб, мункитиб кетди. У келмагунча ҳеч ёққа жилмайман, ўлигим шу ердан чиқсин» деб ўтирганмиш... Мана энди кампир ўғли билан чоли ғамида шўлтиллаб, гарангмиш...

Зухра бувининг сўз маромидан йигитлар масала жиддийлигини фаҳмлаб, бир-бирларига маъноли қараб олишди. Ҳозир ишга шошиб туришгани учун кампир билан кечқурун бафуржа суҳбатлашмоқчи бўлишди. Кампир ҳам анчагина йўл босиб уринган, тиришиқ, серажин бет-лаблари шамолда увишган эди. Уни Қуралай ётоқда дам олдириб турадиган, Фарҳод эса Холикни ўзи бошлаб келадиган бўлди...

Ташқарида қатнов изига туша бошлаган эди. Қўчалар янги очилгани, ҳали тротуарлар тартибга келмагани учун биноларнинг пойдеворигача балчиқ босиб кетган эди. Қуралай билан кампир сирғана-сирғана лой кечишиб, шаҳарча бошидаги эркаклар ётоғи томон боришарди. Кампир, шундоқ бузуқ ҳавода ҳам тинмай, ҳар қадамда иморат қураётганларга ҳайратланиб қарар, тўхтаб-тўхтаб ўткинчилар орасидан ўғлини ахтарар, узоқдан бировнинг бўйи-бастини, бировнинг юришини Холиққа ўхшатарди. Унга қараб Қуралайнинг хаёлидан: «Шундоқ меҳрибон онаси бор экан, Холиқ нега ҳеч эсга олмас эди?» деган ўй кечди. Аммо Холиқнинг уч ёшдалик вақтидаёқ онаси Фотима буви ўлиб, Зухра буви қўлида қолганини кўплар қатори Қуралай ҳам билмасди. Чунки, Холиқларнинг уйи қишлоқнинг бериги бурчида бўлса, Қуралайларники нариги бурчида бўлиб, бир-бирлариникини кўришмаган, бориш-келишлари йўқ эди...

Ётоқхона бояги бошқармага ўхшаш узунчоқ, пастак бино бўлиб, қоронғироқ коридорнинг икки ёғида бир хил хоналар қаторлашганди. Бино яқинда қурилган бўлишига қарамай, тахта поли, эшиклари тоб ташлаб қолган, деразаларнинг айрим кўзлари ойнасиз эди.

Эшиги ҳалқасига қулф ўрнига каноп боғлаб қўйилган хонани очаркан, Қуралай:

— Мана ўғлингиз яшайдиган қаср,— деб кулиб қўйди.

Зухра буви лойга ботган маҳси-калишини коридорга ечиб, «бисмилло» деганча ичкари кирди. Димоғига урилган қандайдир чучмал моғор ҳидидан бурнини жийирди, хонага бир муддат разм солиб, захраси учди.

— Вой шўрим, шўтта турадими ҳали? Товуқхонадан баттар увин-тўда-ку!

— Шунга ҳам шукур денг, буви!— деди юпатиб Қуралай.— Бригадири обрўли-да. Шоли орқасидан курмак сув ичади. Яқин кунгача баракда ўттиз киши саржиндай қалашиб ётишарди. Унинг олдида бу пошшонинг қасри-ку!

— Вой тавба, вой тавба!— деб Зухра буви «пошшо қасри»нинг жиҳозларига кўз югуртирди. Тўртта тахта каравот билан бир стол шундоқ тиқилганки, у ёқ-бу ёғига ўтиб бўлмайди. Уринлар йиғилмаган, шкаф ва вешалка йўқлигидан каравотлар билан битта бўлиб кийим-кечак, китоб-дафтар, шахмат доналари сочилган. Стол устида нон, консерва банка,

товоқ-қошиқдан тортиб тиш порошоги-ю, «Шипр» одеколони-гача қалашган. Тумбочкалардаги коломенка салфеткаларни бўлса йигитлар қўл сочиққа айлантириб юборишибди. Буни кўриб Қуралайнинг қовурғаси қайишиб кетди. Чунки ётоқларга каштали салфеткаларни Қуралай қизлар билан тайёрлаб тарқатган эди. «Бебош, бетартиб» болаларни койиб-койиб, каравот тахталарига туртина-суртина Зухра буви хонани йиғиштиришга тушди. Қуралай эркаклар ётоқхонасида ортиқча уймалашини ўзига ноқулай билса-да, кампир ҳурмати учун қарашган бўлди.

— Кўп уринманг, опоқи. Чарчаб, қорнингиз ҳам очгандир,— деди Қуралай, электр плитага тунука чойнакни қўя туриб. Унинг дарди — бу беором кампирни тезроқ ўтқизиб гапга солиш, бемаврид келганининг сабабини эшитиш, айниқса Холиқдан нима учун норозилигини билиб олиш эди.

— Уйдалик вақтида мунақа бефарқ, бесарамжон эмасди болам, бетга келиб, нима худо урибди!— деди кампир ва деразани очиб уйни шамоллатди. Сал таъби равшан тортгандан сўнг, каравотга чордона қуриб тугунини ечди. Ундан Холиққа аталган янги кийим-кечак чиқди. Кейин халталардан қатлама, патир, сузма, ёнғоқ-туршаклар олиб столга тўкди.

— Ол, қизим, мозор босиб келган...

Қуралай дастурхондаги нарсалардан чимдиб, ҳазил қотди:

— Шундоқ ҳавода юрак ютиб дейман, опоқи, қайси мозорларни босиб келдингиз?

— Эй, қизим, сўрама...— тўлиб турган кампир юрагини очди.— Шу кеча алоғ-чалоғ туш кўриб чиқдим: болам бечора ёлғиз дашт-биёбонда бўтадай бўзлаб адашиб юрганмиш, борар ерини билмасдан зориқиб аллакимни кутаётганмиш... Уйфондиму, ҳаловатим йўқолди. Шунча кўзларим нигорон бўлгани етар, дедим. Ахир ярим йилча бўлди-я болагинамни кўрмаганимга!..

Ажабланган Қуралай қошини кериб саволга чоғланди-ю, ammo кампирнинг ҳикоясини бўлгиси келмади. Кампир давом этди:

— Яқинда биттасидан «ўғлингиз дайра тўсарлар ичида юрибди» деб эшитган эдим. Утирган бўйра — юрган дайра дедиму, йўлга чиқдим. Қир ошдим, сой ошдим, дайрага етиб келдим. Қаён боришимни билмай нақ бошим қотди. Аксига олиб ҳавонинг турқи бузилмасинми, ҳаш-паш дегунча жала қуйиб ҳамма ёғимни сув босди. Қараб туриб кўзларим қа-

машди, бошим гир-гир айланди. «Ол энди сувга оқдим, ўғлимни кўриш насиб бўлмади» дейман. Яна кўзим тўрт бўлиб йўл излайман. Худойимдан айланай, ҳартугур бир машина кўринди-қолди. Шофер эсликкина бола экан, борар еримни сўради-да, машинасига тушириб келтириб қўйди, барака топ-кур...

Электр чойнак вишиллаб қайнади. Қуралай сапчиб турди. Зуҳра буви ҳам гапга берилиб кетгани учун ўзини койиб ўрнидан турди-да, деразадан ташқарига бошини чиқариб, ўтган-кетганга жавдирай бошлади.

— Наҳотки шу қоқча хабар етмаган бўлса-я, унга?..

Холиқдан дарақ йўқлигига Қуралай ҳам ҳайрон: тўғон участкаси унча узоқ эмас. Иш вақтининг тугаганига ярим соатча бўлди. Ҳаво ҳам очиқ эмаски, болалар балиқ овигами, клуб қурилишигами ё спорт майдонигами айланишса...

— Ҳозир келиб қолади,— деди кампирни тинчитиб Қуралай ва сирини кўчган кружкада чой узатди. Сўнг, «ўғлимга мунча қизиқди» демасмикин деган андиша ичида йўганигина сўради.— Опоқижон, «боламни кўрмаганимга ярим йилча бўлди» дедингизми, нега унақа?

Кампир қайтиб каравотга чордона қурди-да, чойдан бир хўплади ва ичидан ғубори чиққандай қаттиқ ухлади.

— Майли, ҳамқишлоқ экансан, ўзимизникидай, айтсам айта қолай. Аммо лекин мен гапирмадим, сен эшитмадинг, хўпми, қизгина?..

Зуҳра буви деразани беркитди-да, овозини пасайтирганча сўзлади: Холиқнинг бултур саратонда отаси томонидан ҳайдалганини анчайин нарсага аразлашиб чиқиб кетган деб тушунтирди. Холиқни жаҳлдан тушиб қайтиб келар деган умидда кунлар, ҳафталар кутишибди, дараги чиқмабди. Ёлғиз болани йўқотиб уй-турмуш заҳар бўлибди. Зуҳра буви тотуккина яшаб келган чоли Ҳаққул ота билан бола туфайли кунига ёғиллашиб, қўйди-чиқдига боришибди. Кейин Зуҳра буви бировдан Холиқнинг Самарқандда ўқиб юрганини эшитибди-да, дарров қўшинининг боласини ҳамроҳ қилиб поездга чиқибди. Таниш-билиш бўлмаган шаҳри азимда бир-икки кун тентираб, бормаган кўчаси-ю, кирмаган мактаби қолмабди. Охири ўғлини топибди-да, бағрига босибди, «уйга қайтгин» деб ялиниб-ёлворибди. Холиқ қишки таътилда боришга ваъда берибди-ю, алдаб-сулдаб уни жўнатибди.

— Ушандан буён ҳам ярим йилча ўтди,— деди кўзидаги филт-филт ёшни дуррачаси учига артиб Зуҳра буви.— Яқинда

эшитсам, шу ерда эмиш. Ораси жиллаям йироқ эмас экан-ку, нахотки отам, онам нима бўлди, деб қишлоғига қадам босма-са-я, баттол!..

Қуралай синчковлик қилиб шўрлик кампирнинг ярасини янгилаганига бир чеккаси пушаймон бўлди, бир чеккаси ҳайронлиги ошди: «Холиқ билан отаси орасидаги кўнгилхонлик нимадан келиб чиқди-ю, нега бунчалик юз кўрмас бўлиб кетишган? Қурилишга келганига бир ойча бўлсаям ҳеч кимга уй ичидан оғиз очмагани таажжуб. Жуда ичимдагини топ, бу индамас! Балки Фарҳодга ёрилгандир, бирга туришади-ку...»

Ҳозир бу тўғрида гап айлантиришни ортиқча билиб, Қуралай ўрнидан қўзғалди. Қаравотга битта юмшоқроқ ёстиқ қўйиб устидан сочиқ ёпди-да, қувноқлик билан:

— Мана, опоқижон, сиз бемалол дам олиб туринг, ўзим айтиб келаман ўғлингизни,— деди. Унинг қизларча маъсум муомаласи, майин ва чаққон ҳаракатлари кампирга ёқиб кетган бўлса-да, устидаги ҳалоплаган дағал комбинезонини ҳазим қилолмай ўтирган эди. Қизнинг меҳрибонлигидан эриб кетди-ю, сўради:

— Қизим, куёвга чиққанинг йўқми?

— Йўғ-э!— деди жилмайганча юзини тескари буриб Қуралай.

— Айбга буюрмасанг, бир насиҳатим бориди... Устингдаги надоматни қўй, қизим, эл кўзига яхшимас. Узингни тузатиброқ юргин, қиз бола нарса...

Юзи ўгириғлиқ Қуралай шундай қиқирладики, кампирнинг содда сўзлари эрмак туюлиб кулдими, хуш ёқиб кулдими, билиб бўлмасди. Қоридордан чиқиб кетгунча қизнинг жарангли кулгиси кампир дилини қитиқлаб юборди. «Келин қилсанг арзигудай...»

3

Дарё ўзанига кўндаланг тушиб ёнбошлаётган азамат тўғон шаҳарчадан уч чақиримча нарида. Тўғон участкасидаги прожектор столбалари-ю; экскаватор стрелалари, постда йўл кўрсатаётган милиционерга ўхшаш «г» шаклидаги кўтарма кранлар узоқдан яққол кўриниб турарди. Тўғонга борадиган илон изи йўллар гоҳ қир-тепаликларга мингашиб кетар, гоҳ сой-жарликларга қуйилиб тушарди.

Кеч кириб қолган бўлса-да, бу йўллардан одам аримаган, баҳайбат «МАЗ», самосвал ва бошқа хил машиналар тиним-

сиз ўрмаларди. Машиналарнинг нам ҳавода бўғиқ бўкириши, шамолнинг гув-ғуви, тошларнинг қасир-қусури одамлар чуввосига қўшилишиб даштда муттасил, голиб бир гуввос ҳосил қилганки, бусиз қурилиш ҳаётини тасаввур этиш мушкул кўринади. Айниқса бўрон ва сел ишнинг белига тепган, қирғоқдаги шағал карьерлари ва бетон заводи йўлларида машиналар ҳа деса ботиб қолаверган сари бутун қурилиш майдонида асабий бир безовталиқ ҳукмрон эди.

Қуралай шовқин-сурондан қулоғи том битиб бораркан, яқинидан тош ортиб ўтаётган машина бирдан тормозланди, ойнадан ҳайдовчи бошини чиқариб гапира кетди:

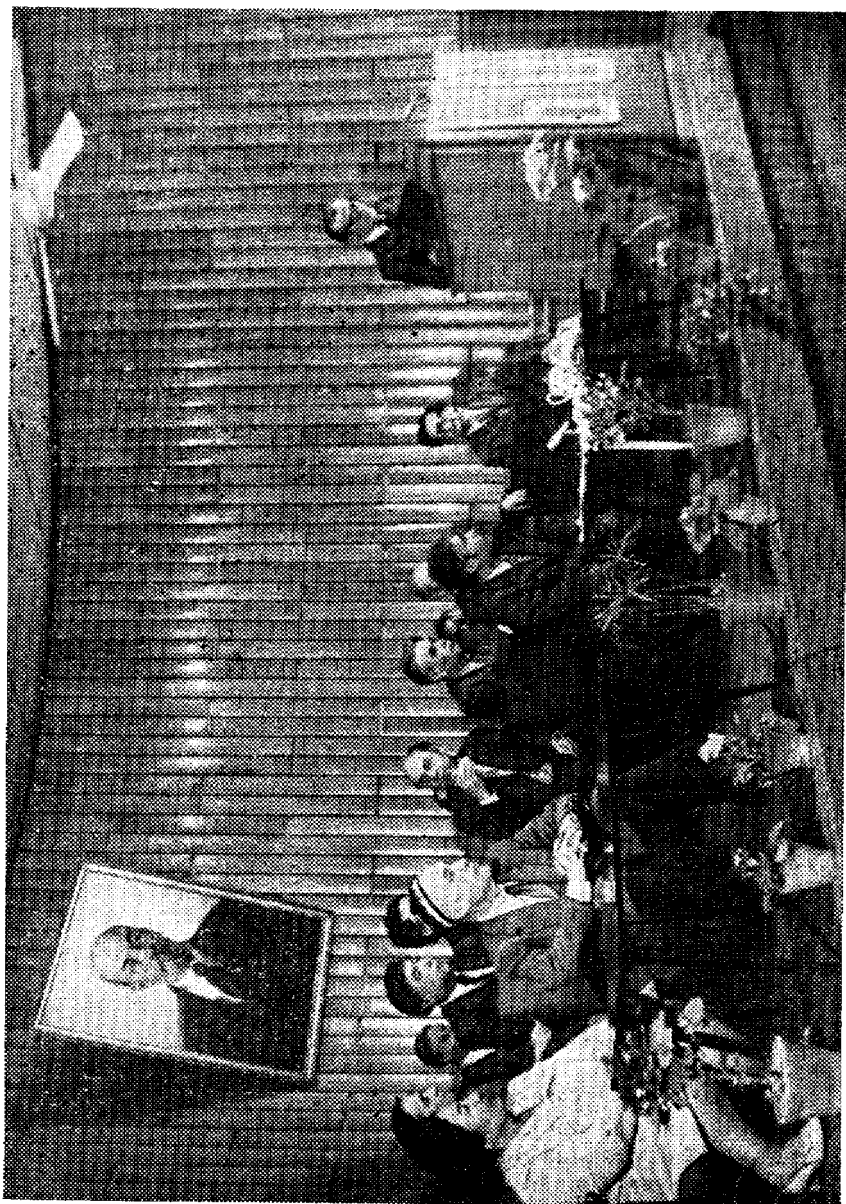
— Нучук ўзларининг дараклари йўқ? Помошник деган ҳам шунақа вафосиз бўладими? Бизнинг қўлдан чиққан шогирдларни-чи, ҳей акаси ўргилсин, ҳамма вақт ошиғи олчи. Эш акангиз ўзи омадли йигит-да...

У, Қуралайни машинага таклиф этган эди, Қуралай чиқмади. Ҳайдовчи у билан баравар юришга ҳаракат қилиб, машинасини секинлатди.

Биринчи бригадага вақтинча бошлиқ бўлиб турган бу норғил, чағир кўз, сап-сарик механик йигитнинг оти Эшамат бўлиб, ҳазилвонлари негадир Омад деб аташарди. Уни Қуралай биринчи дафъа ўз қишлоғида кўрганди. Қурилишнинг эски комсорги аччиққўллик ёшларни қурилишга жалб қилгани Эшаматнинг машинасида борганди. Ушанда комсорг ёшларга қурилиш ҳақида гапириб берган, қурилишдаги йигит-қизларнинг орзу йўлидаги интилишлари, хоҳлаган касбларини тезда эгаллаб қаҳрамонлик кўрсатаётганликларини мақтаб, мисолга шу шофёрни ҳам келтирганди. Кўп ўтмай, Қуралай дадасининг олдига келди-ю, биринчи учратган таниши Эшамат бўлди. Эшамат Қуралайни машинасига ўтқазиб қурилишни томоша қилдирди, шароит билан таништирди, ўзининг ҳеч қандай ҳунарсиз келиб тезда биринчи даражали механик-ҳайдовчи, боз устига, моҳир футболчи бўлиб танилганини айтиб берди. Қуралайнинг механикликка ҳавас қўйиб юрганини билгач, дарров унга ёрдам қўлини чўзди.

Қуралай бир неча кун шогирд бўлиб юриши мобайнида унинг кирдикорларини билиб олди. У чапанилиги, учарлиги билан танишларга отнинг қашқасидай экан. Бир куни маст бўлиб Қуралайга кўз олайтира бошлаган эди, шу-шу қиз унинг яқинига йўламай қўйди.

Эшамат ўз гуноҳини билгани ҳолда ҳозир яна хиралик қилиб жағи очилиб бораётган эди. Қуралайнинг аччиғи чиқиб



Ҳаким Назирнинг 60 йиллик юбилейига бағишланиб Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида бўлган тантанали кеча (1976 йил, апрель).

тескари бурилди ва тўғонга олисроқ бўлса-да, бошқа йўлдан юрди...

Бу вақт тўғондагилар, кундузги бекорчиликнинг хуморини ёзиб, аридай гувиллашмоқда эди: бир хиллари бетон атрофидаги тахта қолипни режага тўғрилаб қоқмоқда, бир хиллари янги тўкилган қоришмани тоби ўтмасин деб, тезоблик билан текисламоқда, баъзилари шағални каток билан шиббаламоқда, баъзилари ола-тасирига олиб тош ётқизмоқда эди.

Бетончиларни «соҳил устунлари» дейишади. Балки уларни қурилиш киндигида ишлаётганлари, дорбозлардай доим баландлаб бораётганлари сабабдан шундай дейишар. Агар бу участкани дорнинг марказий устун десак, бошқа барча участкаларнинг ипи шу устунга келиб боғланарди...

Участка марказига нивелирни қўйиб олган ёш инженер Фарҳод йигитлар ишини кузатади-да, бўзчининг моксидай у ёқдан-бу ёққа зир югуради. Унинг на бўй, на ёш ва на устбошда бошқалардан фарқи бор. Шунга қарамай, ўзини хийла мустақил ва босиқ тутишга уринади-ю, аммо ўхшатолмайди. Унинг қўлидан брезент қўлқоп тушмайди. Гоҳ бирининг олдига бориб: «Хей мўйлов, тошни яхшилаб тер, ўнқир-чўнқир бўлиб қолмасин, минг йилга етадиган пишиқ бўлсин бу тўғон!»— дея ўзи тош теришга унаб кетади. Гоҳ иккинчисининг ёнига югуриб: «Хей бақалоқ, бетонни текис ётқиз, ўлчовдан бир грамм нари-бери бўлсаям жавобгарсан!»— дейди-ю, қўлидан куракдай андавани олиб ўзи текислаб кетади. Бақалоқ боланинг ори келиб: «Ўзимга қўйиб бер, ҳозир миҳдай бўлади. Ҳадеб ўргатаверма, кўп гап эшакка юк, бригадир деган эзма бўлмайди!» дейди. Унга Фарҳод: «Бир эзма топади, бир кезма, деганни эшитганмисан?»— дейди-да, мақолни ўринсизроқ ишлатганини сезиб қолиб, тўғрилайди.— Шунини унутмаларингки, коммунистик меҳнат бригадаси бўлиш учун қўйган шиоримиз ҳам чаққон, ҳам чиройли ишлаш. Қимки бир ёғига ўтса, бригададан хайр-маъзурни насия қилаверсин!..» Қурилишдаги энг нозик, қалтис юмушни бажарувчи бу бригадага аъзо бўлиб киришнинг ҳам бош шарти шу эди. Зеҳн солиб қарасангиз, йигитчаларда шу шартни пишиқ-пухта удалашга интилиш зўр бўлса ҳам айримларининг ҳаракати худди машқи етишмаган, пардаси созланмаган ўргамчик машшоқларни эслатарди. Тажрибасиз «дирижёр»дай бўлса-да, Фарҳод буни узоқданоқ пайқар ва шу ондаёқ «парда»ни тўғрилатмагунча қўймасди. Фарҳод сиртида болаларга қат-

тиқ туриб муомала қилса-да, ичида уларни чин оғайнилари қаторида кўрарди.

Жала қуяётганда заводдан қоришма келтиришни тўхтатган самосваллар Фарҳоднинг зўри билан охирги соатда қатнаб қолганди. Бригада аъзоларида кун оққунчайин ишни тўхтатиш нияти йўқ эди. Фарҳод, болта билан бетон қолипни маҳкамлаётган, жони-жаҳди билан уринганидан терга ботган қора йигитчанинг олдига борди. Унинг ишига синчиклаб разм солди-да, «чаккимас, иш чиқадиганга ўхшайди боладан» деб қўйди ичида. Кейин унинг қўлидан болтани олиб:

— Сен бора қол. Ойнинг келиб қараб ўтирибди,— деди.

Йигитча «р-ростми?» деб унга бақрайиб турди-да, «Майли, ўзим битириб бораман», деб болтани тортиб олди.

Фарҳоддан икки-уч ёш кичик бўлса-да, ориқ ва кампир даҳанлиги учунми, унга тенг кўринадиган қовоғи уюқ, шошиб қолса, дудуқланидиган бу йигитча совуқ шағал оёғига ботишига қарамасдан, оғир ботинкасини ечиб, тринка шими почасини тиззасигача шимарган, мой юқи эски кепкасини тескари кийиб, қулоғигача бостирган эди. Катак кўйлагининг очик ёқасидан камарига қистириғлиқ китобми, дафтарми кўриниб турарди. Фарҳод Холиқдаги қайсарлик ва бир сўзлик одатини биларди, шунинг учун боришга ортиқ қистамади-да, қолипни тузатишда унга боқиша бошлади. Аммо шу чоқ тўғоннинг орқа нишабидан шовқин-сурон кўтарилиб, ўша ёққа югургилаб кетди.

Заводдан Фарҳод бригадасига қоришма ортиб келаётган самосвал нишаб ботқоққа ботиб қолибди. Ҳайдовчи ёнига бир неча йигит киришиб шунча уринишса ҳам, ўрнидан қўзғатиша олмаётган экан. Бу вақт, тўғоннинг сув ўтиб турган «йўлагги» ёнидаги ўз бригадасига тошни тўкиб, машинасида Эшамат келиб қолди. «Мусобақадош бригадага ёрдам» деган писанда билан самосвални шатакка олди. Уни бир амаллаб тортиб олди-да, кабинадан бош чиқариб: «Мана, кўриб қўйларинг, биз шунақа валломат йигит!» дегандай атрофдагиларга бир-бир гердайиб боқди. Шунда, Холиқнинг пинжиги кириб: «Тез юра қол!» дея қистаётган Қуралайни кўриб қолди-ю, кўнглида ёмон рашк қўзғолиб кўзи қинидан чиқаёзди. Холиққа еб қўйгудай бўлиб ўқрайди-да:

— Нима деб шивирлашаяпсан, нари бор дуварак!— деб ўшқирди.

«Дуварак», сўзи қулоғига «дурак» бўлиб эшитилган Холиқнинг асаби қўзғалиб, дудуқланди:

— У-ўзинг дурак!

Эшаматнинг важоҳати ўзгарилди, машинасини ўнглаб олиш баҳонаси билан Холиқ тарафга қаттиқ тисарилди ва энди битган бетон қолипига урилгудай бўлди. Холиқ чўчиб тушди. Эшаматнинг ўчакишиб, қалтис ҳаракат қилаётганини сезди ва қолипнинг четида туриб олиб, қаттиқ бақирди:

— С-секироқ, ҳей! Қ-қолипга эҳтиёт бўл!.. Т-торт ара-вангни!..

— Команда беришни ким қўйди сенга, дуварак!— деди Эшамат ва болохонадор қилиб сўкинди.

Қуралай Холиққа: «Тезроқ юр!»— деганча қулоқларини бекитиб нари кетди. Эшамат зарда билан машинани кетига силтаб юборган эди, бир нима қаттиқ қарсиллади.

— Қ-қолипни синдирдинг!— деди бўғилиб. Холиқ ва жон ҳолатда кабинага сапчиб Эшаматнинг ёқасидан олди.— Т-тў-ла муни ҳозир, ўзим зўрға маҳкамлаган эдим!..

Одам тўпланди. Ҳамма котлован зеҳига келиб қолган оғир машина филдираги остида мажақланган қолипни ва қолип ёригидан хамирдай тошиб чиққан бетонни кўриб, ҳангу манг бўлди. Фарҳод ғазабдан қалтирар ва у ҳам Эшамат билан ёқа бўғишишдан ўзини аранг тийиб турарди.

Эшамат бўлса аввалига ўзини ҳеч қандай кеки йўқдай тутди, «шу дуваракнинг нимасига тенг келдим» дегандай на-зар-писанд қилмай турди-ю, Холиқ чака-чарвидай ёпишавер-гач, шолғомдай қизарди ва Холиқни кўкрагидан итариб:

— Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашади. Қоч дейман, ҳозир! Бўлмаса бетонга парчин қилиб ташлайман!— деб дўқ урди.

Холиқ ҳамон бўш келмай, Эшаматни кабинадан юлқиб туширмоқчи бўларди. Эшамат эса, Холиқни зинадан қулата-ман деб, аччиқ устида баранкани чап қўли билан тескари бураб юборди, машина кетига қаттиқ қалқди, бир филдираги юмшоқ бетонга ботаркан, олдинги филдираги лойда сирғаниб ёнга оға бошлади ва гўё тоғ қўпорилгандай қаттиқ гумбурлаб паътга — котлованга ағдарилди.

Зўр айюҳаннос кўтарилди. Холиқ билан Эшамат машина остида мажағ-мажағ бўлади, деб ҳамманинг эҳсонаси ўйна-ган эди, лекин иккиси ҳам машина тагидан омон чиқди-ю, муштлаша кетди. Уртага Фарҳод билан шериклари киришди, оғзи-бурни қоп-қора қон бўлган Холиқни Эшаматнинг темир човутидан аранг қутқариб тўғонга олиб чиқишаётганда, яна Эшамат келиб ёпишган эди, Холиқ чапдастлик билан унинг

қорнига калла урди. Эшамат гандираклаганча метин бетон қовурғалари ва тошларга урила бориб, котловандаги кўлмак сувга шалоплаб тушди, ўзини ўнглаёлмай қолди. Энди йигитлар унинг ёнига югуришди. Нафаси оғзига тиқилган Холиқ, оғзи-бурнининг қонини қўли билан сидирганча қирғоқда эсанкираб турарди. Йигитлардан бири:

— Оббо «дуварак»э, бало экансан-ку! Шу жуссанг билан полвонни асфала-софилин қилиб, машинасини ағдардинг-а. Бопладинг аммо. Энди ўмарилиб қол иссиғида! Барибир Шерҳожиев қўлига тушсанг, соғ қўймайди!— деб ваҳима солди. Холиқ, Фарҳод нима дер экан дея ер остидан қараган эди, Фарҳоднинг ҳам важоҳатини «Хап саними?» дегандай бузуқ кўрди. Бунинг устига, ҳозироқ Шерҳожиев келиб қолиб ёқасидан оладигандай туюлди. «Шу тобда унга кўринмаганим тузук!» деган фикр миясига чақиндай урилди. Жон ҳолатда ботинкасини илди-ю, қўйнидан туширган китобини олишни ҳам унутиб, тўғоннинг орқа нишабига ўтаркан, бақалоқ бир йигит:

— Тўхта, тўхта!— деб кетидан қувди, Холиқ чуқурликка тушиб кўздан йўқолди. Қуралайдан бошқалар Эшамат билан овора бўлиб, буни пайқашмади ҳам. Эшамат бўлса, одамлар ёрдамида инқиллаганча зўр-базўр ўрнидан кўтарилди-ю, аммо оёғини босолмасдан туядай гуп этиб жойига чўкди...

4

Қуралай йигитлар ўртасидаги тўполоннинг тагига етолманган ва ўзини четга тортганча, Холиқ қолдирган китобни олиб посёлкага қайтмоқда эди. Ухтин-ўхтин кўнглига: «Холиқ бунақа уришқоқ эмасди-ку, ўша сариқ маймун билан ўчакишиб нима қиларди. Энди касри урмасмикин?» деган хавотир тушмоқда эди. Айни пайтда ўзига-ўзи: «Холиққа айб қўйишмас. Ахир у бекорга уришдим, ишнинг фойдасини кўзлади-да» деб таскин берарди. У, ҳозир Холиқ онаси олдига борган, она-бола бир-бирининг дийдорига тўйиб чақчақлашиб ўтиришгандир деган фикрда эди.

Йўл-йўлакай китобни варақлаб борарди. Бу, «Ирригация иншоотлари» деган дарслик бўлиб, Холиқ буни ерга ҳам, кўкка ҳам ишонмас, доим камарига қистириб юрарди. Бўш вақтларида бекорчи нарсаларга алахсишдан кўра, бир чеккага бориб китоб кўришни афзал биларди.

Холиқ Самарқандда қанча юриб ўқишга киролмаган, икки дафъа имтиҳонга кириб, ҳар сафар ҳам «йиқилиб» чиққандан армонда эди. Куни кеча Қуралай билан ёлғиз кўришиб, кўнглига туккан орзуларини билдирган эди: «Мактабдаги билимининг ўзи етмас экан. Езгача бу ерда бетончилик, бульдозерчилик ҳунарларини эгаллайман. Пишиқ тайёргарлик кўриб бораман-да, институтга имтиҳон топшираман, мен ҳам инженер бўламан Фарҳодга ўхшаб». Қуралай қизиқсиниб сўради:

— Шу кетганингча қайтмайсанми?

— Кўраман-да,— деди Холиқ ўйланқираб,— балки сиртқи бўлимга кирсам, бу ерда ишлайвераман...

— Қўлимдан келса, мен ҳам шундай қилардим,— деди ҳаваси келиб Қуралай.

— Н-нима учун қўлингдан келмас экан. Ундан кўра,— деди руҳланиб Холиқ,— бирга тайёрлансак-чи!

— Худди мактабдагидай-а!— деди болаларча севиниб Қуралай.

У билан яқин бўлиш иложини қидирган Холиққа жон кирди-ю:

— Б-бўпти,— деб Қуралайнинг қўлини сиқди.— Лекинчи,— деди яна кетини пухта қилиб,— икковимиз битта бригадада ишласак яхши бўларди, бир-биримизни қидиришиб юрмасдик.

Қуралай учётчилик ишини ёқтирмай юргани учун ҳам даров ариза ёза қолди.

Уларга бу бригаданинг бошқа қулайликлари ҳам бор эди. Фарҳод билимли, ёш мутахассис. Ўқишга қизиқувчиларни қадрлабгина қолмайди, уларга ёрдам беришга ҳам тайёр. Ўзи комсомол мажлисида «Қимки бизнинг бригадада ишлашга ишқибоз бўлса, ўқишни ҳам бўйнига олиб қўйсин», деганди. (Дайдиб келган Холиқни бир ёғи шу хислати учун ҳам ишга олган эди-да.)

Холиқнинг ўқишга чинакам ҳавас қўйгани, серфикрлиги китоб саҳифаларидаги белгилардан ҳам кўриниб турибди. Қуралай ҳар варақни очса, янги белги: сарлавҳалар, айрим сатрлар ости ҳар хил қаламларда чизилган, китоб ҳошияларига ажи-бужи аломатлар, тушуниб бўлмайдиган сўзлар, савол ва хитоблар қўйилган. «Дарсликка ҳам қасам берибсан. Агар мактабда шундай қилсанг, ўқитувчи синфдан ҳайдаб чиқарарди»,— деди ичида Қуралай. Айниқса китобнинг «Ер ишларини механизациялаш» бўлимидаги бульдозер, скре-

пер, экскаватор машиналари устида Холиқ кўпроқ бош қотирибди. Бу машиналарнинг схемалари ёнига ўзича турли чиқиқлар тортибди, айрим расмларни қоғозга катта қилиб кўчирибди-да, деталларга рақамлар ва номлар қўйиб, эринмасдан уларнинг характеристикаларини ёзиб чиқибди. Баъзиларига яхши тушунмагани учун саволлар, хитоблар қўйибди.

Қуралай ана шу қоғоз остидаги ёзувларни кўриб, ҳайрон қолди. Унда жумбоққа ўхшаш шундай жумлалар ёзилган эди: «Баъзи кишиларга осон... Омад қанақа ўзи?.. Эҳ, қачон етаман сенга!» Уқиб беихтиёр кулиб юборди Қуралай. «Машиналарга нима алоқаси бор-а, бу гапларнинг?..» Кейин қоғозга яна қайта тикилди-ю, ўйга чўмди: «Нима демоқчи ўзи? Баъзи кишилар деб кимни кўзда тутяптикин? Омад деб нимани айтяптикин?.. Кимга етмоқчи ўзи?.. Тавба, уни содда деб юрсам...» Бирдан диққатини қоғоз орқасидаги расм тортди. Қора қаламда туширилган расмда қош-кўзи попукдакки-на бир қиз тасвирланибди. «Диди тузук-ку, расм чизиш ҳам кўлидан келса...» Кейин, бу кимга ўхшайди деб ўйлаб кетди. «Ҳа, ахир йигит эмасми, ўшоқда, Самарқандда биронта... топишгани бордир балки...»

Сўнгги фикр ғалати, англашилмас бир ҳолга солди уни. Сўнг дарров қизлик ғурури устун келиб, ўз гумонидан ўзи уялгандай теварагига аланглаб олди. Қош қорая бошлади. Энди қоғоздаги ёзувни ҳам, сийрак йўловчиларнинг афтини ҳам таниб бўлмас эди. У, дарё лабида бўлган ўз уйига қайрилмай, посёлка марказига қараб юрди. Посёлка даҳанасидаги ётоқхоналар деразасидан дастлабки чироқлар мўралади. Қуралай хаёлини биров чалғитаётгандай чўчиб, деразаларни четлаб ўтарди, яна миясида ўша нотайин савол: «Балки?..» Аста-секин эсиб турган шамол бирдан кучайиб, туманни тарқата бошлади. Қуралайнинг эти совуқдан сесканди. Қадамини тезлатди. Миясидаги оғир хаёл тумани ҳам тарқагандай бўлиб, ўзини енгил ҳис этди. «Ҳа, нима бўпти топишгани бўлса... Ўз таъби-де. Балки?.. Йўғ-эй, нима даҳлим бор бировнинг ишига!..»

Шунда ғув-ғув шамол орасидан қулоғига кимдир: «Бировми сенга Холиқ?» деб хитоб қилгандай бўлди. Чўчиб тушди. Беихтиёр у ўзига-ўзи: «Йўқ! — деди.— У менинг ҳамқишлоғим. Мактабдош дўстим. Ҳа, дўст деган қанақа бўлади тагин?.. Балки?..»

Мактабдаги воқеалар худди кечагидай ёдига тушди.

Саккизинчи синфга ўтишган йили. Қуралай комсомол са-

фига кирган, синфда комсорг бўлган эди. Унинг ўзи аъло баҳоларда ўқиш билан бирга, айрим фанлардан улгурмовчиларга ёрдам бериб турарди. У табиатан жонкуяр ва кўнгилчан бўлгани учун баъзилар бундан фойдаланиб қолишга интилишарди. Бир бола бир неча марта дарсга келмади. Ҳар сафар Қуралайни ҳам, ўқитувчини ҳам «ойим касал бўлди», «далада дадамга қарашиб қолдим» деб ишонтирарди. Қатнашмаган дарсларини тайёргина Қуралайнинг дафтаридан кўчириб оларди. Аслида, бу бола бозорда қатиқфурушлик қилиб юраркан. Иккинчи бир бола бўлса зўравонлик қилиб, ўзидан кичикларни қақшатар, қизларни «холам ойи», «қақажон» деб ранжитарди. Буларни кўриб Холиқнинг виждони қийналарди. Бир куни у Қуралайга: «Интизомсизларни текширмасдан, ўз ҳолига қўяверасанми?!» — деб дакки берди. Қуралай эса бунга ортиқча парво қилмади. Қамгап Холиқ бошқа гапирмади-ю, ҳалиги болаларга Қуралайни ҳам қўшиб деворий газетада ёзиб чиқди. Ҳали-ҳали эсида: «Синфимизга доғ тушираётган ўзбошимчаларни комсоргимиз ўртоқ Қаршибоева Қуралай қачонгача қаноти остига олади?..»

Ҳозир бу гап эсига тушиб кулиб қўйди Қуралай: топган гапини-чи, «қаноти остига» эмиш. Лекин ўша вақтда у кулмаган, алам қилиб йиғлаган эди. Ахир ўқитувчилар ўртасида, пионер ва комсомол йиғилишларида доим мақталадиган, портрети аълочилар тахтасидан тушмайдиган ўқувчига бундай танқидни кўтариб кетиш осонмиди!.. Бу иш комсомол мажлисида кўрилган эди. Холиқ ҳақли бўлиб чиқди. Комсомол топшириғини яхши ўрнига қўёлмадинг деб, Қуралайни биринчи марта огоҳлантиришди. Қуралай неча кунгача Холиққа тескари қараб юрди, сўнг ўзини босиб олди-да, синфда тартиб ўрнатишга қаттиқ киришди. Синф бетидаги доғ ювила бораркан, Қуралайдаги кўнгил хиралик ҳам йўқола борди. Бунга аввал йўл очган нарса газета сигнали эканини билиб, Холиққа бўлган кеки тарқалмоқда эди.

Учинчи синфга ўтишган йили Қуралай оиласи бошига оғир мусибат тушди. Тўсатдан онаси вафот этди. Ғам-ғуссага тўлган қиз бир-икки ой ўқишдан қолиб кетди. Қаршибой ота ёлғизгинасини юпатишга қанча уринмасин, юпатиши қийин бўлди. Устига-устак Қаршибой ота уйда кўп турмай, аламини иш билан ёзарди. У ўз дoston ва термалари билан тўй-ҳашамларга файз киритиб юрадиган сеvimли бахши бўлибгина қолмай, тажрибали мироб ҳам эди. Кўклам яқинлашган сайин ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа чақиршарди. Эски тажрибакор-

ларсиз инженерларнинг ҳам маслаҳати битмас эканми, айниқса кейинги вақтда колхоз раиси отани сув омбори қуриладиган жойга тез-тез олиб кетадиган бўлди.

Бир куни ота янги гап топиб келди. Сув омбори яқинидаги қишлоқлар янги ерга кўчириладиган, Қаршибой отани эса колхоз правлениеси бир қатор колхозчиларга бош қилиб қурилишга юборадиган бўлибди.

— Ўз даштимиз ичадиган сувни ўзимиз очишимиз керак. Азалдан армонимиз шу эди. Қутлуғ ишдан четда қолсам бўлмас, опоқ қизим,— деди ота ялинганнамо.

Отасининг армонини яхши англаган қиз, ҳеч қандай монелик қилмади. Аксинча, отаси кетидан ўзи ҳам боришга жазм қилди. Отажонини қариган чоғида, тагин дашт-саҳрода қандай ёлғиз қўйсин, ахир. Ота-бола дарё яқинидаги омонат қўрғонча билан хайрлашай деб туришганда, мактабдагилар йўлни тўсишди. Қандай бўлмасин, Қуралайнинг мактабни битиргунча қишлоқда туришини талаб қилишди. Унга қолиб кетган дарслардан ёрдамлашадиган бўлишди. Мактаб комсомол ташкилотининг топшириғига кўра, Холиқ бир-икки қиз билан Қуралайнинг дарсига астойдил қараша бошлашди. Ўқишни битиришига кўзи етмай қолган Қуралайда ўртоқлари умид учқунларини ёқишди. Бунга кўпроқ жонкуярлик қилган Холиқ бўлди. Ушанда Қуралайнинг кўнглида унга нисбатан ака-сингиллар ўртасида бўладиган ишонч, самимият куртаклари уйғонган эди.

Йигитларнинг ётоғига кириб келаётиб, ҳозир ҳам худди ўша яқинлик туйғуси билан Холиқни кўргиси келди. Қўрган замон унга сингил ва ўртоқ қатори аччиқ-аччиқ айтадиган гаплари бор эди... Афсуски, Холиқ ётоғига келмай, қаёққадир ғойиб бўлган эди...

5

Кечаги ғавғо-машмашалардан хориб, яхши ухлаёлмаган Фарҳоднинг кўзлари қизарган, боши ари тушган хумдай гувилларди. Фарҳод болаларни кечагидан ўлда-жўлда қолган ишларга солди-ю, бироқ ҳадеганда иш жўнашавермади. Бугун яна ҳаво бузилиб, ёмғир шивалай бошлаган эди. Ҳаммининг тилида кечаги можаро: бири Эшаматни айбласа, бири Холиқни айблайти. Баъзилар, яхши назорат қилиб турилганда, иш ҳам бузилмасди, жанжал ҳам чиқмасди, деб кўпроқ айбни Фарҳодга тўнкашарди.

Фарҳод миш-мишларга аралашмас, унинг миясини турли-туман савол пармалаб, дилини қоронғилатмоқда эди: «Эшаматнинг оёғи нима бўлдийкин? Шерҳожиевга қандай тушунтираман энди бу ғалваларни?.. Холиқ дардисар қаёққа йўқолди-а? Онасига учрашдимикин? Ё ўша аҳволда бирон ёққа қочдимикин? Бошимга бир қоп ташвиш орттирди-да. Узим бўшлик қиляпманми, нима бола? Бригадага одам олишда ўйлашиб, хўп писанда билан олиш керак экан. Ахир, бошида кўзимга қобилгина кўринувди-да. Бу ердаги шароитнинг оғирлигини олдига қўйган эдим. Бир хил болалардай осонроқ, «ёғлироқ» ишни кўзламасдан, «қийин бўлса ҳам менга ҳунарнинг зўри керак» деганди. Совуқ баракда ётиб, уст-боши юпун бўлса ҳам нолимай-нетмай ишлаб юрганиди. Фақат кейинги кунларда нимадандир диққатроқ кўринди. Балки Қуралайни бригадага олмаганим учунмикин? Қуралайни бригадага олсам, йигитлар гап-сўз қилишмасмикин? Қуралай соф қиз, унга доғ тегизмаслик керак...»

Узоқдан ёмғир пардаси остида Қуралай кўринди. У, Фарҳодни ўзига имламоқда эди.

— Шерҳожиев чақиряптилар,— деди у Фарҳод яқинлашгач.

— Нима ишлари бор экан?

— Қайдам, қовурсалар керак,— деди дудмол қилиб Қуралай ва бора туриб гинасини сочди.— Йўлимни тўсдингиз. Латипов олдида бир оғиз қувватлаганингизда, ҳақингиз кетмасди-ку. Мени назарингиз илмаяпти шекилли-а?

Дили снё бўлиб турган Фарҳод, унга ғалати қилиб бир чимирилди-ю, индамади. Ҳозир унинг кўнглига Шерҳожиев билан бўладиган кўнгилсиз учрашувдан бўлак нарса сиққудай эмасди. Қуралай гапига жавоб ололмай алам қилди-да, бошлиқнинг бошқа бир зарур топширигини бажаргани югуриб кетди.

Тўғон дарвозаси яқинида офтоб ва ёмғир таъсиридан бўёқлари ўчиб кетган, ойнасиз эски вагон турарди. Бу — участка бошлиқининг муваққат контораси эди. Вагон ичи иккига бўлинган. Биринчи бўлагида турли темир асбоблар, запас қисмлар, эски пақир ва иш кийимлари қалашиб ётарди. Ичкари бўлаги эса яшиқларга тўла. Уч кишилик каравот, стол, стул каби «мебеллар» яшиқдан. Яшиқлар орасига сиқилиб Шерҳожиев қоғоз титкиляпти. У қирқ беш ёшлар чамали, дум-думалоқ, калта оёғининг товони ерга тегмай юрадиган, бақбақаси осилган киши бўлиб, хийла забардаст ва қаттиқ-

қўл эди. Ҳозир унинг авзойи Фарҳод ўйлагандан кўра бинойи кўринди. Фарҳодга «кел» деб бош қимирлатди-ю, кутилмаганда, гапни кундалик ишдан бошлади.

— Ўн кунлик сводкадан хабаринг борми?

Фарҳод иш билан банд бўлиб, ҳисоб-китобга кўпда аралашмагани учун беҳабар эди. Шерҳожиев ўз қўлидаги сводкани ўқиди: Фарҳод бошлиқ иккинчи бригада 95, Эшамат бошлиқ биринчи бригада 110... Фарҳодни ўйлатиб қўйди бу рақамлар. Ўз бригадасида-ку сўнгги ўн кунликда иш кўнгилдагидек юришмагани тўғри. Лекин қўшни бригаданики нучук ортиқ бўлади? Фарҳод тўғон «йўлаги»га «қулф» ишлаётган ўз қўшнилариининг ишидан доим хабардор. Қуч ва тажрибада уларнинг ортиқликлари йўқ. Кейинги ҳафта бўлса, иккинчи бригададан ёрдамга одам олишди. Бунинг устига, Фарҳод уларнинг ишидаги айрим камчиликни — «қулф»нинг тупроқ қаватида яхши намлаб шиббаланмай тош босилган жойини кўрсатиб берди, бу жой шундай қолса, омборга сув қўйилганда дарз кетиши эҳтимол деб, Шерҳожиев билан тортишиб ҳам олди... Шу аҳволда биринчи қандай қилиб илғор бўлиб қолди?..

— Тўғрими бу?— деди Фарҳод, ҳайронлигини яширмай.

— Шубҳанг ҳам борми?— деди Шерҳожиев иккинчи бригадани кўзда тутган ҳолда ва буни исботламоқ учун олдидаги қоғозлардан кундалик маълумотларни олиб, чўт қоқа кетди.— Мана, ўз кўзинг билан кўриб қўй бригаданг ишини... Тўғри эканми?— Жамида чиққан «95» рақамига қўлини бигиз қилди. Кейин, графикнинг тўлмаганига асосий сабаб қилиб, бригадада тартиб-интизомнинг пастлигини кўрсатди. Фарҳод, энди кечаги машмашадан гап очади деб турувди, Шерҳожиев огоҳлантирди:— Дарёни бўғиш муддати яқинлашиб қолди. Ҳозирги тошбақа қадамимизда давлат топширини қандай уддалаймиз, жиян? Планни барбод бериб, пўстагимиз қоқилади-ку, тушуняпсанми?

— Тушуняпман,— деди Фарҳод, кунига такрорланадиган умумий гапдан малол чекиб.

— Бўлмаса, ўпирилишдан қачон чиқамиз?

— Ўпирилишдан чиқиш учун...— ўйлаб олди Фарҳод,— шу ўпирилишнинг сабабларини йўқотиш керак.

— Қандай сабабларни кўзда тутяпсан?

— Ўзингизга маълум-ку бари...

— Думи хуржунда қилма, жиян!— деди Шерҳожиев зардага ўтиб.— Яна шароитдан нолирсан балки?.. Тўғри, кейин-

ги кунларда об-ҳаво ёмон келди. Материал ташиш, техника ҳаракати, одамларнинг ишлаши қийинлашди. Шунинг айтаётган бўлсанг, қурилишларда бўлиб турадиган ҳодиса бу. Сенлар ёш, энди кўряпсанлар. Биз бўлсак бундан бешбаттар шароитларда ишлаганмиз. Масалан, олайлик Катта Фарғона каналини. Сенлардай ўспирин вақтим. Саккиз қадоқлик кетмонда канал қазиб, беш пудлик тупроқ қопни елкага ўнгаришда Дўнан Дўсматов деган паҳлавонлар билан баслашганмиз...

Шерҳожиев улуғ халқ қурилишларидан сўзларкан, Фарҳоднинг ёдига ўз دادаси ҳақидаги ҳикоя тушди. Буни гоҳо онаси Фарҳоднинг қистови билан айтгучи эди. «Даданг раҳматлик оғирнинг остидан, енгилнинг устидан юрадиган ҳалол, довиорақ киши эди. Урушдан инвалид бўлиб қайтса ҳам тинч ётмади. Ҳамқишлоқлари қатори Фарҳод ГЭС қурилишига кетди, мени ҳам олиб кетди. Айни қиш чилласи, одамлар муз ёриб, дарё бўғарди. Шунда даданг ҳам сепоячилар қатори сувга тушди-ю, урушдан орттирган ярасини газак олдириди, шундан кейин қайтиб оёққа турмади...» Мана энди ундан хотира бўлиб «Қизил Байроқ» ордени-ю, ўлими олдидан ўша Фарҳод тоғида туғилган ўғилгина қолди... «Балки Шерҳожиев танир дадамни. Дадам билан бир жойда ишлаб, бир ертўлада турган бўлса эҳтимол...» Дилидаги бу саволини Шерҳожиевга беролмади. Беролмасди ҳам. Бу тўғрида сўз очишнинг ўзи унга оғир эди. Фақат Шерҳожиевнинг ҳаракат ва сўзларида Фарҳод ўзи кўрмаган, тасаввуридагина жонлантириб юрадиган дадасининг хусусиятларини топишни истарди...

Йигирма беш йилдан буён республикада Шерҳожиев кезмаган чўлу дашт, қатнашмаган сув иншооти йўқ деса бўлади. Бу наманганлик деҳқон боласининг ярмидан кўп умри сафарларда ўтиб, муқим бир турар жой, рўзгор тута олмади. Хотини туғмади. Бефарзандлик алами ўртагандан кейин, уруш йиллари етим қолган жиянини асраб олди. Бу Эшамат эди.

Шерҳожиев ишчи-ёшлар мактабини битиргач, сиртдан қишлоқ хўжалик институтига кирган вақтда, иш жойлари ўзгариллавериб ўқишни давом эттиролмади. Аммо зеҳни ўткир ва тиришқоқ бўлгани туфайли, ирригация қурилишларида бой тажриба орттирди. Шу соҳага доир адабиётларни кўп ўқиб, мутахассислар қаторида юриб кўзи пишиди. Дўстлари ҳазиллашиб, баъзан эса улуғлаб «дипломсиз инженер» дейишлари бежиз эмасди...

Шерҳожиев эски хизматларини унар-унмасга рўкач қила-

верса ҳам, ёшлар унинг тажрибаси ва кексалигини ҳурматлашиб, бир гапини икки қилишмасди. Фарҳод бўлса, ундаги баъзи расмиятчиликларни унча ёқтирмаса-да, ўз دادаси билан ишлаган одамдай билиб, дилини оғритгиси келмасди. Ҳозир ҳам тишини-тишига қўйиб тинглади. Шерҳожиевнинг узун гапидан чиққан қисқа хулоса шу бўлди: кекса авлодга нисбатан бу кунги авлод чидамсизроқ...

«Бу қандоқ бўлди?— деди ичида Фарҳод.— Бу кунги ишларни уруш ё урушдан аввалги йиллардагига таққослаб бўладими? У вақтлар кўпроқ оғирлик кетмон билан одам зиммасига ортиларди. Ҳозир бўлса бутун иш техникада, техника билимдонлари қўлида. Наҳотки, янги ишни эски газ билан ўлчаш мумкин бўлса!..»

— Кечирасиз, ўртоқ Шерҳожиев,— деди иложи борича вазминлик билан,— агар шароитдан гапирсам, от билан туя ҳада қилинг деётганим йўқ. Одамларга муносабатни айтмоқчиман. Борди-ю, машинанинг бирон қисми, детали ишдан чиқса, югуриб-елиб, дарров тўғрилаймиз-у, одамларни бўлса хаёлга келтирмаймиз. Нуқул миямизда рақаму процент.

— Ухў, даъвойинг олам-жаҳон-ку!..

Гап билан бўлиб, бошлиқнинг бульдозерчилар будкасида унутган нос қовоғини келтириб эшикда турган Қуралайни булар пайқашмади.

— Ана бир қаранг,— деди Фарҳод вагоннинг ойнасиз кўзидан ёмғирда қолиб уймалашаётган бетончиларга ишора қилиб. Уларнинг айримларида плаш бўлса, кўпчилиги пиджак ё кўйлақда эди.— Неча марта сиздан шоғирдларга иш кийими, ёмғир, шамолни тўсиш учун брезент сўрадим. Овқатни шу ерга келтириб берадиган қилайлик, икки чақирим ерга лойда шўлтираб юришмасин, дедим. Қулоқ солмайсиз. «Ишлаш кўнглида бўлса, қийинчилик кўриб чиниқсин» дейсиз. Менимча, ҳар қанақанги шароитга мослашгин дейиш — кишиларнинг ҳафсаласини совутиб, ташаббусини бўғиш бўлади. Ёшлар бу ерга шунчаки тирикчилик ўтказгани келган деб ўйламанг. Катта мақсадларни тугиб келган кўкракка!

— Эҳе, қўйиб берсам, лекция ўқийсан шекилли!— деди Шерҳожиев заҳарханда билан ва оғзини тўлдириб давом этди:— Ёшлик қиласан, жиян! Участка бошлиғи билан сўзлашаётганингни унутма. Сен графикни бажармаётганинг учун сабабини бошқа ёқдан ахтар...— У, Фарҳодга гуноҳ устида тутилган кишига қарагандай синовчан кўз қадади-да, кўкрагини жизиллатиб турган пасодни ёрди.— Уша «катта мақсад»

лар» билан келган ёшларинг нима қилиқлар қиляпти, кўриб турибмиз-ку!.. Болаларни ўзбошимча қилиб юборяпсанлар. Интизомсизлик, безорилик — ҳаммаси топилади бригадангда. Кушод ташаббусдан дам урасан. Аслида ёшлар кучини копток тепиш, танса тушиш, яна бошқа бекорчи нарсаларга буриб юбораётган ўзларинг-ку. Ҳа, бу ер цирк майдони-маски, ўмбалоқ ошиб ўйин кўрсатса. Бу ер меҳнат майдони!..

Фарҳод ўзини босишга ҳаракат қилди-ю, бўлмади, у ҳам бўғила бошлади.

— Сизнингча, ёшларда бошқа нарсага қизиқиш бўлмаслиги керакми? Спорт, ўйин-кулги меҳнатнинг яқин ҳамроҳи-ку. Тарбия билан ҳам шуғулланиш бизнинг вазифамиз эмасми?

— Шунингча, тарбиянинг отаси — меҳнат. Бир хиллари меҳнатга бўйсунмасдан қочворса, бир хиллари ишни бузиб, қурилишга зарар етказса, муштлашиб бировни майиб қилса, берган тарбияларинг шуми?

Фарҳод, икки боланинг кетиб қолганига бу ерда ишлаб туриб ўқиш учун имкон йўқлиги сабаб бўлганини айтди-ю, Холиқ фойдасига ҳеч нарса деёлмади. Унингча, бу можарода, Холиқ ҳам айбли. Бироқ бунга очиқ иқдор бўлмади. Чунки бошда Шерҳожиев Холиқни «увоқ экан, бизнинг қурилишга ярамас» деса ҳам, кафил бўлиб олдирган Фарҳод эди-да. Фарҳод суст келганидан Шерҳожиев насиҳатга ўтди:

— Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга. Гап уқмайдиган, қурилишга кўнгил қўймайдиган валакисаланг, лақашқиқилдоқлардан нима каромат чиқарди, уларга умид боғлаш бефойда. Улар бамисоли резги. Резгидан этик тикиб бўлмайди, фақат қўл-оёғингга илашиб халақит беради, холос.— Гапнинг кетини ҳазилга айлантирди.— Унта пайғамбардан битга худо яхши деганни эшитмаганмисан? Йирик ишга-чи, жиян, одамнинг ҳам зуваладори, синалгани керак. Синалмаган отнинг сиртидан ўтма деб қўйибди...

Фарҳоднинг авзойи баттар бузилиб, бошлиққа тик боқди.

— Одамларни бунчалик ерга уриш яхшимас, ўртоқ Шерҳожиев!— деди ва қурилиш даргоҳи одамларни синаш, ўргатиб йўлга солиш жойи ҳам эканлигини исботлаб кетди.

— Бу фикрларинг,— деди Шерҳожиев ҳужумга ўтиб,— ҳукуматнинг янги қарорига тўғри келмайди-ку. Нима деяпти ҳукумат — аввал тажриба, кейин ўқиш!

Фарҳод ҳам осонликча таслим бўлмади.

— Сиз ҳукуматнинг қарорини бир ёқлама тушунибсиз.



Тажриба билан ўқишни бир-бирдан ажратиш мумкинмас сира!

Шерҳожиевнинг иззат-нафси қаттиқ койиб, дағдаға солди:

— Қўйиб берсам, мени сиёсий саводсизга ҳам чиқариб қўярсан! Қим деб ўйлаяпсан мени? Сендақа жўжаларнинг кўпи менинг қўлимда қанот чиқарган. Сенлар илм китобини ўқиганинг билан, турмуш китобидан беҳабарсан. Ҳа, биз дашт-биёбонга биринчи сўқмоқни очганда, сенлар ҳали ту-хумдан чиқмаган эдинг...

— Ҳар ҳолда биз бу ерга сиз очган сўқмоқдан эмас, катта йўлдан келдик...

— Кушод пайимни қирқаверасанми? Ҳали Шернинг со-вунида кир юмбабсан, бола! Ҳа, сандақа дуваракларни лойдан ясаб, офтобда қуритворади Шер!..

— Қўп кучанманг, ўртоқ Шерҳожиев! Сиз эккан толлар кесилиб кетган!..

Қуралайнинг кўзлари чақнаб кетди. «Бошлиқ Фарҳодни қовуриб, хўп пўстагини қоқаётгандир» деса, аксинча. Шу лаҳзада унга Фарҳод ҳар вақтдагидан донороқ ва ҳатто савлатлироқ кўриниб кетди. Гўё Фарҳод унинг кўнглидагиларни айтаётгандай туюлиб, ичида деди: «Боплаяпсан. Қўйма, эз, қорни сал пасайсин...»

Ўзини қўярга жой тополмаганидан яшиқлар орасида у ёқдан-бу ёққа сурилган Шерҳожиевнинг кўзи бирдан Қуралайга тушди ва хириллади:

— Нега қоққан қоziқдай қаққайиб турибсан? Мунча кечикдинг?

Ўрни келса ўз арзимни айтиб қоламан деб турган Қуралай, индамай қўлидаги носқовоқни унга тутқизди. Шерҳожиев зарда билан олиб, унга сводкани узатди-да, ҳозироқ мусобақа тахтасига катта қилиб ёзиб қўйишни буюрди. Қуралай қоғозни олганча бошқарма томон лой кечиб чопди.

Хумориси тутиб турган Шерҳожиев, жажжи қовоқча офзидаги чарм шокилали «пробка»ни икки бармоғи билан қайчилаб очди-да, кафтига каттагина отим нос қоқиб, тили тагига чиппа отди. Лунжини шишириб Фарҳодга ўқрайди. Энди у, бригадада тартиб бузилиб, ишлар орқага кетгани учун Фарҳодга чора кўриш билан таҳдид қилмоқда эди. Ташқарида мотоцикл вариллади, вагонга Тўлан кирди. Бошлиқ билан Фарҳоднинг қизариб-бўзариб бир-бирига хўроздай хезланиб туришганини кўриб, Тўлан ҳайрон қолди. У ҳар икковлари билан аввал алоҳида-алоҳида сўзлашиб олмоқчи эди. Шу

топда ўртага тушгани билан баҳс тугаш ўрнига, кучайиб кетиши мумкинлигини сезди-да, ҳеч нарса бўлмагандай қувноқ сўзлади:

— Шундай долзарбда икки бошлиқ иссиқ вагонда отамлашиб ўтирибсизлар, дейман? У ёқда одамларингиз отлиқми-яёв қидириб юришибди. Қани, юр-э, Фарҳод!..

Шерҳожиев оғзидаги носни вагон кўзидан туфлаб ташлади-да, чиқиб кетаётган Тўланга гинаоумуз деди:

— Ўртоқ Латипов, бу комсомолингизга муомалани ўртаиб қўйинг. Кўпда жангарилик қилавермасин. Бошлиқнинг ҳам ўзига яраша ҳурмати, ҳуқуқи бор...

Тагин Фарҳоднинг тили қичиди.

— Ёшларнинг ҳурмати-чи? Ҳа деса ёшларни камситиб, тупроққа булайверишми?

Тўлан «бўлди, кейин гаплашамиз» деб туртган эди, Фарҳодга баттар алам қилди.

— Қизиқсан-а, Тўлан! Ўзбошимча, безори бўлсак, бўйнимизга қўйиб берсинлар-да!

— Яна қайтариб айтаман,— деди ўшқриб Шерҳожиев,— бригада ишини расво қилганинг учун жавоб берасан!— Кейин Тўланга қўлини пахса қилди.— Ҳамма бало она сути оғзидан кетмаган чурвақаларни бир жойга тўплаб қўйганларингизда. Боши-бошига қовушмайди. Қовуштирадиган эслироқ, бутунроқ одам йўқ ичларида. Ғалва-тўполоннинг кони!..

Бу, Тўланга кутилмаган гап бўлди. У, Шерҳожиев билан яқинда танишган, унинг феълига яхши тушуниб етмаган эди. Унғайсизликни йўқотиш пайида Фарҳодни жўнатди-да, ўзи бошлиққа яқинлашди ва одоб билан деди:

— Бугун чап ёнингиз билан турганмисиз, ўртоқ Шерҳожиев?..— Шерҳожиев сал бўшашгандан кейин, давом этди.— Ёшлар бор ерда сув қуйгандай жимжитлик бўлиши қийинроқ-да. Куч-ғайратлари булоқдай қайнаб ётибди. Ҳамма гап, шу булоқнинг кўзини очиб, тўғри изга солиб юборишимизда. Ишониш, суянишда! Қурилишнинг асосий оғирлигини елкасида кўтараётган кимлар, ахир? Талашиб-тортишса ҳаққи бор-да буларнинг...

Шерҳожиев янги комсорг билан орамиз бузилиб қолмасин, деди шекилли, тортишиб ўтирмади.

Кўп ўтмай, Тўлан Фарҳод ёнига борди. Фарҳодни койиб қўймоқчи эди, аммо бусиз ҳам у тажанг бўлиб турганини кўрди-ю, енгилроқ оҳангга деди:

— Жаҳлинг бурнингнинг учида туради-я. Забардаст бош-

лигимизнинг кайфини бузибсан. «Болам тенги нарса мени ўқитмоқчи-я!» дейди. Эви билан-де, оғайни!

— Ўзи нималар деяпти ахир: валакисаланг, лақашиқилдоқ, резги... Ахир ҳамма гапни эшитганингда сен ҳам жим туролмасдинг.

Тўлан Фарҳодни шахтидан туширмоқчи бўлди:

— Ўз жуссангни қара-ю, униқини қара. Филу сичқон. Хап этса, ютади... Яккама-якка олишувда менга ҳам кучинг етмайди-ку.

— Майнабозчилик бўпти-да,— деди Фарҳод ҳам илжайиб,— беллашиб кўрсанг биласан...

Ҳазил-ҳазил билан икки ўртоқ кураш тушиб кетишди. Нарёқда лойга буланиб ишлаётган болалар қийқиритиб юборди. Фарҳод Тўланнинг оёғини ердан узди-ю, тағин болалар комсоргни изза қилишмасин деб, қўйиб юборди. Иккаласи ҳарсиллашиб тош уюмига ўтиришди, Тўлан нам чўнтагидан эзилган «Пахтакор»дан олиб чекди. Фарҳод ҳам эрмакка папирос тутата туриб, деди:

— Полвонлик гавдага қарамас экан, деб қўйдим. Кеча бўлганингда оғир атлетика билан энгил атлетика курашини кўрардинг. Мана Холиқ...

— Шерҳожиев таърифича, «сўхтаси совуқ»...— деб Тўлан хахолади.— Ғалати одам-да, ҳаммага лақам ёпиштириб юради. Ҳали бульдозерчилар олдига борсам, Шерҳожиев узоққа қараб «Қуре! Қуре!» деяпти. Нима бало қурилишга қўй подаси оралаб қолдими, деб у ёқ-бу ёққа алангласам, йўқ. Қуралайни чақираётган экан...

— Омад-чи, унга ҳам тоғасидан юқибди. Холиқни «дуварак» деб қолмасинми, Холиқ ўзи тутақиб турувди, ёнди кетди...

— Мен Холиқни индамай юришидан ўтакетган тортинчоқ, гўл десам, хийла ичидан пишган кўринади-ёв,— деди қотиб кулган Тўлан. Кейин жиддий тус олди.— Уни-муни қўй, «енгил атлетика»нгдан ҳалиям дарак йўқми-а?.. Ҳар ҳолда-чи, хунук иш бўлди-да. Эшматнинг оёғи чиқибди, машина қаттиқ шикастланибди. «Ёшлар бригадасидан иш чиқмас» деб юрганларга дастмоя топилди. Бригадани энди оёққа турғизамиз деганимизда...

Қуралай келиб, суҳбатни бўлди. Қизлар ётоғида турган Зуҳра буви, ўғлини кўришдан умид узиб жўнайдиган бўлибди. Қуралай, кўнгилсиз воқеани яшириб, «Холиқ кеча иш билан районга кетган экан, ҳозир келиб қолади» деса ҳам,

«дадаси бетоброқ, бормасам бўлмайди» деб кампир йўлга тушибди. Кейин Қуралай, кеча кечқурун дадаси Холиқни даштда кўрганлигини айтди...

Тўлан Қуралайга, кампирни бир илож қилиб кечгача олиб туришни маслаҳат берди, Фарҳодга эса, ҳозироқ мотоциклда Холиқни излаб топишни буюрди. Бригаданинг ишларига ўзи қараб турадиган бўлди...

6

Баъзан киши хаёлга шундай фарқ бўладики, бутун борлиги ўз ихтиёридан ташқарида яшайди: кўзлари очигу теварагидаги нарсаларни илғашдан ожиз, юраётиб оёқлари қаёққа элтаётганини билмайди.

Холиқ ҳозир шундай ҳолатда эди. Оғир кечинмалар гирдоби уни ўрганган соҳилдан, янги шериклари қаватидан юлқиб бийдай даштга улоқтирган эди. У ўз қилмишидан чўчиб, ўйлаб ўтирмай жўнайверганича қирдан-қирга, сойдан-сойга ошди, чақиримлаб йўл босди, аммо борар манзили тайинсиз эди. Шу пайт, четларида гиёҳ уна бошлаган кўлмакка шалоп этиб тушди-ю, ҳуши жойига келгандай бўлди. Кўлмакдан чиқиб, сув тўлган зилдай ботинкасини қўлига олди ва кечки ғира-ширада кул ранг тус ола бошлаган бултурги янтоқзор, исириқзор оралаб тепага кўтарилди. Шундагина, Эшамат мушги зарбидан синган тишининг сирқираётгани, бутун вужудини оғир чарчоқ босганини сизди ва тиканаклар шилган оёғини силаб ўтириб қолди.

Атрофни оқшом чодир чирмаб келмоқда. Шу чодир орасидан узоқ-узоқларда жигар ранг шафақ тўшида беҳисоб чироғлар милтиради. Булар ёмғирдан сўнгги тиниқ юлдузлардан кўра ёруғроқ, жозибалироқ. Ҳа, булар таниш чироқлар, Холиқ ўз тақдирини боғламоқчи бўлган ўша қурилиш чироғлари. Улар орасида Зухра юлдуздай чақнаб турганлари бор, улар тўғон участкаларини кундуздай порлатган прожекторлар... Уларнинг ости кечаси ҳам гавжум бўлади. Вақтинча янги изга бурилган дарёнинг гўё абадий тутқич бермайдигандай ҳовлиқиб, паст қирғоқларни ялаб-юлқиб, кўпиклар сочиб югуришини ёрқин шуълаларда кузатиш қанчалик гаштли. Яқин орада бу асов дарёнинг йўлини тўсиб, қоқ елкасига тоғ миндирилишини ўйлаш, бўлажак зилол денгиз манзарасини тасаввур этиб, ширин орзу-хаёлларга берилиш нақадар мауроқли. Энди Холиқ ўша чироғлар остида шериклари, айниқса

Қуралай билан орзу-хаёлларга берилиб юролмасмикин? Уларнинг бари энди Холиққа бегонамикин? Холиқ бир энтикди, ўпқонга тушиб кетаётгандай юраги орқасига тортди. Қўлоёғи бўшашиб, бир лаҳза ўзини ҳеч нарсага ярамайдигандай, ожиз-нотавон сизди. Кейин кўзлари катта очилиб, ўша чиролар остида ўйнаб-кулаётган йигитлар кўрингандай, қулоқларида эса Қуралайнинг сувдай бегубор, болаларча содда кулгиси жаранглагандай бўлди. Аммо энди улар билан ўзи ўртасида гўё ўтиб бўлмас бир жарлик пайдо бўлаётгандай даҳшатга тушди Холиқ...

«Нима қилиб қўйдим?.. Эшамат қаттиқ лат едимикин? Нега болалар уймалашиб қолишди теласида? Келиб-келиб ўша айиқ полвон билан олишсам-а!.. Қурилишда ягона зўравон, унча-мунча одамни ямламай ютади, қасдлашганни қўймайди, дейишади-ку. Яна тоғаси катта. Фарҳод, Тўланлар ҳам бас келишолмас унга. Менинг ёнимни ким олади, ҳали тузукроқ иш қилиб ўзимни кўрсатолган бўлмасам. Битта Фарҳодга суянардим, у ҳам ҳали менга еб қўйгудай ўқрайди... Наҳотки айбни менга тўнкашса-я? Ахир кун-уззукун ёмғир тагида ўлиб-тирилиб битқизган ишингни бир лаҳзада бузса-қўйса, чидаш мумкинми! Балки қасдан қилгандир. Ҳа, қасдан қилди! Ўзи олдиндан ўчакишиб юрувди-да. Нима эмиш-а, «шу қурилишнинг нонини ейдиган бўлсанг, қизга кўз олайтира кўрма, кушод қадамнинг қирқилади» эмиш. «Қизга кўз олайтираётган ўзингку» десам, «Уни қишлоқдан учирма қилиб келган аканг бўлади!» эмиш. Уша гап биланоқ ўзим бўлганимча бўлганман, «мана сенга учирма қилиш» деб шундоқ кекирдагини узиб олишга чоғланганман-ку, важоҳатидан ҳайиққанман-да... Шерҳожиев бўлса бошданоқ менга ишонмаган, «бу гўр боладан иш чиқмайди» деган эди. Йўлаб бўлармиди унга!.. Бунинг устига, безори номини олдимми? Умримда эшитмаганим-а. Қурилишга шу умид билан келганмидим? Ё Самарқандга қайтиб кетсам-чи? Қаерда тураман-у, нима иш қиламан? Яна қайтиб келсам, одамларга қайси бетим билан қарайман?.. Қаёққа бораман энди? Кимга учрашаман?.. Нега Қуралай билан бир оғиз маслаҳатлашмадим-а? Энди қачон кўроламан уни?..

Тепа ортида нимадир дўпирлади. Бировнинг бўғиқ хирго-йиси эшитилди. Холиқ қулоғини динг қилиб тинглади: ниҳоятда ҳазин бир куй. Холиқ тепа чўққисига кўтарилди. Энди унга отлиқ шарпаси билинди. Отнинг туёғи зарбига мос бўлиб чиқаётган салмоқли оҳанг қулоғига аниқ чалинди:

Додлама, додлама, дод саси галди,
Қаршининг чўлидан ёр саси галди...
Улкадан ўлкая ел каби юрсам,
Гунларнинг бирида ёр юзин кўрсам...
Сайрасам, яйрасам кенг фазоларда,
Ёр ҳидин исласам хуш ҳаволарда...

Бу таниш отлиқ овози эди. Унинг узоқ йўл босиб, сиқилган юрак чигилини шу мунгли, дилхуш термаларда ёзиб келаётгани сезилар, гўё бепоён даштда сарсон кезган бир ошиққа ўз куйи билан тасалли бераётгандай эди. Бу, кекса бўлса-да, ёшларча бардам, ёниқ ва нозик қалб эгаси бўлган Қаршибой ота овози эди...

Холиқ довдираб қолди. Ўзини ундан яширмоқчи эди. Лекин отлиқ эгасини қўриқлаб келаётган айиқдай бўрибосар, яқин ерда одам борлигини сизди-ю, шалпанг қулоғини диккайтириб ҳурди ва тепага интилди. Холиқ қўрқанидан ўзини танитишга мажбур бўлди:

— Тўқли!.. Мен!..

Отига икки катта бойлам кўчат ортиб олган Қаршибой ота тизгинни тортди ва ўз олдига борган Холиққа ғира-ширада энгашиб тикиларкан, ҳайрон бўлди:

— Ҳа, ўғлон, нима қилиб юрибсан бемаҳалда?

Холиқ, бошига кигиз қалпоқ, эгнига жун чакмон кийиб, қўнғир отда чавандозча ўтирган бу кетмон соқолли, барваста қарияга бесаранжом қаради-ю, шошиб деди:

— Ш-шундоқ айланиб...

Қулоғи оғирроқ бўлган Қаршибой ота унинг гапини «қишлоққа кетяпман» маъносида англаб:

— Ҳа, аллақачон боришинг керак эди, — деди. У, томорқасида қолган ёш олма дарахтларини кўчириб келтиргани қишлоққа борган экан. Йўлакай бировдан Ҳаққул ота бетоброқ экани ва қўрғончасидан кўчмай ўғлини зориқиб кутаётганини эшитибди. — Хабар ол, албатта. Падарини унутган фарзанд рўшнолик кўрмайди. Қартайганда, унга қўлтиқтаёқ бўлгин, ўғлим...

Ёш-яланг билан чиқишиб, доим ширин муомила қиладиган бу мурувватли отахон, ҳозир Холиқдан ранжиб хийла дилтанглик билан сўзлади, яна анча танбеҳ берди. Холиқнинг ўсал бўлиб ранги қум ўчганини тагин ҳам қоронғилик яширди. «Қаршибой отаки ҳаммасидан хабардор бўлибдими, Қуралай ҳам билиб олади энди!..»

Қаршибой ота, хайрлашмаёқ от тизгинини силтаркан, Тўқли «сен ёлғиз қолма» дегандай Холиқни этагидан тишлаб тортди. Холиқ аранг қутулиб қолди-ю, анча вақтгача ичини ит таталаётгандай бўлди. «Нима қилсам экан? Борсаммикин-а қишлоққа?..» Шунда у, қўлининг ва киссасининг қуруқлигини, уст-бошининг ҳам ночорлигини ўйлаб хижолат чекди. Яна оғир дам ўйлади. Бошқа сиғиниб борадиган ери бўлмагани учун ҳам, «дадам олдига бораман!» деган фикри қатъийлашди. Йўл унча узоқ эмас. Тўрт-беш чақирим босса, Аччиқкўл қишлоғи... «Хўп, бораман-у, учраган танишларга нима дейман, дадамга қайси бетим билан қарайман?..» Дашт сукунатида хаёлга ботиб, қишлоғига яқинлашган сари, бу саволлар уни тобора кўпроқ эзарди...

Ёт кишидай ҳадиксираб оёқ босаётгани бу сўқмоқлар асли унга жуда таниш эди. Кўп нарсаларни эслатарди унга бу қадрдон сўқмоқлар.

Мана, Қизилтепа. Қоронғи тушиши билан қўнғир тус оляпти. Чўғдай лолалар қоплаб ётарди бир вақт. Даштда сув ва кўкат анқонинг уруғи. Кўклам чечакларининг эса умри қисқа. Шунинг учун ҳам бунга ўхшаш тепа қишлоқдагиларга кўп тансиқ. Холиқ кўклам фасли бу тепада лолалар қўйнида ўртоқлари билан неча марталар кезганиди.

Хув анави гилвата рангда кўрингани — Оқтепа. Унда оққурай дашт гуллари унарди. Холиқ ўртоқлари билан мол боққани келганда, шу баланд тепада ағанашиб, молларни кузатарди.

Дашт кўкатларини жизғинак қилиб жазирама ёз бошланганда, Холиқ дадаси билан шу баҳорикор тепа-қирларда тунаб қоларди, гира-шира тонгдан то кўёш ер-кўкни олов селига фарқ этгунча дадаси ёнига кириб, олтин бошоқли буғдойларни ўришарди. Ҳар ишда отасининг билагига қувват, белига мадор эди Холиқ... Энди-чи? Фарзандлик бурчини адо этмай қўйганига қанча бўлди? Дастёрсиз бечоранинг холи нима кечдийкин? Холиқни ўйлаётганмикин? Ҳозир уйдамикин ё аввалгидай кеча-кунлаб эшоннинг хизматида юрганмикин? Уйда бўлса, нима деб қарши оларкин?.. Ноғиҳон Холиқнинг эсига ўша кўнгилсиз тонг отасига тик қараб: «менинг гуноҳим йўқ» деб дейсингани келди, қулоғи остида: — «Йўқол, кўзимга кўринма! Сендай нобакор фарзанднинг боридан йўғи!..» деган наштали сўзлар қайтарилгандай бўлди, турган ерида қотиб қолди...

Холиқ, иссиқ ўрнимни совутмай қурилишга қайтаверсамкин, деб иккиланиб турган эди. Кўзига қора тепаликлар остидан гулхан яллиғи кўринди. Шамол ҳўл янтоқ ва исриқнинг ачиқ ҳидини димоғига келтириб урди. Кишилар говури эшитилди. Бир оз исиниб олиш йилинжи Холиқни шу ёққа тортди.

Канал қазувчи йигитлар қамиш қапа олдида чой ичиб ўтиришган экан. Нарироқда экскаватор хартумини чўзиб турибди. Каналчилар қоронғиликдан алвастидай келиб чиққан нотаниш болани шубҳаланиброқ қарши олишди.

— Қимсан? Нима қилиб юрибсан кечаси?

Холиқ қишлоқдан қайтаётганини айтди-ю, ёлғон гапирганидан қулоғигача ловиллаб кетди, йигитлар орасидан таниш чиқиб қолмасин деган хавотирда пиджаги ёқасини кўтариб, кепкасини қаттиқроқ бостириб қўйди.

— Қани турқингни кўрсат-чи,— деб новча, полвон йигит Холиқни гулхан ёруғига тортди. Кейин Холиқнинг қаерда, нима иш қилишини обдон суриштириб олди.— Мен сени шаталоқ отиб юрган такасалтангми деб ўйлабман. Демак, катта қурилишдан дегин?.. Каналимизга қулоқ боши экансан-да?— деди чиройи очилиб полвон.— Дуруст, галаванг бир экан, ўғлон, биракай ишнинг хўрозини топибсан. Ҳа, айтдим-қўйдим, ўшатдан чиқади геройнинг зўрлари!

Бошқалар ҳам ҳавас билан бири олиб-бири қўйиб қурилишнинг ва Холиқ эгаллаётган касбнинг таърифини келтиришди. Холиқ эса, ана шундоқ касбдан маҳрум бўлаёзгани учун ичидан зил кетиб тураркан, йигитлар ҳурмат билан уни ёнларига ўтқозишди. Улардан бири чой, бири қанд, бири колбасали бутерброд узатиб қолди. Кўнгли озиб, ичаклари сурнай чалаётган бўлсам, Холиқ аввалига сипогарчилик қилиб турди. Полвон меҳмондўстлик кўрсатди.

— Тортинмай ошайвер, оғайни. Ҳаммамиз бир киши — араванинг тиркиши. Сенлар дарё сувини қамагунларингча, биз ҳам канални етказиб борамиз. Ушанда сенлар ҳам бизни меҳмон қиларсанлар, ҳа, тортинма...

Холиқнинг мўлжали тезроқ жиғилдонни тўқлаб, аста жуфтакни ростлаш эди. Лекин каналчилар шинаванда чиқиб қолишди. Уни имтиҳон қилгандай, қурилишдаги ишларни миридан-сиригача суриштираверишди: тўғон неча метр кўтарилди, дарвозаси қачон битади, дарёни қачон бўғилади.

қурилишда неча хил миллат ёшлари ишлаяпти, энг номдорлари, коммунистик меҳнат зарбдорлари кимлар ва ҳоказо... Холиқ бу саволларнинг баъзисига бир амаллаб жавоб қилса-да, кўпига «қайдам, билолмадим, янгиман» деб қутулди. Ичида эса, бир ойдан бери шу оддий нарсаларни билиб олмагани учун кўпроқ айбни ўзига қўйди. Ахир шунчалик ҳам бепарво, тортинчоқ бўладими одам! Яна ўзини юпатди: ахир ҳали оддий бир шогирд бўлса, бошқаларнинг ишига аралашини ким қўйибди унга!..

Холиқ шу кеча каналчилар чайласида ётиб қолди. Туни билан уйқуси келмай, ўйлаб чиқди: «Яхши одамлар экан. Шуларнинг олдида қолсам-чи? Экскаватор ҳам мўлжалимдаги касблардан-да...» Аммо қурилишга қайтмаслик фикри уни чўчитиб юборди.

Азонда бошланган ёмғир алламаҳалгача тинмади. Каналчилар шошмасдан гулхан ёқиб, эзилибгина нонушта қилишди. Улар ишга отланишиб, Холиқ эса секин йўлга чоғланаркан, йигитлардан бири ҳазил аралаш деди:

— Шошма, болакай. Чойимизни ичган одам сув келтириб бермасдан кетмайди. Ҳа, бизда тартиб шунақа...

Холиқ буни чин билиб, бўш қумғон билан пақирни кўтариб жўнади.

— Қаёққа йўл олдинг, болакай?— деди яна ўша йигит уни тўхтатиб. Холиқнинг дарё томон йўналганини кўриб, кулди.— Дарёдан беш чақиримча берида турибсан-а. Бориб келгунигча чошгоҳ бўлади. Сувни қудуқдан келтириш керак. Ҳув анави адирда...

Йигитнинг бурун кўтармай «ҳув ана» деган ери ҳам икки чақиримча келарди. Холиқ хамирдай кўпчиган тепалардан тойғана-тойғана ошиб бораркан, кўзи адир ёнбошида танҳо тебранган дарахтга тушди. Бу — қари бодом дарахти Холиққа таниш кўринди. Ҳа, бундан уч-тўрт йил бурун бу яйловда Холиқ ўртоқлари билан қўй подаси боққан. Қўйларни шу ердаги қудуқдан суғоришарди. Аслида бу қудуқни Қаршибой ота қазиган. Буни Холиқ ўз кўзи билан кўрган, бир-икки сафар у қўй боқиб юрганида Қуралай дадасига овқат келтиргани эсида. Қаршибой ота шу атрофда яна бир неча қудуқ қазиган ва «бу ерда оби ҳаёт борлигидан нишона бўлсин» деб ҳар қайси қудуқ тепасига бир тупдан бодом ўтқазган. Дашт бўронидан ва моллардан сақлаш учун болалар билан биргаликда кўчат атрофига саксовулдан ихота ясаган, отанинг айтганини қилиб болалар кўчатга сув қуйиб туришган. Мана,

ёввойи табиат билан кураша-кураша бодом ўзини тутиб олибди, илк кўкламдан хабар бериб, гунчалабди, гунчалари хандон пистадай очилинқиҗабди ҳам. Холиқ суюниб, бодомнинг серғунча шохларидан синдирди ва қудуқ атрофида эндигина тупроқни ёриб чиқа бошлаган майсалардан юлди-да, қўйнига солди. Лекин вақти чоғлик шу заҳоти йўқолди. Чунки қудуқдан сув олиш осон бўлмади. Илгарилари сув чиғириқ билан чиқариларди, энди бўлса унинг ўрнига мотор ўрнатилибди. Бу янгилик унга нотаниш. Моторнинг қаерини бураб, қандай сув чиқаришни билмасди. Моторнинг у ёқ-бу ёғини анча тимискилади. Кейин таваккалига бир мурватини кучи борича бураб юборган эди, қарсиллаб кетди. Холиқнинг капалаги учиб у ёқ-бу ёққа аланглаб олди. Мотор бузилди, деган хавфга тушди. «Иш яна чаппасидан кетди. Энди нима қиламан, сувни қаердан оламан? Сув-ку бошқа жойдан топилар-а, мотор нима бўлади? Тўғри бориб каналчиларга айтсаммикин? Улар олдида нима деган одам бўламан? Қимсан, катта қурилиш ишчиси бўла туриб, шу оддий моторга ақлинг етмабди-да, кўрсатган кароматингга балли-е, дейишса-чи?..» У узоқ бўлса ҳам бошқа қудуқни топиб сув обориш, сўнг воқеани билдиришга жазм қилди.

Холиқ, унда-мунда тарвақайлаб ўсган саксовул, янтоқлар орасидан Қаршибой отанинг ёш бодом дарахтларини кўзлаб изғимоқда эди. Қулоғига қурилиш йўлидан мотоцикл овози чалинди. Хаял ўтмай мотоциклда Фарҳод пайдо бўлди. Холиқ ўғрилиқ устида қўлга тушган кишидай довдираб қолди. Ҳар вақт Фарҳод Холиқни аяганиданми, укасидай кўриб юмшоқ муомала қилгувчи эди. Ҳозир эса ичидаги ғазаби тошига тегиб шундай ўқрайдики, Холиқ кўзини четга яширишга мажбур бўлди.

— Менга қара, кечадан бери қаёқда эдинг?— деди Фарҳод иложи борича ўзини босиб.

— Қ-қишлоққа бормоқчи эдим...— деди тутилиб Холиқ.

— Ойингни бу ёқда қолдириб-а?— Фарҳод синовчан назар билан бошидан-оёғигича тикилди.— Усти-бошингни қара, чувриндидай.. Бу турқинг билан одамларнинг ғашини ё раҳмини келтирмоқчимисан? Ишлаган жойингга иснод-ку, ахир, қурилишдан одамларнинг ихлосини қайтарасан-ку?..

Холиқ миқ этмай, сўлжайганча турарди. Фарҳод унинг елкасидан шундоқ силкидики, қўлидаги қумғон шарақлаб тушиб кетди.

— Қилғиликни қилиб, тағин нега гунг бўлиб олдинг? Га-

пир деяпман, қайсар, мингаймас!.. Мунақа қуён юрак эканингни билмаган эканман. Билганимда-чи, э қўй-э!.. Қўнглимда, қийинчилик кўриб, таъзирингни егансан, бу ерда янги касб, янги ўртоқларнинг қадрига етарсан, деб ўйлабман-а!.. Қани, ўтир-э, мотоциклга!..

Холиқ эндигина каналчиларга сув етказиб бериши кераклигини айтди. Лекин қудуқ моторини бузиб қўйганини айтолмади. Фарҳод индамай-нетмай уни мотоциклга мингаштирди-да, дарё тарафга жўнади. Бир лаҳзада сувни олиб каналчиларга етказишди. Фарҳод шошиб тургани учун мотоциклдан тушмаёқ жўнамоқчи эди. Экскаватор кабинасидан полвон бошини чиқариб гап отди:

— Ҳа, чавандоз, бизнинг помошникни қаерга илиб кетяпсан?. Қола турса бўларди-да. Оёқ-қўли чаққонгина экан...

Унинг гапи мотоцикл шовқинида Фарҳодга яхши эшитилмади. Мотоцикл қурилиш томон учаркан, Холиқни турли гумон қийнамоқда эди. «Фарҳод ҳам мендан бутунлай айниган кўринади. Унга ҳеч ёмонлик қилганим йўқ-ку. Агар айниган бўлса, нучук кетимдан келди? Обориб нима қилмоқчи..» Охири у юрак ютиб сўради:

— М-мени нима қилмоқчисан?

— Буни кўпчиликдан сўрайсан,— деди Фарҳод дудмол қилиб.

— Н-нимани сўрайман?— деди гумони баттар ошган Холиқ.

— Айбингни қандай ювишни.

— Қ-қанақа айбимни?

— Ия, ҳа, муғамбирликка қолдими ишимиз? Айбинг бўлмаса, нега пасқамда пусиб юрибсан?..— Фарҳод, Холиқ билан Эшаматнинг биргалашиб ишни бузгани ва муштлашгани ҳақида радио ахборотида айтилганларни сўзлаб берди.— Бригадани шарманда қилдинг. Қим ювади энди бу доғни?

Холиқ муғамбирлик қилаётгани йўқ эди. Чиндан у, Эшамат билан ёқалашганимдан бўлак айбим йўқ деб ўйларди. Бетон қолипи ва машинанинг бузилганига ўзини сабабчи эмас деб биларди. Энди юрагини янги хавф тирнай бошлади.

Мотоцикл қурилишга яқинлашиб қолди. Ана, осмонга санчилиб каттакон бетон плиталарини тўғонга босаётган кранлар, азамат чўмичда дошқозондан овқат сузаётгандай дарё тубидан минут сайин тонналаб шағал чиқараётган экскаваторлар, тепама-тепа ўмбалоқ ошган самосвал, бульдозерлар. машина оралаб чумолидай гивирлашган одамлар... Ушалар



Тошкентдаги республика марказий болалар кутубхонасида болалар ёзувчилари билан учрашув. Ҳаким Назир ёш китобхонлар билан суҳбатлашмоқда. (1977 йил, март)

ичида албатта. Холиқни танийдиганлар кўп. Ҳозир уларнинг олдига етиб боради. Улар ҳойнаҳой қўлларини бигиз қилиб қарши олишади, айниқса, радиода эълон қилинган бўлса...

Азбаройи эзилганидан у ўзини қўярга жой топмай, мотоциклдан шартта сирғилиб қолишни чамалай бошлади. Лекин шунда лоп этиб Қаршибой отанинг ўнгити ёдига тушди: «Асло тўпингдан айрилма, болам. Айрилганни бўри ер...»

Фарҳод тўғон томон юрмай, посёлкага бурилди. «Ётоққа борадиган бўлдик» деди ичида Холиқ ва сал энгил тортди: чунки дафъатан одамлар ўртасига тушиб калака бўлишдан оғир нарса йўқ. Шу билан бирга, кутавериб тоқати тоқ бўлган онасини тезроқ кўриб, ундан узр сўрамоқчи. Агар дадаси чақиртирган бўлса, онаси билан уйга бормоқчи, кўнса Қуралайни ҳам ҳамроҳ қилмоқчи эди. Аммо посёлкада дуч келган Қуралай унга онасининг аллақачон кетиб қолганини айтди ва бошқа ҳеч нарса демай жўнади.

Онасининг кетиб қолгани устига, Қуралайнинг қуруқ муомаласи Холиққа тарсакидай бўлиб теккан ва уни ўйлатиб қўйган эди. «Қуралайнинг нега авзойи бузуқ? Фақат индамай кетиб қолганим учунми ё бошқа сабаб ҳам борми?..»

Ётоққа кирди. Онаси қолдирган тугун-терсакка ҳам қарамай, ўзини каравотга юз тубан ташлади. Кечадан буён салқинда тентирайвериб, авзойи бадани калтаклангандай оғримоқда, синган тиши сирқирамоқда эди. Узоқ ётса ҳам кўзини уйқу олмади. Хаёли Қуралайга оғаверди. Ҳозироқ уни холи топиб гаплашгиси, бор сирни бошдан-охиригача тўкиб солиб, ундан маслаҳат олгиси келди. Қош қорайгач, деразадан ётоқнинг орқасига тушди ва чет-ёқалаб Қаршибой отанинг дарё бўйидаги бостирмаси томон юрди..

8

Қуралай ишдан кейин кутубхонага келди. У, баъзан юраги қизиган ёки бирон нарсадан диққати ошган кезларда шу ерга келар, шавақигина дугонаси Маҳбуба-Бабу билан гаплашиб кўнглини ёзарди.

Бабу полда қалашган китобларни жазонларга тахламоқда ва девордаги радиокарнайдан мингиллаб чиқаётган энгил куйга астагина жўр бўлмоқда эди.

— Бормисан, ўртоқжон! Кечадан бери кўринмай соғинтириб қўйдинг-ку. Жа-а дейман, ишдан, йигитлардан бўшамай

қолдинг шекилли-а?— деди Бабу очилиб-сочилиб ва кўркам бошини сарак-сарак қилган ҳолда.

— Ҳа, мунча оғзинг қулоғингда?— деди Қуралай, дугонасини ҳар вақтдагидан ҳам хушнуд кўриб.— Бирон янгилик борми?

— Биринчи шуки, болаларнинг хархашасидан қутулаёдим. Янги китоблардан олиб келинг, деб кунига заказ. Мана бирталайи...

— Қани, менга кераклиги ҳам борми?— деб Қуралай китобларни титкилай кетди.

— Қанақаси керак сенга?

— Сув тўғрисида...

— Сув?— Бабу кулгига олди.— Ўзи шеър, ҳикоя-ку, ичида суви бўлса бўлдими?

— Унақа суюқ гўжангни нима қиламан! Менга сув қурилишига тегишли китоб керак.

— Э, ҳа, дарслик дегин? Унақаси йўқ,— деди энди тушуниб Бабу ва топиб беришга ваъда қилди. Кейин ҳозирги хурсандлигининг яна бир сабабини англатди.— Мен унча-мунча нарсага жиғибийрон бўлавермайман, ўзимни-ўзим овутиб юраман. Шу ерга сени қўйиб қўйса-чи, куни билан ёруғ жаҳонни кўрмай юрагинг торс ёрилиб кетарди. Балки касбинг шу бўлса чидармидинг-а?

— Авваламбор мен бунақа касбни танламасдим. Ҳайронман, ёш нарса, куч-қувватинг бор, китоблар ичида алақишиб ўтирганингда...

— Нима, кутубхоначилик ёмон касбми?

— Ёмон деяётганим йўқ. Лекин мен бўлсам атайлаб қурилишга кутубхоначи бўламан деб келмасдим-да.

— Яна ташвиқотга ўтдинг-а,— деди Бабу, ингичка қошларини муғамбирона учириб.— Айтсанг-айтмасанг бу ишда вақтинчаман. Қурилишга келган куним, «қаерда ишлагансан» деб сўрашувди, «кутубхонада» деб оғзимдан чиқиб кетди. «Ундай бўлса, кутубхона тузасан» дейишди. «Қўлимдан келмайди» десам, «ёрдам берамиз, комсомол топшириғи бу, вақтинча ишлаб турасан» деб бўйнимга қўйишди. Шунга ҳам мана тўрт-беш ой бўп қолди. Аввалига китоб билан китобхон тўплаш кетида юрдим. Кутубхона тартибга тушиб, энди менга ортиқча иш қолмади. Қўлимни қаёққа ураримни билмай юрувдим, комсомол бюроси янги топшириқ деб ҳаваскорлар тўгарағи тузишни буюрди. Фарҳод билан иккимиз тўгаракни туздик. Айтмоқчи, сени ҳам ёзиб қўйганмиз-а.

— Э, қўйсанг-чи,— деди чўчиб Қуралай.— Мендан артист чиқармиди!

— Ҳа, нима бўпти! Қўл кўтариб, мундоқ кифт қоқишни билсанг бўлди-да,— деб Бабу буни ўзи қилиб кўрсатди ва Қуралайни ҳам такрорлашга мажбур этди. Қуралай хушёқмаслик билан такрорласа ҳам, қўллари ўйинга келишиб турарди.— Ҳа ана, шўхроқ, қувноқроқ-да!.. Ясаниб олиб саҳнага чиққанда-чи, ўртоқ, Тамарахон бўп кетасан!

— Бор-э, ўзинг бўлавер!— деди Қуралай ташқаридан биров кўриб қоладигандай бурчакка ўтиб.— Овора бўлма, мен қатнашолмайман, вақтим ҳам йўқ...

Ўйинчи қизлар тополмай саранг бўлиб юрган Бабу, Қуралайга астойдил ялинди. Қуралай ҳеч кўнмагандан кейин, мурасага ўтди:

— Ўинамасанг, майли бўлмаса. Фақат адабий ўқишга чиқиб турасан.

Қуралай, декломацияга қобилияти бўлса ҳам иккиланиб турган эди, Бабу шикоят бошлади:

— Қомсомол топширғини бажараман деб, ҳаммага ялиниш билан умрим ўзятти-да, ўртоқ. Ҳеч ким: «Ҳой, аҳволинг қалай, ишингдан розимисан?»— деб сўрамайди. Эски комсоргимиз қачон гап бошласам, «кўп хархаша қилма, бу ёқда сендан кўра зарурроқ ишлар бор» деб жеркарди. Яна у: «Қомсомол отилган ўқ — қаерга ташланса, ўша ерда тишлашади» деган сўзни кўп қайтарарди. Шу гап тўғрими, а?

— Ўзинг қандай деб ўйлайсан?

— Менимча, одамни ўққа ўхшатиб, хоҳлаган томонга отиш — бу келишмаган нарса! Одам ўзи хоҳлаб шундай ишни қилсаки, бу иши дарров кўзга кўринса..

— Дарров уни ҳамма таниб олса-ю, мақтаб кўкларга кўтарса-а?

Қуралай буни шундоқ оҳангда айтдики, жиддийми-кесатикми Бабу англаёлмади ва:

— Сенга ёқмасмиди шунда?— деди аниқлаш учун.

— Ҳали мен мақтовнинг мазасига тушунмайман... Сен,— деди Қуралай кулиб,— мазасига тушунсанг керак, саҳнага чиқиб турасан. Артистлик ўйлаган мақсадингга мос тушади. Доим одамларнинг кўзи сенда. Ҳар бир муқому-кифт қоқингга кучоқ-кучоқ чапак, мақтов, сийлов...

— Бўлди-бўлди,— деди яйраб кулган Бабу, Қуралайнинг кифтига осилиб,— жуда нархини ошириб юбординг, суйилиб кетади одам... Йўқ, ўртоқжон, йўқ!— деди бирдан жиддий тус

олиб.— Бу мақтовларга ортиқча учмайман. Шунчалик кўнгил учун чапак чалишади. Ўзим ўйнайманку, бу ўйинимда нимадир етишмаётганини, нимадир қовушмаётганини сезиб тураман. Уста кўрмаган шогирддай, шунчаки ҳаваскорлик, кўнгил очиш-да... Қани энди қўлимдан келганда-ку, жон деб артистликка ўқирдим-а. Аввал район саҳнасида, кейин область, республика саҳналарида — Мукаррамхондай гижбадабанг номерлар кўрсатсанг, бунга не етсин эди. Афсуски, у мақсадга етолмадим-да. Ўртадан ғов чиқди... Толеим пастлик қилди...

— А, у нима деганинг?

Қуралай бухоролик бу жувоннинг эри борлигини, эри билан мурасиси унча чиқишмаганлигини эшитганди-ю, аммо келишмовчилик нимаданлигини билмасди. Ўзи айтмагандан кейин, қиз бола нарсаининг суриштириши уят ҳам-да. Ҳозир Бабу бирдан тўлиқиб кетди-ю, юрагини бўшатгиси келди... Унинг ўзи хоҳлаб теккан эри Бозор, катта масъул ходимнинг ўғли экан. Егани олдида, емагани кетида-ю, кисса тўла жарақ-жарақ пул. Эртаю кеч кўчама-кўча дайдиш, битта-иккита такасалтан оғайни билан улфатчилик. Ёлчитиб ўқимагани учун институтнинг иккинчи курсидан ҳайдалган. Бабу эрининг отасига боқим бўлиб беиш юраверишидан норози бўлади. Бозор бўлса пинагини бузмайди: «Саломатлик бўлса иш қочмас. Парво қилманг, жоним. Қорнингиз тўқ, усти бошингиз шайми, шунга шукур қилиб юраверинг». Ҳаммадан дакки эшитавергач, дадаси кўмагида зардўзлик артелига, ундан шоҳи дўконига ишга ўтади. Лекин биридан прогул, биридан қинғир иш қилиб бўшатилади. Кейин маст бўлиб келиб, Бабуни сўкиш олати чиқади. Бабу ўзи битирган мактабда секретарь кутубхоначи бўлиб ишлар, ҳам театр ўқув юртига имтиҳон топшириш ҳаракатида эди. Бир куни ишга кўзини бойлаб боради. Ўзи айтмаса ҳам мактабдагилар эри урганани билиб қолишади. Бозорни маҳалладаги ўртоқлик судига чақириб танбеҳ беришади. Урганган кўнгил ўрганса қўймас, деб Бозор яна ичиб келади-да: «Ҳали мени кишиларга чақиб юрадиган бўлдингизми, ойимгилла. Мени шарманда қиладиган одамнинг боши иккита!»— деб дўқ уради ва тагин урмоқчи бўлади. Бабу зўрға қочиб қутулди. Шу кетганча қайтиб бормади. Бозор кўча-кўйда йўл тўсиб Бабуга кун бермади. Бабу эса, унинг кўзидан узоқлашишни мўлжаллади ва шу вақт мактабни битирган бир группа йигит-қизга ҳамроҳ бўлиб қурилишга келиб қолди. Бозор хотинини ахтариб топиб келди. Алдаб-сулдаб олиб кетмоқчи бўлганда, Бабу «кўр ҳассасини бир марта йўқотади»

деб туриб олгач, Бозор ҳам чор-ночор шу ерда қолди. Бошлиқларга отасининг номини сотиб «ёғлироқ» ишга ўтмоқчи бўлди, аммо ўтолмагандан сўнг, «майли, саломатликлари керак. Истаган ишингизга қўйинг, кимлигимни кейин таниб оласиз» деди. Шартлик қилиб бетончилар бригадасига қўйишган эди, бир ҳафтага ҳам чидай олмади, «мен уйдан хабар олиб келай» деб қорасини ўчирганича гумдон бўлди. Фақат ундан «саломатликлари керак», «лақашиқилдоқ», деган лақабларгина қолди. Гоҳо болалар уни эслашганда, шоти қўйиб чиқса бўладиган бурни, ҳолвачининг тешасидай силлиққина кичик гавдасига қовушмаган шляпаси, сурнай нусха шими, худди ўтказиб қўйгандай димоғдор муомаласини эрмак қилиб кулишади...

Бу саргузаштни ижирғаниб тинглаган Қуралай, дугонасининг бошига ёш чоғидан кулфат тушгани учун ачинди, кейин кулди.

— Ғовинг шуми ҳали? Шу ғовдан ҳам ўтолмай юрибсанми? Астойдил интилмагансан-да, ўртоқ. Кўнглингда ўша Мукаррамхон шундоқ довруққа осонгина етишган дейсанми? Ё бўлмаса, анави...— Ўзи яқин кўрган донгдор қизнинг номини эслади.— Турсунойга тан бериш керак.

— Артистками у ҳам?

— Йўғ-э, Тошкент ёқдан чиққан механизатор-чи? Яқинда хати билан сурати босилди-ку газетада. Кутубхоначи бўла туриб, газета ўқимаганингни қара...— У, паст полкадаги газета бойламини олиб варақлади-да, Турсуной хатини топиб, ўқий бошлади.— Мана бу жойига диққат қил-а: «Мен пахта териш машинасини ўрганишга ўргандим-у, далага чиққанимда йўлимга бир тўнка кўндаланг келди. Жуда қўпол чайир тўнка экан, қўпориб ташлаш машаққат бўлди. Лекин кўплашиб урина-урина охири уни қўпориб ташладик. Ана энди, дугоналар, машинага кенг йўл очилди. Қани, марҳамат, пўлат отларга миниш давримиз келди. Майдонга чиқаверинглар!..» Ана шу сўзлар-чи, худди менга қаратиб айтилгандай, Турсуной мени чақираётгандай туюлди. Унинг кетидан эргашгим, унинг ҳунарини ўргангим келди. Шу ўртада дадам бу ёққа келиб қолдилар. Дадамни ёлғиз қўёлмадим.

— Ана,— деди хат таъсирига берилган Бабу бир оз енгил тортгандай,— ўзинг ҳам мақсадингни ўзгартирибсан-ку?

— Йўқ!— деди қатъий қилиб Қуралай,— мақсадим битта: бригадада ишлаб туриб ўқиш, техникани ўрганиб олиш, институтни битириб инженер бўлиш...

Бабу Қуралайнинг тиззасига шапатилаганча қотиб кулди:

— Узинг ҳам роса хаёлпараст бўлсан-да!

— Хаёлпараст деб сени айтса бўлади, йўлинг аниқмас, ҳардам-хаёлсан. Одам ўзи борадиган манзилини кўз олдига равшан келтиргани яхши. Бўлмаса кўрсичқондай адашиб*улоқиб кетади...

Бабунинг оху кўзларига маъюслик чўкди ва дугонасининг донолигига хасад қилганнамо деди:

— Қаердан топасан-а мундоқ сўзларни? Бирам балосан-ей...

Қуралайнинг ўзи ҳам катта кетганини сезиб, изоҳ берди:

— Дадамнинг сўзлари бу. Дадам нуқул: «Сенларнинг зу-валангни йирик узган. Ниятни катта қилавер, қизим, унга етадиган замон» дейдилар. Онамнинг йўқлигини билдирмасдан, кўнглимни кўтариб турадилар-да, дадагинам.

— Ҳар ишда ҳам кўнглингга қарайдиларми?

— Ҳар ишда.

— Турмушга чиқишда ҳам-а?— деди Бабу ўз қизларига бутунлай эрк бериб қўядиган оталарнинг бўлишига ишонмагандай.

Бу кутилмаган саволдан иккиланиб қолди Қуралай:

— Ҳали бунини... Қайдам...

— Нима қиласан мендан яшириб, ўртоқжон,— деди гина-омуз Бабу,— ўйлаганинг борку, ахир...— Қуралай ҳа-йўқ деёлмай сукут сақларкан, Бабу очигига кўчди.— Холиқ-чи? Атрофингда гирдиқапалак бўп юради. Сени кўрса ранги қув ўчади. Мени сезмайди дейсанми? Ундан кўра юрагингни оч, ўртоқ, маслаҳатлашайлик...

Ҳозир Холиқ хусусида ҳеч қандай гап очишни истамагани учун Қуралай суҳбатни бошқа мавзуга бурмоқчи бўлди.

— Ке, қўй, бекорчи нарсани. Мен бошқа иш билан келганман олдинга...

— Тўхтаб тур-чи, гапларингни диққат билан эшитдим. Наҳотки меникига қолганда...— Дугонам аразлаб қолмасин деб, Қуралай кулоқ осди. Бабу огоҳлантирган бўлиб, Холиққа ўз баҳосини берди:— Унинг бетайин, кишилар билан муомала-ни билмайдиган, билимсиз бола. Тагин ўзинг биласан-ку, ҳар томондан ҳам шу сенинг бараваринг эмас-да. Тенг тенги билан — тезак қопи билан дегандай...

Турмушдан оғзи куйган Бабу беғараз, опаларча жон куйдириб гапираётган эди. Бироқ Қуралай, бу баҳога Эшаматнинг ҳам фикри қўшилган, Эшамат таъсирида Бабунинг кўзига Холиқ ёмон кўриниб қолгандир, деб билди. Шунинг учун

ҳам Бабунинг сўзларини унча қаттиқ олмади. Тўғондаги тўполондан ва Зухра буви билан суҳбатидан кейин Қуралайнинг ҳам Холиқдан феъли бирмунча айниган эди. Шунга қарамай ҳозир дилининг аллақасери тирналгандай бўлди. Аммо буни сездирмади. Бабунинг диди, йигитларга қараши Қуралайга олдиндан маълум эди. Бабу учун йигитнинг энг сара хислатлари уддабуронлик ва хушмуомилалик. Чунки уддабурон бўлмаса, топиш-тутишнинг мазаси бўлмайди, хушмуомила бўлмаса, кишининг кўнглини овлай олмайди. Қуралай эса: уддабурон ва хушмуомила кишиларнинг ҳаммаси ҳам софдил бўлавермайди, кишининг яхши фазилати аввало ўз бурчига, оила ва ўртоқларига муносабати билан белгиланади, деб ҳисоблайди. Бабу нозик қилиқлар ва пардоз-андоз билан кишиларга ёқиб учун ҳаракат қилади. Қуралайга эса бу эриш кўринади. «Ўзингни бозорга соламан десанг, қайтага қадрингни ерга урасан. Эсли йигитлар бунақа қизни менсимасалар керак...»

Қуралай ҳозир дугонаси билан бу тўғрида янги баҳс очишни истамади. Чунки агар баҳс бошласа, ҳамма гапни, Холиқ билан Эшаматга боғлиқ гапларни ҳам очиб солиши керак бўларди. Холиқ билан Эшаматнинг айби нимадалигини аввал яхши аниқлай олмай туриб, улар ҳақида фол очиш инсофдан бўлмас. Иккинчидан, ҳозир Бабунинг дилини ранжитиб қўйишдан Қуралай учун нафдан кўра зарар кўпроқ эди. Шу сабабли ўзини бепарволикка солиб, деди:

— Мен тўғримда ташвишланмасанг ҳам бўлади, ўртоқ-жон. Ўзим тушунаман. Холиқни сендан кўра яхшироқ танийман...

Бабу буни ўз фикрига розилик деб билди-ю, хурсандликдан Қуралайни ачомлаб икки бетидан ўлди.

— Бекорга ўпиб кетавермайсан,— деди гаши келиб кулган Қуралай, бетларини дастрўмолига артиб,— сўзимга аниқ жавоб бер: участкага ўтасанми-йўқми? Тақдирим сенга боғлиқ бўлиб турибди.

— Ҳали айтдим-ку. Ишимни ўзгартаман. Ҳамма ҳунар ўрганиш, қурилиш билан банд бўлганда, мен иссиқ кабинетда китоб санаб ўтирсам ярашадими. Ҳадемай қурилиш битар. Ҳамманг гердайиб: «Мана даштда денгиз яратган биз бўламиз» деганларингда, мен... йўқ, бўлмайди дедим, бўлмайди!.. Учётчиликми, бошқами, қанақасига қўйса ҳам майли. Кутубхонада одам ўтириши шарт эмас. Ҳар ким ўзига керакли ки-

тобни олиб ўқийди-да, жойига келтириб қўяверади. Нима дединг?

— Тўппа-тўғри. Худди кассирсиз мояна бергандай ёки сотувчисиз савдо қилгандай гап-да. Бўш вақтда ўзингми, менми хабар олиб турармиз. Китобни еб қўярмиди биров!

Қуралай хотиржам бўлиб ўрнидан турди. Бабу ҳам кутубхонани беркитиб чиқди. Қуралай уйига шошиларкан, Бабу уни тўхтатди ва Эшаматдан хабар олиш учун бирга боришни таклиф этди.

— Ҳали Латиповни кўрувдим, уришиб берди: «Сенлар қанақа ўртоқсанлар. Қасални ўз ҳолига ташлаб қўйибсанлар. Ҳеч кими йўқ, сўққабош. Агар онаси ё синглиси бўлганда, ёлғиз ташлаб қўярмиди. Биринг сингил, биринг дўст ўрнида хабар олиб туришларинг керак»,— деди.

«Тўлан ўша сариқ маймунни нега мунча ёқлайди» деб Қуралайнинг гаши келди-да:

— Оғайни бўлса ўзи хабар олавермайдимиз,— деди киноя оҳангида.

— Ўзи ҳам хабар олган экан. Унга Эшамат «бошқалар мени унутиб қўйишди, қурилишда қадрим шунчалик пастмиди» деб нолибди. Раҳмим келди бечорага. Ўзи тўғаракда яхши ашулачи, иннайкейин, ўткир футболлист-да. Шунинг учун Латипов: «Уни тезроқ оёққа турғизмасак бўлмайди. Апрельда Чимқўрғон командаси билан мусобақа қиламиз. Эшамат дарвозабонсиз командамизнинг чанги чиқади»— деяпти.

Қуралайнинг баттар энсаси қотди-да:

— Мен уйга тезроқ бормасам бўлмайди. Ҳали замон дадам ишдан қайтадилар. Овқат пиширишим керак,— деганча жўнаб қолди...

9

Ҳолиқ иккинчи марта Қуралайни ахтариб келганда, гирашира бўлиб қолган, Қуралай пахмоқ халатини кийиб гишт ўчоқ ёнида картошка, пиёз арчиб ўтирганди. Холиқ берирокда туриб қизнинг илдам-жилдам ҳаракатини анча кузатди. Қуралайнинг ҳаракатлари худди кўпдан шу ишга ўргангандай жуда келишимли эди. Аслида эса овқат пишириш, кир ювиш каби кундалик ишлар унинг зиммасига тушганига мана бир йил бўлди.

Қуралай ўчоққа олов ёқа бошлади. Янтоқ аралаш чўкиртак ўтин шамолда яхши ёнмас, Қуралай эгила-букила ўчоқ пуфлаб оловни олдиргунча кўп уринди. Холиқ чидаб туролмади-да, ясама йўталиб яқинига ўтди. Қуралай чўчиб орқасига қараркан, ишшайиб турган Холиққа кўзи тушди.

— Шу ҳам қилиқ бўлдимми? Чақириб келсанг забонинг йўқми?!

Қуралай паст овозда гапирар, чунки ҳозиргина чарчаб қайтган дадаси уйда дам олмоқда эди.

Холиқ ўзича ўчоққа уннаб кетди. Оловни жўнаштиргандан кейин, пақирни олиб югурганча дарёдан сув олиб чиқди. Қуралай индамади, қозонга қайнатма шўрва масаллиқларини солиб бўлгунча ҳам ундан садо чиқмагач, Холиқ гап бошлашга мажбур бўлди:

— Нега хафасан, Қуралай?

Қуралай буни эшитмагандай унга-мунга алақсигандан кейин, қуруққина қилиб сўради:

— Қишлоғингга бориб келдингми?

Лоп этиб Холиқ даштда Қаршибой отага берган ваъдасини эслади. Қишлоғига бормагани ва каналчилар олдида лақиллаб кун ўткаганини Қуралай олдида тан олишдан ўзга илож йўқ эди. Агар тан олса, Қуралай баттар хафа бўлмасмикин? Аммо ёлғонласа, ундан ҳам ёмон. Қуралай ёлғончилик, сохталикни ҳеч кечирмайди.

— Гапирмасанг нима учун келдинг бу ерга?— деди тоқати тоқ бўлиб Қуралай.— Сир яширган одамни дўст деб бўлади-ми?

— Очиғи, боролмадим,— деди гўлдираб Холиқ.

— Ҳозир-ку бормабсан,— деди гапни узоқдан олиб Қуралай,— лекин отанг бетига оёқ қўйиб, онанг шўрликни зор қақшатиб юганинг-чи? Ярим йилдан ошибди-ку уйдан кетганингга, бир марта оғиз очмайсан. Гўёки уйинг тинч, ўзинг хотиржам, ўқиш билан ишдан бошқа гаминг йўқдай! Ўзингдан бошқани ўйламайдиган бўлиб қолибсан...

Холиқ бошини ҳам қилганча турарди. У ўз кўнглида оилавий келишмовчиликни кўча-кўйда гапириш одобданмас, одамлар масхара қилади, дадам шаънига ҳам доғ туширган бўламан деб ўйларди. Ким ахир дадаси устидан шикоят қилиб юради! У ўзини ўртага солишдан, кўриб қўйинглар, мен қандай азоб чекапман деб, қалбининг тирналган жойини кишиларга намоён қилишдан қочди. Қочди-ю, аммо жароҳат бора-бора бунақанги пасод олиб кетишини, ўртоқлари олдида, энг жонажон кишиси олдида ноқулай аҳволга тушиб қолишини хаёлига келтирмади...

Мана энди тили лол. Нима дейди, нимани баҳона қилади, нима деб қиз кўнглини овлайди. Билмайди...

— Айтишга уялиб... очиғи, юрак бетламай юрувдим...

Қуралайнинг тилига: «Сенинг юрагинг қанақа юрак ўзи, тошюрак эмасми?» деган савол келди-ю, қайтарди. «Эҳтимол шундай қилгани тўғри бўлгандир,— деб ўйлади у.— Йигит кишининг шикоят қилганини ёмон кўраман. Аммо ичимдагини топ дейдигани ҳам бир бало. Агар дунёда ҳеч ким ҳеч кимга дардини айтмаганда, дардга даво топилармиди?..»

Холиқнинг дилига: «Айтайми, айтмайми? Айтсам, уят. Айтмасам чидолмайман... Барибир айтиш керак — ўз яқиним. Айтмасам-чи, бегона — ётсирайди... деб кўнглига келади» деган фикр келди ва илтимосга ўтди:

— Ҳеч кимга айтмайсан-да, а?

— Гап ташиш одатим йўқ,— деди у кескин.— Лекин аввал ўзинг айтиб берасан. Агар айтмасанг, у вақтда мен айтишга мажбурман.

— Қ-кимга?— деди Холиқ талмовсираб.

— Уртоқларга...

— А-а? Ўзингга айтаман, холос, ўзингга!— деди Холиқ кўпчилик ўртасида шармандаси чиқаётгандай титраб-қақшаб ва ўзини оқлашга тутинди.— Ахир нега унақа дейсан? Бу... Бировларга дахлсиз шахсий ишим-ку, ахир!..

— Хоҳ, шахсий иш эмиш-а! Сенингча, одам уйида бир хилу, кўчада бир хил бўлиши керак экан-да, а? Буни...— Қуралай тилига «иккиюзлаmacherлик» сўзи келди-ю, айтмади,— нима деса бўлади?

Холиқнинг дами ичига тушди. Юрагида пинҳон тутган тугунни шу чоққача ечмай, Қуралайни беҳуда ранжитиб қўйганидан ўзини гуноҳкор сезди. Тугунни ечмаса, энди Қуралайдан на мадад, на марҳамат кўтиб бўлади. Бу унга жуда оғир, буни ўйласа, уни шу қурилиш даргоҳида тутиб турган бирдан-бир суюнчиқдан маҳрум бўлиб, жарга қулаётгандай туяди ўзини. Қуралай сўзида қаттиқ туриб, ундан жавоб кутарди.

— Юр, бу ёққа, айтаман,— деди Холиқ Қуралайни кўчага имлаб.

Қуралай деразадан мўралаб, дадасининг ухлаб ётганини кўргач, Холиқнинг кетидан юрди. Кўча чироқлар билан сутдай ёриган, сув қуйгандай тил-тинч. Ҳамма чала-ярим битган клуб залида қўйилаётган кинофильмга, спорт майдончасига тўпланган. Холиқ ҳеч зог йўқлигидан бемалол гапга тушди.

— Аввал менга айт-чи, Қуралай, дадам билан ўртамизда ўтган воқеани сенга ким айтди?.. Холаммми?

— Йўқ, ойинг!— деди аччиғи қистаб Қуралай. Мактабдалик чоғларида Холиқнинг оилавий турмуши билан деярли та-

ниш бўлмаган Қуралай, Зухра буви билан ҳамгап бўлиб, энди яхши билиб олган эди.— Инсоф борми сенда?! Қачонгача «хoла» бўлади! Ўзи бечора бола кўрмай, бутун оналик меҳрини сенга қўйган, гўдаклик вақтингдан тарбиялаб ўстирган бўлса. Ўғил бўлиб сен йўқлашинг ўрнига, у ҳозир ҳам топган-тутганини сенга атаб юрса. Ўйлаб кўрсанг-чи, бундан ортиқ бўладими, она?!

Холиқ ўкинига тушиб, ўйлаб кетди. Шу лаҳза унинг кўнглидан нималар кечмадикин... «Ойи» деб тили чиққанда, «Ойигинанг қоқиндиқ» деб эркалаганларими, унга шамолни ҳам раво кўрмай кечаю кундуз тепасида парвона бўлганларими, ўзи емай-едиргани, киймай-кийдиргани, ўкситмаслик учун жоню жаҳонини унга бағишлаганими, бўйи-баста ўсган сари «оналик орзу-ҳавасларим ушалар чоғи яқин» дея олам-олам қувончларга тўлганими...

Холиқнинг сукут ичида дилдан кечирганларини сезиб тургандай Қуралай қайтариб сўради:

— Шундай эмасми, ахир?

— Шундай,— деди бўшашган ва энтиккан ҳолда Холиқ.

Шундан кейингина Қуралай Зухра бувидан эшитганларини сўзлаб берди. Ҳаяжон ичида тинглаган Холиқ, нйҳоят енгил нафас олди. Унда онасига нисбатан янги, нозик бир меҳр уйғонди. Чунки Зухра буви Қуралайга ўғлидан ёзғирмабди, ота-бола ўртасидаги келишмовчилик сув талашидан келиб чиққанини ва Холиқнинг қамчи еб ҳайдалганини аниқ айтмабди. (Демак, бошқаларга ҳам айтиб юрмаган бўлса керак.) Фақат ота-бола анчайин нарсага қойишди-ю, Холиқ ўқишга бораман деб бедарак кетди, деб қўя қолибди.

— Сенга яна бир савол,— деди, хийла жон кирган Холиқ.— Саратон қизиғи, гўза чанқаган, ҳар грамм сув ўлчовли бўлган вақт. Шунда гўзага қўйилган сувдан биров томорқасига тортиб кетганини кўрсанг, сен нима қилардинг?

— Гапни чалғитмоқчисан-а?

— Чалғитаётганим йўқ. Шу саволга жавоб берсанг, ўз саволингга жавоб чиқади.

Қуралай, мени тақиллатяптими деб Холиқнинг афтига савол назари билан тикилди. Холиқ жиддий эди.

— Ўз-ўзидан маълум-ку,— деди Қуралай тезроқ муддаога келиш учун.— Колхозга сув етишмай турганда, ким томорқага сув оларди-ю, ким бунга йўл қўярди!

— Борди-ю, томорқага сув тортган одам сенинг даданг бўлиб чиқса-чи?

— Эсинг жойидами ўзи? Нималар деяпсан?

Холиқнинг рангидан қон қочди.

— Агар билсанг, менинг уйдан ҳайдалишимга сабаб шу! Гуноҳим ана шу!— унинг эти жунжикди, овозини қалтироқ босди:— Буни кимга айтоламан, Қуралай! Бировга айтиб бўладими буни!..

Қуралайнинг капалаги учиб, Холиқнинг елкасига ёпишди-да:

— Ҳой, ҳой, жинни бўлдингми! Бу нимаси, кап-катта йигит! Биров кўриб қолса-я! Ўзингни бос-э!— дея юпатишга тушди.

Қуралайнинг овози ва ҳаракатидаги самимийлик Холиқни элитди. Сал ўзини тутиб олди. Қуралай сергаклик қилиб, гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди. Ўйлаб-ўйлаб охири ёдига китоб тушди ва ўсмоқчилади:

— Айтмоқчи, Холиқ, йўқотган китобингни топдингми?

Холиқ китобни ҳали тумбочка устида кўрганини айтди, уни Фарҳод келтириб қўйгандир деб тахмин қилди.

— Мен келтириб қўйганман,— деди Қуралай ва ажабланиб турган Холиққа халати чўнтагидан қоғоз чиқариб берди-да, кулди.— Мана инженерлик чизма-чизиқларинг. Китоб ичидан олиб қўйгандим.

— Ўқидингми ҳаммасини?— деди ўнғайсизликка тушиб Холиқ.

— Ўқиганим билан тушунмадим. Айниқса, анави жумбоққа..

Холиқ қоғозни ёруғга тутиб олди. Хаёл ичида ёзиб қўйган «жумбоқ»ларига кўзи тушиб, ўзи ҳам хахолаб юборди.

— Бу, анақа... ўзим тушунаман...

— Махфийми? Менга ҳам-а?— Қуралай аразлади.

Аслини олганда, бу «жумбоқ»ларнинг ҳеч махфийлиги йўқ эди. Лекин Холиқ буларни қандай ҳолатда, нима муносабат билан ёзганини аниқ эслаёлмагани сабабли, маъносини тез ечиб беришга тараддудланди. Кейин шундай тахмин қилди:

— «Баъзи кишиларга осон» деганим, анақа... қиламан деган ишини жўнликча битқазади-да. Қийналмасдан, уринмасдан...

— Ҳавасинг ҳам келса керак-а ўшанақаларга?— деди Қуралай. Холиқ бошини сарак-сарак қилгач, ҳазиломуз сўради.— «Омад» деганинг-чи? Анави «дўст»ингми?

Холиқнинг пешанаси тиришди. Сўнг «Омад» сўзига ўзича турли маъно бериб кўрганини айтиб, кифтини учирди:

— Агар «Омад» «бахт» маъносида келса, нима учун Эшаматга «Омад» лақабини қўйишган-а?

Қуралай унинг соддалигидан кулди.

— Айтдинг-ку, баъзилар ўз ишини силлиқликча битказиб юради деб. Эшамат ҳам шунақа-да. Сув юқмас ўрдак, юлдуз-ни бенарвон урадиган учар! Шунинг учун одамлар унга «Омад» деб лақаб қўйишибди. Бу «бахт» деган маънода эмас, киноя маъносида.

Холиқ қизиқсиниб сўради:

— Ғалати гап эшитдим-а: Эшамат ном чиқариш учун процентга процент қўшган, пул тўплаш учун қурилиш машинаси-ни кирага ишлатган, дейишади. Миш-мишми бу, тўғрими?

— Шамол бўлмаса, дарахтнинг боши қимирламайди,— деди Қуралай ва Эшаматнинг ўтган ой охирида қилган ғирромлигини айтиб берди: Эшамат планни оширган бўлиб кўри-ниш учун рапортга ўн машинача шағални ортиқ қўшиб ёзди-ришга уринибди. Қуралай эса бунга йўл қўймабди. Шунда Эшамат қўрқиб кетганидан: «Ҳеч кимга айтмагин» деб, Қура-лайнинг оёғига йиқилгудай бўлибди.

— Бошлиқлар билишмайдими, а?

— Қайдам, туя кўрдингми — йўқ. Биласан-ку, устуни бор, устуни. Лекин устунга суяниб ўрганган одам қамиш чайладай омонат бўлади. Қаттиқроқ бўрон турса, таг-туғи билан қулаб кетади. Дашт бўрони билан ҳазиллашиб бўлармиди...

Унинг гапи бўлинди. Булар боришаётган йўл ёқасидаги эркаклар ётоғидан ғўнғир-ғўнғир эшитилиб қолди. Қия қилиб қўйилган ва чит дарпардаси туширилган деразадан Эшамат-нинг суюқ гаплари эшитилди:

— Қимни деб юрибман бу дашт-биёбонда, акаси ўргилсин. Ўзларининг саломатликлари керак бизга... Гардкам, омади келган йигитсан-да, Эш!.. Қани, жононидан, ташланг, акаси ўргилсин, жононидан...

Ора-сира ёш аёлнинг ҳингир-ҳингири чиқиб турарди. «Бабу. Карта ўйнашяпти».

Қуралай билан Холиқ бир-бирларига ўнғайсиз қараб олиб, нари кетишди. Қуралай ўнғайсизликдан қутулиш учун баҳона ахтараркан, «жумбоқ»нинг кети эсига тушди. «Эҳ, қачон ета-ман сенга!..» Буни айтай деса, тили бормади-да, расмдан сўз очди.

— Рассомлик ҳам қўлингдан келиб қолибди-ку, а?

Холиқ аввал англамай туриб, кейин чўнтагидаги қоғоз эсига тушди. Узича ўйин қилиб ёзган-чизган нарсаларининг

биронтаси Қуралайнинг назаридан четда қолмаганига ажабланди, шу билан бирга кўнглида қаноатланиш ва фахрланишдай бир ҳис туйди.

— Ким ўзи у?— деб Қуралай ўсмоқчилади.

— Ким деб ўйлайсан?

— Билолмадим. Балки... Самарқандда кўрганингдир...

Илк дафъа Қуралай сўзида рашкка мойил бир оҳанг сезган Холиқнинг ҳуши учаёзди ва ҳолатини сездирмасдан, деди:

— Т-танимаганинг қизиқ. Ойнага қараб солиштиргин...

— Аллақачон солиштириб кўрган бўлсам-чи!— Ўз қилиғи ўзига нашъа қилиб қиқирлади Қуралай.

— Ухшамадими?

— Йўқ... Ҳа,— деди Қуралай яна кулгисини босолмай,— анави... киприги узун, қоши айри... артистга ўхшайди. Иннай-кейин қирғиз қовоқ...

— Бодом қовоқ,— деб тўғрилади Холиқ.

Сўз ўзи ҳақида бораётганини сезган Қуралай эркаланди:

— Қўй-ей, ҳеч бир унақамасман, ҳеч бир...

Холиқ ҳам очилиб борарди, ой шуъласида Қуралайга, худди кўпдан кўрмай соғинган қадрдонини топиб олгандай, ташналик билан термиларкан, дудуқланди:

— М-менинг кўзим билан бир кўриб боқ!..

— Қўй-ей!— деди Қуралай. Унинг майинлик билан айтган шу биргина сўзида ўз ҳуснига унча бефарқ қарамайдиган қизлардаги ички ғурур акс этиб кетди.— Тавба,— деди яна шу мавзудан узоқлашолмай,— одам ўзини ўзи танимагани қизиқ-а?

— М-мен бўлсам дарров таниб олардим ўзимни.

— Таниёлмасдинг.

— Нима учун?

— Илгариги, ўқувчилик вақтингдаги Холиқ эмассан,— деди ҳазил аралаш Қуралай.

— Ишқилиб яхши томонга ўзгарганманми?

— Ҳам яхши, ҳам ёмон,— деди Қуралай, унча оғир ботмайдиган тарзда.

Холиқ бўғотларда уйқуга кетган қушларни чўчитиб, қаттиқ кулди:

— Демак беш ҳаммас, икки ҳаммас. Уртача? Анақа. бир мақолда айтилгандай... Нима эди-я, тилимнинг учиде турибди. Ҳа, қорамуғ донаси...

— Уни биздан сўра!— Қуралай дона-доналаб декларация қилди:

Қорамур донаси бўлгунча
Буғдойнинг сомони бўл,
Емоннинг яхшиси бўлгунча
Яхшининг ёмони бўл...

Холиқ завқ билан чапак чалиб деди:

— Бундан чиқди, яхшининг ёмони бўлиб юриш ҳам дуруст экан-ку.

— На у ёқлик, на бу ёқлик-а?— деди Қуралай норизо бўлиб ва халқ мақолига ўзича изоҳ берди.— Бу эски гапда. Емонлар сероб вақтда ноиложликдан айтилгандир. Унақа ўртамиёна бўлиб яшашдан на ўзингга, на ўзгага фойда.— У дадасининг сўзини эслади.— Ҳозир ниятни катта қилаверишимиз керак.

— Жуда баланд кетвординг. Одам ўз кучига ҳам қараш керак-да.

— Хўп, куч нимада ўзи? Менимча, ишончда. Анави Омадга ўхшаб ёлғиз омонат устунга эмас, кўпчиликка суянишда!..

Спорт майдончаси тарафдан йигит-қизларнинг оламини бошига кўтарган чуввоси келди, Қуралай ўша ёққа боргиси келди-ю, қозондаги шўрваси, дадаси эсига тушиб, орқага қайтди. Улар эрақлар ётоғи ёнидан ўтишаётганда, ҳалиги чит парда орқасидан яна ўша икки кишининг икки қўштирноқдай шарпаси кўринди. Бири эгилган — орқага. Иккинчиси эгилган — олдинга. Энди бири сансирашга ўтиб. «Сани кўрдиму эсим оғди, акагинанг ўргилсин. Ҳаммани, ҳаммасини унутдим...» дея лўлидай аврамоқда ва шилқимлик билан чўлп-чўлп ўпмоқда эди. Бири эса: «Қўйворинг деяпман, вой-вой, дод дейман!.. Қўйвор, безори!..»— деб чирқирар ва калхат чангалдан ўзини озод этишга беҳуда интилган каптар боласидай типирчиларди.

— Виждонсиз!— деб юборди ғазабга тўлиб Холиқ ва гўё бечора Бабуни қутқармоқчи бўлгандай дераза томон интилиб, аммо Қуралай уни юбормади. Ўзи, номусдан юзларини тимдалаб уйига чопқиллади.

Холиқ борса, Қуралай шўрва сузиш учун косаларни ювмоқда. Қаршибой ота пастак сўрида чўкка тушиб, узун ёғоч қошиқ билан тоғорада бир нима шопирмоқда. Холиқ тисарилган эди, сўри остидан чиқиб келган Тўқли ҳуриб билдириб қўйди. Қуралай кўриб сўрига таклиф этди. Қаршибой ота ҳам худди кутиб тургандай:

— Бориб келдингми, ўғлим? Қани, бу ёққа. Насибанг қў-

шилган экан. Мана чалоп ҳам пишиб қолди. Кела қол!— деб қистади. Аммо «Бориб келдингми, ўғлим?» сўзидан юраги орқасига тортиб кетган Холиқ дафъатан Қаршибой отага дуч келишга ботинмади. «Раҳмат, қорним тўқ», деб ётоғига жўнади.

Кўп ўтмай, ётоқ деразасидан Холиқ димоғига гуп этиб овқат хиди кирди. Қуралай илиниб, кастрюлда шўрва қўйиб кетган эди. Холиқ алланечук бўлиб кетди. Бу, Қуралайнинг мурувватидан кўнгил-хушликми, ўнғайсизликми, ўзи ҳам биллолмади. Шундай бўлса-да, зўр иштаҳа билан ширин қайнатма шўрванинг ярмисини туширди, қолганини мискага солиб Фарҳодга илинди. Кейин бўш кастрюлни қайтариш баҳонасида яна Қуралайникига кетди.

Қаршибой ота овқатланиб бўлиб, кундалик одатича дўм-бирасини қўлига олган, уни созлаб хониш бошламоқда эди. Унга халал етмасин деб, Холиқ оёқ учида бораркан, хониш уни магнитдай ўзига тортди. У қоронғидаги дарахт остида тўхтаб, тинглади. Қуй ота юрак дардини ифодалаб тобора кучли тўлқин урмоқда, тун сукунатида эркин қанотланиб атрофга ёйилмоқда, бепоён даштнинг посбонидай мудроқ босган қора тепалар, сой-адирлар устида учмоқда, гўё уларга жон бағишлаб аллаламоқда эди. Қуй тобора авжга минаркан, олис-олислардан бахт излаб келаётган паҳлавон тулпорининг ларздор наърасини эслатиб юборди. Холиққа, шу паҳлавон чаққан чақмоқ таъсирида табиат ғафлат уйқусидан уйғониб, сўлим хонишга жўр бўлаётгандай туюлди. Холиқнинг вужудида ёқимли бир мавж уйғонди. Шу мавж қалбига ҳарорат бахш этиб, унда ўз-ўзига ишонч, умид куртакларини тирилтиргандай, томирларига қайноқ қон югуртиргандай бўлди. Ўзида янги бир куч сеза бошлади у...

Қайта туриб, қўшиқ айтгиси келди. Лекин ногоҳ хаёлига Эшамат дағдағаси, Фарҳоднинг танбеҳи тушди-ю, юраги ғаш тортди. Тавба, юрак ўзи аломат нарса-да, савр ҳавосидай бир кунда неча марта ўзгаради!..

10

— «Диққат, диққат! Қурилиш радиоузелидан гапирамиз... Қуйидаги ўртоқлар соат ўнда қурилиш бошлиғи кабинетига этиб келишлари керак». Диктор участка, бригада, карьер бошлиқлари ва бошқаларни номма-ном санаб кетди. Булар ичида Фарҳод ҳам бор эди.

Фарҳод, неча кундан буён қурилиш бошлиғи Сергей Андреевични кўрмагани учун ҳозир у билан учрашажагидан хурсанд. Шу билан бирга, бу фавқулодда чақириқдан ҳайрон бўлди, бир чеккаси хавотирга ҳам тушди. Одатда Сергей Андреевич, эрталабки наряддан ташқари, иш вақтлари катта йиғинни камдан-кам ўтказар, одамларни ҳуда-беҳуда кабинетига чақиравермасди. У, баланд-пастликлар, сув ва ботқоқликлардан бемалол йўрғалайверадиған эски «виллис»ини ўзи бошқариб (у ҳайдолмаған машина йўқ эди ҳисоб) эртадан-кечгача қурилишни ўнларча дафъа айланиб чиқарди. Зарур иш билан ахтарганлар уни кўпинча кабинетидан эмас, бирон объектдан — тўғон участкалариданми, қум-шағал карьериданми, бетон заводи, ё автобазаданми, ё бўлмаса посёлка қурилиши ҳавозалари орасиданми топарди. Бошлиқнинг йўл-йўлакай зарур топшириқлар бериш учун керакли одамларни экскаватор ёнигами, бульдозерлар олдиға ёки вагонконторагами чақириб, «беш минутлик суҳбат» ўтказған вақтлари ҳам кўп бўларди.

Сергей Андреевич сув қурилишларининг кекса ташкилотчиларидан. Уни кишилар серғайрат, иш кўзини биладиган раҳбар бўлгани учунгина эмас, камтар ва одамохунлиги учун ҳам қадрлашарди. У, кишилардан қаттиққўллик билан иш талаб қилибгина қолмай, уларнинг дарди-эҳтиёжларига ҳам зийраклик билан қулоқ соларди. Иши бошидан ошиб ётган кезларда ҳам, ўз оилавий турмушлари, уй-рўзғорларидаги ками-кўстдан арз қилиб келганлар билан сўзлашишға вақт топарди. Қурилиш бошлангандан буён бир неча бўйдоқ йиғитқизнинг бошини қовуштириш керак бўлиб қолганда совчиликни Сергей Андреевич қилди, тўйбошилиқни ва айрим харажатларни ўз устиға олди, гармонда «Подмосковные вечера»ни куйлаб, ёшлар ўтиришини қизитиб берди. Қишнинг бўронли кунлари, аёзли тунлари қурувчилар ташқарига чиқолмай зерикишганда, Сергей Андреевич ётоқ ва баракларға кирар, печка олдида ўтириб тамакисини тутатар ва кечмиш-кечирмишларидан ҳикоя айтиб, шахмат ва домино ўйнаб, ёшларнинг диққинафаслигини ёзарди. Шунинг учун ҳам йиғитқизлар унга ўзларини яқин олишар, уни — ўзбек тилиға тушунгани учунми — Сирож ака деб аташға одатланишганди...

Фарҳод шуларни эслаб, хонаси келса Сергей Андреевичға юрагини очиш ва бригадани мустаҳкамлаш устида илтимослар қилишни ўйлаб бораркан, дилидан ўтди: «Мажлис нима тўғрисида экан? Бизнинг бригададаги маш-машадан Сергей

Андреевич хабар топмадимикин? Тагин кўпчилик олдида шундан гап очилиб қолса-я? Асли олдинроқ бориб тушунтириб қўйишим керак экан-да...»

У, йўлакай почтадан бугунги газетани олди ва ундаги қурилишга доир бир хабарни ўқиб бораркан, кўкрагига бодом гули қадаб олган Қуралай учради. Кеча Холиқнинг қўйнида кўргани — бодом гулини эслади. Фарҳод: «Қурғир-эй... Ба-ло!» деди. Қуралай Фарҳодни тўхтатиб, бригадага ўтиш ҳақидаги аризасини эслатди ва бошлиқдан ижозат олиб чиқишни сўраб ялинди:

— Албатта оласиз бригадага. Йўқ деманг, жон Фарҳод ака. Хўпми?

Фарҳоднинг эти сесканиб кетди. Уни «Фарҳод ака» деб атовчилар кўп эди-ку; лекин қиз боладан, яна Қуралайдай қиздан «жон»лаб атаганини биринчи эшитиши эди-да.

— Хўп, жоним билан,— деб юборди ўйлаб ўтирмай ва Қуралайнинг кўксига энгашиб, баҳор хабарчисини омонлиқ-сомонлиқ қилди.

Нарироқ боргач, ўзидан-ўзи кулди: «Ҳали уни бўшатди-ю, мен олдимми. Элбурутдан ваъда бериб юборганимни-чи. Одам эриб кетса ҳам ақлдан озаркан...» Дилидан эса, «Қуралайнинг ишини ўзгартмаса бўлмайди. Шерҳожиев уни чиндан ҳам дастёрга айлантириб қўйибди» деган фикр кечди ва носқовоқ воқеасини эслаб гижиниб қўйди.

Бошқармага яқинлашганда, кутубхона деразасидан сочи чучварадай чамбаракланган Бабу кўринди. (Помбархит дуррачаси билан нягини бойлаб олибди, тиши оғриганмикин). У, Фарҳодга шўхлик билан қош қоқиб, кўз жайнатиб, қўлида конверт ўйнатди:

— Битта най чалиб берадиган бўлдингиз-да. Жонондан! — деб конвертни тутқазди. Фарҳод конверт остидаги адресга қараса, онасидан экан. «Жонондан эмиш. Қилигинг қурғур. Қуралайнинг одобини қара-ю, бунинг чучмаллигини...»

Фарҳод, хатни одатдаги дуойи-саломлардан деб билгани учун чўнтагига солди-да, шошиб бошқармага кириб кетди.

Бошлиқ кабинети Тўланнинг кабинетидан икки баравар каттароқ бўлса-да, жиҳозлари ўшаникидай содда эди. Тўланникида деворларга мактаб пионер хоналарида бўладигандай кўпдан-кўп плакат, шиор ва бошқа эълонлар ёпиштирилган бўлса, бу кабинет деворида биргина катта шиор — партия съезди қароридан чўлларни ўзлаштиришнинг умумхалқ аҳамияти тўғрисидаги ери бор.

Фарҳод кирганда, кабинетни ярмигача одам эгаллаган эди. Малла соч, табиати содда, хушчақчақ киши бўлган Сергей Андреевич эшик яқинида туриб, кирганлар билан омонлашмоқда. Фарҳодни ҳам «ишлар жойидами, йигит» деб илиқ кутиб олди. Кейин, мажлис расм-русумини келтириб ўтирмай, стол олдига чиқиб гап бошлади. Аввало ўтирганларни суьомбори қурилишига Бутунитифоқ комсомол қурилиши номи берилиши билан қутлади. Ҳамма хурсандликдан чапак чалиб юборди. Бошлиқнинг Тошкентдан вақти чоғ қайтгани билиниб турар, аммо ҳаммани баравар қамраб олишга интилган катта, ақлли кўзларига сеҳн солган киши ички безовталигини ҳам сезмай қолмасди.

— Бизга комсомол номи берилиши бежизмас, оғайнилари! Бизга, деганим кўнглингизга келмасин-а, комсомоллар. Чунки орангизда бўлган битта-иккита қарияларнинг ҳам бутувиши сизларсиз битмайди-да!— деди у, қувноқлик билан.— Бу ном ҳамма вақт ҳамма нарсага ёшлик ғайратини, жанговарлик руҳини киритиб келган. Айни ўзимиздагидай. Бу руҳ оғирни енгил, қийинни осон қилишга ёрдам беради. Шунга суяниб, зиммамизга катта вазифа олаётирмиз...

У, тўғоннинг биринчи навбат қисмини муддатидан олдин битказиб, омборда бу йилга мўлжаллангандан анча ортиқ сув тўплаш топширилганлигини айтди. Бунинг учун шу ҳафта ичидаёқ дарёни бўғиб, кундан-кун кўпаяётган сувни беҳуда оқиб кетишдан сақлаб қолиш керак. Мажлис аҳли бир тебраниб олди, «бу қандоқ уддаланади?» деган тараддуд, шивир-шивир бошланди. Буни сезган бошлиқ ўз фикрини асослай кетди:

— Одатда планлар турмушга хизмат қилса, турмуш шароити бу планларни ўзига мослаштириб ҳам туради. Бу йилги шароит қандай?.. Биринчидан, биласизларки, бизнинг дарё сувни Бойсун тоғларидаги қордан олади. Қиш қуруқ келиб, тоғларга қор кам тушди. Бу ёз колхозларда сув танқис бўлиш хавфи туғилди. Шуниси ҳам борки, қиш чилласи қанча қурғоқ келган бўлса, февраль шунча серёмғир келди. Ҳали-вери осмоннинг қовоғи очиладиган эмас,— деб Сергей Андреевич деразадан кўк бетидан тоғ-тоғ кўчиб юрган булутларга ишора қилди.— Балки айтарсизлар, бу бизга турган-битгани ташвишу кўргилик деб. Мен айтардимки, бу турган-битгани фойдамиз, толеимиз!..

Кабинетни ларзага келтириб чуввос кулги ва гурунг кўтарилди:

— Жуда ўхшатдингиз-э, Сирож ака!

— Кўз очирмайдиган бўронда кўркаламушдай талмовси-
раб ишлаганимиз бахтимизми?

— Селда сувга тушган мушукдай бўкиб, балчиқ кечган-
ларимиз толедан денг-а?

— Ўн тонналик машиналарни ботқоқдан «ҳа-ҳа»лашиб
елкамизда сурганларимиз ҳам-а?

— Ҳа-ҳа, шундай, шундай,— деганча Сергей Андреевич-
нинг ўзи ҳам кулгига қўшилди, кулги зўридан сариқ лўппи
бетлари шолғомдай қизариб, кўзлари ёшланиб кетди. Кўз
ёшини тужуркаси енгига артаркан, хушчақчақлик билан так-
рорлади.

— Ҳа, чиндан ҳам толеимиз, оғайнилар! Чунки қор ёғма-
гани устига, ёмғир ҳам оз ёғса-чи, унда аҳволимизга маймун-
лар йиғларди. Тошкентдаги кенгашда сурхондарёликлар бу
йил Қарши чўлида неча ўн минг гектар қўриқ ўзлаштириш
мажбуриятини олишди: янги каналлар қазиб, янги оқ олтин
дурдонаси очиб, коммунизм хирмонини бойитамиз, янги қиш-
лоқлар, боғ-роғлар яратамиз, деб ваъда беришди. Улар кимга
орқа қилишяпти? Бизга! Агар биз керагича сувни йиғиб бе-
ролмасак, уларнинг шунча меҳнати, орзуси шамолга соврила-
ди-ку! Табиат бизнинг улкан режаларимизни бузмоқчи бўляп-
ти, бироқ биз ҳам анойилардан эмасмиз-да,— деди яна
кулгига олиб,— «худонинг қудрати»ни ўз фойдамизга буриб
юбормоқчимиз...

У шундай далил келтирди: тоққа қор етарли ёққан йил-
ларда май ичи тошқин бўларди-да, бу тошқин сувлари айқи-
риб кўнириб борганича дашт этаklarига сингиб кетарди.
Далаларда экин-тикин айни чанқаган кезде-чи, дарё суви
қуриб тагига тушиб қоларди. Бу йил бўлса қор йўқ, ёмғир-сел
тошқини март-апрель ичидаёқ оқиб тугаши аниқ.

— Биз бунинг олдини олиб, шу мавсумда юз миллион
кубометр сув тўплашимиз керак.

Шу мақсад билан Сергей Андреевич, эртадан эътиборан
икки сменада иш ташкил этиш, тўғон ва дарвоза қуриш суръ-
атини икки баравар ошириш лозимлигини айтди, бригадалар-
да ишни тезлаштириш йўллари устида ўз мулоҳазаларини
билдирди. Кейин, ўтирганлардан фикр ва маслаҳатлар сў-
ради.

— Бор бригадаларимизда одам етарликмас-ку, икки сме-
на бўлганда қандай етишади? — деган савол тушди.

— Бу хусусда яна комсомолга суянамиз,— деди Сергей
Андреевич, Тўланга қараб.— Эртадан оқ атроф районлардан

эллик-олтмиш йигит-қизни ишга тортамыз. Бизнинг денгиздан сув ичадиган колхозлар иш тигиз келганда ёрдам қўлларини чўзишмоқчи бўлган...

Сергей Андреевич буни астойдил ишонч билан айтгани учун одамларда умид туғилди, яна қандай саволлар борлигини сўраган эди, Фарҳод:

— Савол йўқ-ку,— деди ўрнидан туриб,— илтимос бор: бригадаларни мустаҳкамлашга ёрдам берилса, ҳаммага бир хил кўз билан қаралса...

Одамлар унга ялт этиб қарашди. Сергей Андреевич ҳам қизиқиб қолди:

— Фикрингни аниқроқ қилиб айтсанг, йигит!

— Демоқчиманки,— деди Фарҳод, ўзини вазминроқ тутишга интилиб,— бир бригаданинг процентини кўтариш бошқа бригада ҳисобига қилинмаса, бир бригаданинг илғорлиги иккинчи бригадани қолоқликка судрамаса!..

Бу аломат гап кўпчиликни ҳайратга солди. Фарҳод Тўланга қараб олди. Тўлан «бўш келма» дегандай имо қилгач, дадил давом этди:

— Мана, масалан, тўғондаги биринчи бригадани олайлик. Интизомни бўшашиб, орқада қолувди, унинг кемтигини бошқа бригадалардан одам олиб ямалди. Шатак керак экан, биздан олиш шартмиди? Бошқа ёрдамчи ишдагилардан олиб тайёрлаш мумкин эмасмиди? Бизда ҳар қайси комсомол камида икки-учтадан ҳунар ўрганмоқчи, лекин бир ҳунарни пухта эгалламасдан, иккинчи ишга шахмат донасидай суравериш тўғрими?

— Ким шундай қилди? — деди Сергей Андреевич ва Фарҳоднинг ишораси билан Шерҳожиевга қаради.— Нима учун шундай қилдингиз?

Бошлиқ олдида анчагина ишонч ва обрўга эга бўлган Шерҳожиев бепарволик билан қуруққина деди:

— Умум иш манфаати учун шундай қилишга тўғри келди-да.

— Нега бўлмаса умум ишини биттага боғлаб ёздириб чиқасиз? — деб Фарҳод ҳалиги газетани унга узатди. Газета қўлдан қўлга ўтиб, ҳамма кўз югуртиб олди. Унда, қурилишдаги коммунистик меҳнат бригадасига кандидатлар устида гап борарди, шундай илғорлар қаторига биринчи бригада ҳам киритилган эди.— Мусобақани шунақа тушуниш тўғрими? Бу, сувдан ҳолва ясаб, ёшларнинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдириш эмасми?..

— Олади-е, азамат! — деди кимдир, Фарҳоднинг ҳеч кимдан тап тортмай, қўлини паҳса қилиб гапиришидан завқланиб.

Шерҳожиев эса, аввалига ўзини гўлликка солиб, «ия, ия, ука, нималар деяпсан?» деганча юраги така-пука бўлиб турди. Фарҳоднинг гапи тугагач, худди қуруқ тухматга учраган одамдай ёқасини ушлади ва ҳеч нарса англамаган бўлиб:

— Бу қандоқ бўлди, укажон? Наҳотки мен сенга ёмонликни раво кўрсам? Мени энди билиясанми, укажон, шунча бирга ишлашиб-а? — дея Фарҳодга кифтини учирди. У, вагондаги тўқнашувдан сўнг, Фарҳод билан нечुकдир орадаги совуқликни йўқотишга интилиб юмшоқ муомалага кўчган, қатто ҳали мажлисга келишаётганда, у Фарҳодни участкадан почтагача ўз машинасига ўтқазиб келган эди. Бироқ Фарҳод, ҳамон тўнини тескари кийиб туравергач, бирдан Шерҳожиевнинг бақбақаси қалтираб хириллади:

— Биламан, сен бола, биповларни қоралаш билан ўз нўвоқлигингни яшироқчисан!

Унинг гапни чўзиш авзойи бор эди. Фарҳод «ҳозир Холиқдан сўз очиб, қовун туширади» деган хавотирда эди. Шу чоғ Сергей Андреевич «бас» дегандай қалам билан-столни тақиллатди ва ўзига нотаниш бу воқеанинг изоҳини Тўландан сўради. Тўлан; газетада чиққан хабардаги айрим мисоллар нотўғрилигини айтди, бошлиқ йўғида бемаслаҳат бу маълумотни мухбирга берган Шерҳожиевни айблади.

— Менимча, кандидатлар қаторига биринчини қўшиш ҳақиқатан ўринсиз. Катта номни обрўсизлантириш бўлади бу! — деди Тўлан ва бу бригадада коммунистик меҳнат зарбдорига полойиқ, интизомсиз, ахлоқсиз, ўз маълумотини оширишни жстамовчилар борлигини исботлашга уринди. Фарҳод энгил нафас олди. Чунки Тўлан Фарҳодни кўпчилик ўртасида биринчи қувватлаши эди. «Шерҳожиевни энди таниб олибсан, маладес» деди ичида Фарҳод ва дадилланганидан яна сўзга аралашди. Биринчи бригаданинг иш сифатини танқид қилиб, тўғоннинг «қулфи» мустаҳкам бўлмаганидан «дарз» пайдо бўлаётганини мисол келтирди. Кейин Шерҳожиевнинг ёшларни менсимаслиги, «резги» фалсафасидан гапириб одамларни кулдира бошлаган эди, Сергей Андреевич столни яна тақиллатди. У, муҳим нарсани билиб олган эди, лекин буларни ўзи текширмасдан туриб, бир хулосага келолмасди. Айниқса, газетадаги гап уни ўйлатиб қўйди. У, ёнида ўтирган парторг билан аста фикрлашиб олгач, одамларни ишдан қолдирмас-

лик учун бу масалага кейин қайтилажагини айтиб, мажлисни ёпди. Сергей Андреевичдан мадад кутиб ўтирган Шерҳожиевнинг тарвузи қўлтигидан тушиб, қаттиқ мулзам бўлди. Фарҳоднинг назарида у бир бахя этдан тушгандай туюлди ва унга ачиниб кетди...

Фарҳод билан Тўлан ўз ишларини битказиб кетгани қолган эдилар. Сергей Андреевич улардан гина қилиб, ўзини ҳам қўшган ҳолда, афсус билдирди:

— Янги топшириқлар бериш, планларнинг сўзсиз бажарилишини талаб қилишни-ку биламиз. Бу осон-да. Аммо одамларнинг жорагига қўл солиб кўришни кўпинча унутиб қўямиз. Юрак эса бутун бир дунёни, буни унутишга ҳақимиз йўқ. Унинг тешигини, ҳароратини билмай туриб диагноз қўйиш ҳам, даволаш ҳам мумкин эмас!..

11

Фарҳод бошқармадан чиқибоқ конвертни очса, бирдавикки хат чиқди: биттаси онасидан, биттаси — алоҳида ҳафса-ла билан хушхат қилиб ёзилгани хотини Саодатхондан эди. Фарҳод қувончдан терисига сиғмай кетди. Қайси бирини аввал ўқишни билмай, шошиб қолди-да, кейин онасининг хатидан бошлади:

«...Нури дийдам! Мусофирчиликда юрганингда хушнуд қилиш ўрнига, наинки шум хабар билан кўнглингга озор бергим келса. Тилим гирён, дилим вайрон бўлсаямки, начора, бор синоатни айтиб ўтаман. Мана бир ҳафта бўлди, ичимга чироғ ёқса ёнгудаймас, бошимни қайга ураримни билмайман. Неча кун тиқ этса, эшикка боқиб сени кутдим, дарагинг бўлмади. Нома ташлашга жазм қилдим. Қаллиққинанг Саодатхон Фарғонага кетиб қолди. Пешанам қурсин, шўр экан, қизим ўрнига қиз бўлар деганимда, ёлғиз ташлаб кетди...»

Фарҳоднинг оёқ-қўли бўшашиб, елкасидан ботмон юк босгандай, йўлакда қотиб қолди. Шундоқ яқингинасида Сергей Андреевичнинг «виллис»и тўғон томон ўтди, ҳайтовур кўрмади. Таниш йўловчиларнинг диққатини ўзига тортмаслик учун Фарҳод бир бурчакка кириб, хат давомини ўқиди:

«Унинг нима сабабдан кетиб қолгани сенга яхши аён, ўғлим. Авваламбор, ўзингдан ўтди. Қадамингни ўйлаб бос, болагинам, янги келинни ташлаб узоқни ихтиёр қилма, қишлоқда шунча одамга хизмат топилган, сенга наҳотки топилма-

са, иссиқ ўрнингни совутма, деб худонинг зорисини қилдим. Онанг сўзига қулоқ осмадинг. Қариган чоғимда кўкрагимга шамол тегди, бошимга бахт қуши қўнди деб қувонган эдим, бахт қушим тушда кўргандай учди-кетди. Ахир у ҳам нима қилсин, ёш, ўйнагиси-кулгиси келади. Сени деб ўз элатидан, жаннатдай маконидан кечиб, чўл-биебонга келди. Сен ёнида бўлсанг баҳарнов эди. Ойларча бедарак кетиб хабар олмай қўйдинг. Йўлингга термила-термила кўзлари толди. Пировардида мана, умидини уза қолди...»

Бу сўзлар Фарҳоднинг юрагини қаъригача зирқиратиб юборди. Гўё шундоқ кўз олдида оппоқ сочли, таҳликадан дийдаси ғамгин, тортган ушкиполари юзига қат-қат ажин солган мушфиқ онанзори турибди-ю, пешанасини силаб ўгит қиляпти, вужудини алам ўти куйдирыпти-ю, ўғлини койитиб қўйишдан кўрқиб ҳароратини ичига ютяпти. Қалбининг сўнгги кучмадорини сарфлаб ўгилгинасига ёлворяпти она:

«Саодатхон рисоладаги жувонлардан, ёши ёшинга, бўйи бўйинга келишган. Уволига қолма, қўшганинг билан қўша қари. Узрингни қилиб унга нома бит, кўнглидаги ғуборни тарқат, чақириб ол. Башарти, шунда ҳам келмаса, бориб олиб кел. Сенга оналик васиятим ҳам, талабим ҳам шу. Агар бажо келтирмасанг, бу дунёю у дунё берган сутимга ризо эмасман...»

Ҳуши оғиб бораётган Фарҳоднинг эсига шундагина Саодатнинг хати тушди-ю унга кўз югуртди. Не кўзлари билан кўрсин, «вафосиз ёрга сўнгги мактуб» деб бошланган бу хат бошдан-оёқ ачиқ-тизиқ сўзлар, кесатиқ, тикандай санчилувчи дашномлар билан сугорилган эди. Энтика-энтика ўқиркан, Фарҳоднинг тасавурида Саодатхон, ўша шўх, қувноқ ва иф-фат эгаси бўлган дилбар қиз эмас, Фарҳодга қўшилиб қурилишга келишдан бош тортган, хатларига вақтида жавоб бермаган, турмушидан безган, кўкси кекка тўлган, тили заҳар, ҳаммада ва ҳамма нарсада фақат нуқсоннигина кўрувчи, шахспараст, жонидан тўйган бир сатанг гавдаланиб кетди. Фарҳод ногихон оёғи остида жарлик пайдо бўлгандай юраги шувиллаб, миясига қон урди. «Йўқ! — деди шу он ҳушини тўплашга интилиб. — Бу у эмас, унинг сояси ҳам эмас! Бошқа, бошқа, бошқа!..»

Ортиқ хаёлга берилиш имкони қолмади. Машиналар гулдуриси, одамлар ҳайҳанноси қулоқ-миясини чулғаб, беихтиёр уни меҳнат гирдобига тортиб кетди. Тўғонга қандай чиқиб қолганини сезмади.

Тўғон дарвозаси атрофида одатдан ташқари бир жонланиш. Сергей Андреевич участка бошлиқлари, инженерлар ва прорабларни ёнига олиб дарвозанинг метин устунлари, бетон қатламлари, ёнди ўрнатилажак одам сиғарли азамат қувурларни, дарё бўғиладиган «йўлак»нинг икки биқинига тупроқ тўплаётган бульдозерларни кўздан кечириб юрар, ёнидагилар билан маслаҳатлашар, тортишар, кам-кўстлар устида қатъий кўрсатмалар берарди.

Фарҳод бетончилар олдига келса, уларнинг қўллари ишда-ю, кўзлари тўғон пастидаги кўлмак сувда ювинаётган Холиқда. Чекка-чеккадан болалар уни «ўхшатдим»га олишмоқда эди.

— Ҳхшатдим! — деди катокда шағал шиббалаётган сумалакдай қорамангиз, қўнғиз мўйлов ўспирин.

— Нимага? — дейишади бошқалар.

— Жўжахўрозга!

— Нима учун?

— Чунки бир чўқишлик ҳоли бор экан, чийиллаб омборни кўзлаб қолди...

Фарҳоднинг таъби намозшомлигини кўриб, болалар аскияни бас қилишди. Фарҳод котлованга сакраб тушди-ю, Холиққа:

— Ҳа, тағин йўл бўлсин? — деди.

— Ишдан бўшатибди-ку! — деди йиғламоқдан бери бўлиб Холиқ ва буни ҳозиргина участка бошлиғидан эшитганини айтди. Холиқнинг мўлжали Сергей Андреевич олдига жанжал кўтариб бориш эди.

— Бўлмаган гапдир. Сирож ака бу тўғрида бизга ҳеч нарса демади-ку! Бор, латтадай шалвирамасдан, ишингни қилавер, болалар билиб қолишмасин, — деб Фарҳод уни қайтадан ишга қўйди-ю, боши қотганча Тўланни ахтариб кетди. «Сергей Андреевич кишилар тақдирига ҳушёр қарар, айниқса ёшларни ўз боласидай кўриб эҳтиёт муомала қиларди. Ўйламасдан, суриштирмасдан бировга чора кўрганини эсламайман. Аксинча...» Яқинда бўлган бир воқеа эсига тушди. Олдин ишчилардан бири кутилмаганда сменага чиқмай қолган. Бу тўғрида бошлиққа рапорт тушган. Бошлиқ ишчининг прогул қилиш сабабини текширтган. Ишчи турадиган уй томидаги толь қаттиқ бўронда кўчиб кетиб, уйга чакка ўтиб ётган экан. Ишчи толь қидириб кетиб сменага чиқолмабди. Бошлиқ бунинг учун ишчига эмас, комендантга чора кўрди ва шу заҳоти ишчининг томини бутунлатиб берди...

Фарҳод Тўлани тўғон дарвозасининг темир арматурасига дорбоздай миниб, чиртиллатиб сварка қилаётган монтажчилар ёнидан топди. Фарҳод воқеани айтмасданоқ, Тўланининг ўзи:

— Холиқ масаласи чатоқ, оғайни,— деб гап бошлади.— Шерҳожиев бошлиққа рапорт берибди: Холиқ интизом бузувчи, ашаддий прогулчи, ундоқ-мундоқ деб. Машина пачақланганидан етган зарар Холиқнинг елкасига қўйилибди. Сергей Андреевич ҳозир мендан: «Бу болани ўртага олиб гаплашдингларми?» деб сўради. Мен Холиқ билан Омад ўртасидаги машаба сабабларини айтиб берувдим, қайтага мени ўсал қилди. «Ўзларинг шунга йўл қўйиб бергансанлар. Болалар ўртасида тузукроқ иш олиб бормаяпсанлар. Шундоқ дарёни жиловлаётган йигитлар битта-иккита интизомсизни ром қилломасаларинг, ким айтади сенларни комсомол бошлиғи деб. Ўзларинг бузган ишни ўзларинг тузатинглар», деди. Хуллас, оғайни, кечқурун болаларни тўплаб, ўртада муҳокама қилмасак бўлмайди. Сен шунга тайёрланиб тур...

Фарҳод: «Нимани тайёрлайман?» деб ағрайиб қолди. Тўлан маслаҳат берди:

— Бригада ишлари тўғрисида-да. Иннайкейин, болаларнинг хулқи-атвори, ҳам оилавий ишлари...

Кейинги фикр Фарҳодга қийин туюлиб, ўйланиб қолди. Лоп этиб кўз олдига «сўнги мактуб» келди.

— Шу дейман,— деди Фарҳод тайсалланиб,— бу ёғини ўзинг ўхшатсанг бўларди-да, Тўлан.

— Инсофинг борми, оғайни! Ўхшатиш учун тайёрланиш, ўйлаш керак. Ўйлаш у ёқда турсин, бош қашлашга вақт йўқ-ку, ҳозир. Усти-устига янги топшириқлар, югур-югур. Мана,— деб Тўлан чўнтагидан блокнот олган эди, унга илашиб хатлар чиқди. Дарров хатларни чўнтакка қайтариб соларкан, бурнини кериб чуқур нафас олди-да,— у ёғини сўрасанг, хатлар ҳам жавобсиз ётибди,— деб қўйди.

— Қимлардан? — деди қизиқиб Фарҳод.

— У ёқдан...— деб қўйди Тўлан, чап кўзини қисиб, узоққа — шаҳар томонга ишора қилиб.

— Қаллиқчаданми?

Тўлан бошини сарак-сарак қилиб, оғзининг тавоби қочиб ишшайди.

Фарҳод, Тўлан билан хийла дўстлашиб қолган бўлса-да, ўз шахсий ҳаётидан сўзлашга ботинмагани учун, ундан ҳам оилавий аҳволини сўраб улгурмаган эди, «хатлар севганидан

экан-да» деб билди ва «хат ёзишга бепарво битта мен эмас экан», деб ўзига таскин берган бўлди.

— Мана,— деди Тўлан блокнотни очиб,— бугунга мўлжалланган ишларим. Райком комсомолга бориш, секретарь билан колхозларни айланиб одам йиғиш. Янги келувчиларга комендант билан биргаликда ётоқ тайёрлаш. Қўчат ўтқазиб юрган Қарши бобога ёрдамчи топиб бериш. Хўш, иннайкейин десанг, футбол. Команда составини тўлдириш. Кейин-чи, ҳа... Тўяна. Анави хоразмлик ёшулли-чи, экскаватор машинисти, ўша уйланадиган. Шунга пул тўплаб, приёмник олдирамиз. Ўзинг ҳам пул қўшарсан?

— Уйланишга мунча ошиқмаса, иш долигули вақтида!

— Қиз шошираётганмиш...

— Рўйхатингда футбол ҳам, тўй ҳам бор-ку кечки мактаб йўқ. Тезроқ очмасак, билиб қўй, энди болаларнинг сабр-тоқатлари тугади,— деди Фарҳод жиддий ташвишланиб.

— Бўгилма, оғайни. Ёзмасам ҳам эсимда. Мактаб очиш учун клубни тез битказишимиз керак. Усталар улгиришолмаяпти. Ўзимиз ҳашар қилишиб юбормасак бўлмайди.

Тўлан иш кўплигидан шунақа нолиб қўйса ҳам, аммо бу ишларни ўзидан бошқа ҳеч ким бажаролмаслигини, комсорг сифатида ўзи қурилишнинг муҳим дастакларидан эканини сезгани унга қувват бериб турарди. Яқинда уйланмоқчи бўлган қизидан хабар ололмай қўйганининг ҳам сабабини «қаттиқ банд»лигига йўйиб, ўзини шу билан юпатиб юрарди.

У мотоциклга чаққон миниб жўнади. Шу кетганича кечқурун ҳам қайтмади.

Фарҳод болаларни мажлисга йиғиш-йиғмаслигини билмай, узоқ кутди. Тўланнинг колхозларда тунаб қолганига кўзи етгач, ётоққа кирди-да, хатларни очди. Уларга қайтадан кўз югуртираркан, яна кўнглини ғалаён босди. Нима деб жавоб ёзса экан. Ўзини оқлаб, Саодатхонни қораласинми? Еки мураса учун, онаси буюрганча, ҳамма айб ўзимда деб узр сўрашга ўтсинми? Фарҳод, мураса учун ҳам ўз виждонига қарши бориб, тилёғламалик қилолмасди. Қай тил билан оқни қора, қорани оқ десин, қандай қилиб ахир ўзи тутган йўлни нотўғри-ю, Саодатхонникини тўғри деёлсин. Лекин бутун айбни Саодатхонга қўя оладими?

Фарҳоднинг кўз ўнгидан яқингинада бўлган воқеалар кечди: Тошкентдаги ирригация институтида ўқиб юраркан, фарғоналик муаллими уйига консультацияга борганда, муаллимнинг жияни Саодатхон билан танишгани, бир-икки марта

боғ-кўлда дарс тайёрлашгани, Саодатхон мединститут ҳаваскорлари билан Фарҳодларнинг институтида концертга қатнашганида, унга хат қўшиб гулдаста тутгани...

Фарҳод ички чўнтагидан комсомол билетини чиқарди, унинг муқоваси қатида муқаддас нарсдай сақланган суратни олди. Фарҳоднинг Саодатхон билан бирга боғ-кўлдаги мажнунтол тагида тушган сурати. Фарҳод ёниқ меҳр билан унга боқиб: «Мен билан абадий дўст бўлишни истармингиз?» деб сўрапти, Саодатхон эса: «Саволсиз ҳам тушунарли эмасми?» дегандай кулча юзлари ва ҳаё тўла кўзларини ёқимли жилмайтириб турибди... Ушандан кейин қишки каникулда Фарҳод Саодатхонни тоғаси билан таклиф этиб, уларга Қаршидаги ўз қишлоғини кўрсатди. Кўзни очирмайдиган дашт бўронидида ҳувиллаб ётган кўримсиз қишлоқча. Тўғриси ўшанда Фарҳод, буни кўриб Саодатхон келишдан айнимасмикин деб хавотирланган эди. Йўқ, ундай бўлмади. Саодатхон буни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади. Институтни битиришгач, Қаршига келиб тўй қилишди. Улар бахтиёр яшашарди. Етимликда ўсган Саодатхон Фарҳоднинг онаси Ҳамро буви билан апоқ-чапоқ эди. Кампир қувончдан нақ босар-тўсарини билмас, келинини бошига кўтаргудай бўларди. Орадан бир ойча ўтди. Фарҳод Саодатхонни қурилишга ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди. Район касалхонасида ишламоқчи бўлиб юрган Саодатхон эса, қурилишга боришдан бош тортди. Қайнана-келин бир бўлиб Фарҳодни қишлоқда олиб қолишмоқчи бўлди. Фарҳод унамади, хотинини кўндириш учун яна бир ой қишлоқда бекор юргандан кейин, аразлашиб жўнаб кетди. У, Саодатхон кўп ўтмай шахтидан тушар, ёнимга келар деган умидда эди, мана, кўриб турибдики, умиди пучга чиқаёзди... «Шерҳожиев мени нўноқсан деб айблайди. Балки ҳақдир: фақат ишда эмас, оила, турмуш қуришда ҳам нўноқлик қилаётибман шекилли?..» Фарҳод ўз вужудида қаттиқ чарчоқ сезди. Жавоб ёзиб ўтириб, олдидаги расм билан хатга мук тушганча уйқуга толди...

12

Тўлан эртаси тушки овқат маҳали қайтди. Унинг кетидан бир юк машинада халта-хулта кўтаришган янги йигит-қизлар келишди. Ишга чанқаб юришган экан, шу куниеқ кечки сме-нада участкаларга таралиб кетишди. Фарҳод Тўланга ялина-

ялина дидига ўтиришган болалардан тўрттасини олиб, имтиҳон қилиб кўрди. Бетончиларнинг ямоғи битгандай бўлди. Холиқ «энди қоламан шекилли» деб кўнгли сал тинчигани учунми, қўлидан ҳунар келишига шерикларини ишонтириш учунми, ишга жон-жаҳди билан ёпишган, шериклари ҳам бугун уни «ўхшатдим»га олишни тўхтатишганди. Айниқса, ёнига Қуралай келгач, чеҳраси очилиб, ҳаракатлари яна чаққонлашганди. Қуралай буйруқ чиққунчаёқ тоқат қилолмаган, Шерҳожиевнинг ғазабини қўзғатиб бўлса-да, ўрнига Бабунин қўйган ва ўғил болача кийимда ҳамманнинг кулгисини қистатиб, бетон ётқизишга киришган эди.

Гўё бригаданинг ботқоққа ботган ғилдираги ўрнидан кўчгандай бўлса-да, Фарҳоднинг нашъаси паст, хаёли паришон эди. Унга ҳозир ҳамма нарса кўнгилсиз, оғир бўлиб кўринмоқда эди. Аввало бу деҳқон болаларини ўргатиб олгунча она сути оғзига келади. Ҳали булардан қайсиси ишни эплаб кетади-ю, қайси бири Холиқдай Фарҳодга ташвишлар орттиради. Бир ёқдан Шерҳожиев тишини қайраб юрибди. Агар Холиқни айбдор қилиб жўнаттириб юбора олса, Фарҳод нима деган одам бўлади. Буларнинг ҳаммаси устига онда ташвиши қўшилади. У бугун анча вақтгача худди биров ундан сирри-асрорини сўраб қоладигандай ишдан четлаброқ юрди. Иложини топса, болаларнинг кўзини шамғалат қилиб посёлкага ўмарилмоқчи эди. Сменадан кейин ўнгга бурилди-да, терак бўйи пастликда жилғалар ясаб оқаётган дарё бўйига тушиб қолди. Ҳар вақт ўзи билан ўзи бемалол суҳбатлашиш, паришон фикрини бир ипга чизиб олиш ёки найда янги куйни машқ қилиш учун келиб турадиган қулай ери шу эди. У, муздек сувдан ҳовуч-ҳовуч шимириб юрак ҳоврини озроқ босди-да, майсага чалқанча чўзилди. Соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олган ва кўкрагини ғир-ғир шабадага тутганича хаёлга берилди. Кўз ўнгидан танҳоликда нола чекиб ўтирган муштипар онаси, Фарҳоднинг «бевафо»лигидан ранжиб койиб қўйса-да, Фарғона боғларида эркин қушдай яйраб, тоғларда кийикдай сакраб юрган Саодати ўтди. Балки «сўнгги мактуби» билан бирга юрагидаги алам ғубори ҳам, Фарҳод тўғрисидаги фикр-ўйлари ҳам ҳавога учиб кетгандир. Балки унинг шўх, беқанот қалбини бошқа биров банд этаётгандир... «Йўқ, йўқ! — деди ўз гумонидан ўзи чўчиб Фарҳод.— Бу мумкинмас. Мумкин эмас бу!..»

Тепада потирлаган мотоцикл овози унинг хаёлини бузди. Тўлан мотоциклни тўхтатди.

— Ҳа, овлоққа чиқиб, яна лириками? — деди Фарҳоднинг бу ерга нима учун келишини билган Тўлан.

— Чарчабман,— деди Фарҳод, ҳозирча ўз кечинмасини ундан яшириб.

— Юр, клубга. Ҳангома билан ёзилиб кетасан,— деб Тўлан уни мотоциклга имлади. Пашша ғинғиллаши ҳам ёқмай турган Фарҳод, клуб сўзини эшитиб, юра қолди.

Ҳашар бошланиб кетган эди. Баъзи йигитлар дурадгор ёнига кириб тахта, ёғоч рандалашмоқда, баъзилари пол қоқишмоқда, айримлари ҳавозада учиб юриб сувоқчиларга лой етказишмоқда. Фарҳод ҳам уларга аралашиб кетди. Бир вақт Қуралай Холиқ билан бошлашиб келди. Йигитлар бирдан чувиллашиб юборди:

— Ия, қовоғи солиқ, ҳали ҳам шу ердამисан? — деди Омадгами, биттасига таассуб қилиб қўнғиздай мўйлов қўйган нозиккина ўспирин.

— Маъшуқасини ташлаб қаққа кетарди! — деди ҳозиргина уйқудан тургандай башараси бегам, бақалоқ йигит Қуралайга қараб тамшаниб. Ҳайтовур буни Қуралай эшитмади.

Фарҳод билан бирга подвалда пол тўсинини ўрнатаётган Тўлан бақалоққа: «Изза қилишнинг нима кераги бор!» — деб хўмрайди. У Холиқнинг ишдан бўшатилмоқчи бўлганини ҳали йигитлар аниқ билишмайди деса, айримлари пайқаганга ўхшаб қолди.

Ҳозир энди гапни очиш пайти келди деб ўйлаган Тўлан болаларнинг диққатини ўзига жалб этди-да, бошлиқ Холиқни ишдан бўшатмоқчи эканини, унга қўйилган айбларни сўзлаб, йигитларнинг фикрини сўради.

Бирдан чувур-чувур кўтарилди. Бир қисм йигитлар, гўё Холиқ бетон қолипни яхши мустаҳкамламаган, бунинг устига, Эшамат билан жанжал қилиб ишга путур етказди деб қоралашди, баъзилар ишнинг бузилганига асосий айбдор Эшамат; Холиқнинг айби эса кўпчиликдан ўзини тортиши, ўзбилармонлиги ва димоғдорлиги деб мулоҳаза қилишди.

«Энди тамом бўлдим. Қуралайдан бошқа ҳаммаси қарши чиқади» деб Холиқ юрагини ҳовучлаб турганда, айрим болалар унинг ёнини олиб кетишди. Айниқса Холиқни доим аскияга чандиб юрадиган ҳалиги мўйловнинг гапи ажабланарли бўлди.

— Ҳазилни йиғиштириб айтсамчи,— деди у,— эзилиб кетди шу валакисаланг. Ҳали Омаддан, ҳали радиодан калтак еявериб... Мен бўлсам-чи, ҳе, азбаройи шифо, аввалги бозор-

да жўнаганимчаёқ қайтмасдим. Бу бўлса, ҳунарга муккасидан кетган экан, қайтиб келиб бизга тағин суйкалиб юрибди...

— Сенга нима қилади суйкалиб, бошқа илинжи бор-да,— деди бақалоқ, Қуралай эшитмайдиган қилиб ва ҳомуза тортди.

— Нима қиласан ўлганнинг устига тепган қилиб! — деди ўспирин, бақалоқнинг биқинига мушт ниқтаб.

Подвалдан чиқиб келган Фарҳод ўспиринга зарда қилди:

— Сен қачондан бери раҳмдил бўп қолдинг. Бизнинг бригадада ишлаган одам-чи, ҳей, турткига чидайди. Чидамаса, тўрт томони қибла, билдингми!

— Уҳў! — деди лунжини шишириб ўспирин. — Бошингда туғинг бўлсаям ўпкангни босиб ол, тағин Шерҳожиев ўзингнинг кавушингни тўғрилаб қўямасин! Бригадир бўлдим деб, елкамизга миниб оласан чоғи!

Фарҳод яна бир нима деб жеркимоқчи эди, Тўлан босиб қўйди.

— Жизиллашмаларинг, от тепкисини от кўтаради... Қани, оғайнилар, нима дейсизлар,— деб Тўлан асосий масалага ўтди. — Бошлиққа нима деймиз? Холиқни қолдирсинми, йўқми?

Жимжитлик. Ҳали дўппослаб ва ёқлаб гапирганларнинг ҳам дами чиқмасди. Ҳамма афтидан Тўлан билан Фарҳоднинг фикрини кутмоқда эди.

— Узи гапира қолсин! — деди ташқаридан деразага осилиб турган Қуралай.

— Қани, Холиқвой, хонаси келганда гапириб қол! — деди Тўлан ҳам. — Нега у ёқда ота-онангни хафа қилиб, бу ёқда ўртоқларингдан четлаб юрибсан? Эшамат билан нега ёқалашдинг?..

Холиқ оёғи билан ер чизиб турарди. Қуралай ўйларди: «Мен билан гаплашганда, булбулигўё-ку, кўпчилик олдида гунг. Айтишга қийналяпти бечора».

Фарҳод бўғилиб кетиб, пўписага ўтди:

«Ҳе, Холиқ, эсингни йиғ. Шу қурилишда қолиш ниятинг бўлса, очигига кўч. Бўлмаса, «иш бузуқи, қочоқ» деган юкларни орқалаб кетаверасан!

Чекка-чеккада бири ишлаб, бири ағрайиб турган болалар ёпирилиб келишди. Ҳамманинг кўзи энди Холиққа наштардай қадалди. Холиқ ерга кириб кетгудай бўлди. Қуралай чидаб туролмади:

— Нима қиласизлар унга тикилиб! Гапиролмайди бари бари!..

— Адвокатлик қилмай тур. Кап-катта бола нега гапирол-масин!— деди қизиққонлик билан Фарҳод. Қуралайнинг боши деразадан кўринмай қолувди, Фарҳод югурганча чиқиб уни етаклаб келди ва узр сўради.— Кечирасан, жаҳл устида... Уртоқлар, мен илтимос қилардим, Қуралай гапириб берса. Ҳамма сиридан хабардор...

Болалар, Холиқ қолиб, Қуралайга юзланишди: «Ҳозир мақтовини келтиради бари бир».

— Тунов кунни сенга, Холиқ, юраксизсан десам, хафа бўл-динг. Мана бугунги аҳволинг,— деди Қуралай Холиққа куйин-чаклик билан боқиб ва ҳаяжон ичида давом этди. Холиқнинг саргузаштларини гапира туриб отаси, айниқса онасига му-носабати устига келганда, Қуралайнинг овози хириллаб қолди.

Бақалоқнинг сузилиб турган кўзи чақчайди ва мўйловни туртиб шивирлади: «Жуда мажақлаб ташлаяпти-ку. Муроса бузилибдими дейман ошиқ-маъшуқлар орасида...»

Болалардаги аввалги қизиқсиниш нафратга айланди. Хо-лиқ роса мулзам бўлди. Қуралайга ер остидан гинадор боқиб: «Сендан муни кутмовдим-а. Наҳотки шу аҳволга солсанг одамни!» деди ичида. Унинг гапиролмаганлик боисини бола-лар энди англашган эди. Қуралай, ошириб юбордим шекилли деб гумон қилди ва Холиқ фойдасига бирон сўз топиб айтгиси келди. Лекин шундай сўз тилига ҳадеганда келавермади. Исноддан аянчли бир аҳволга тушган Холиқнинг афти-анго-рига боқолмасдан ўзини бир чеккага олди Қуралай.

— Агар Қуралайнинг гаплари чин бўлса, мен ҳам ҳалиги сўзимни қайтиб олганим бўлсин,— деди устига-устак қилиб мўйловдор ўспирин.

Энди йигитларни кўпроқ Холиқ билан отаси ўртасидаги сув талашув қизиқтириб қўйди. Баъзиларнинг фикрича, Холиқ комсомолга муносиб иш тутмаган, отаси ноҳақ иш қилган эканми, Холиқ унга тушунтириши, тушунмайдими, Павлик Морозов сингари отасига қарши чиқиб, колхозчилар ўртасида фош этиши керак эди. Қуралай бу фикрни қувватламади:

— Аввало, Холиқ комсомолга муносиб иш тутмаган дейиш инсофданмас, иккинчидан, отасининг хатосини тўғриламади дея оламизми? Тўғрилашга киришган-у, лекин охиригача етказолмаган. Сизлар бўлса жуда узоққа кетиб қолдиларинг. Ҳаққул ота қулоқмидики, фош этса. Тарихни ўқивол-ларинг яхшилаб. Қулоқлар ҳов бобомнинг замонида ўтиб кетган-ку!

— Ия, тагин адвокатликка ўтдингми!— деди кимдир, унинг гашига тегиб.

Қуралайнинг ранги ўчиб, қони қочганини сезган Фарҳод ўртага тушди ва деди:

— Қуралайнинг гапида жон бор. Ҳаққул ота тушунмасликдан қилган. Эшоннинг таъсирига берилиб, алданган. Холиқ биринчи галда текинхўр эшоннинг шармандасини чиқариши керак эди. Бу бўлса дадасига гап тегишидан қўрқиб, воқеанинг тагини очмасдан кетаверган. Шу билан эшоннинг ҳам қилмишлари яшириниб қолаверган. Мана шунда Холиқнинг хатоси!

— Бунақа қўрқоқнинг баҳридан ўтвориш керак! Бригадамизни хира қилмасин!— деган овозлар эшитилди.

— Менимча, ўртоқлар,— деди кутилмаганда Фарҳод ўзгарилиб,— Холиқ кўз олдимизда юриб хатосини тўғриласин. — У, Холиқни шундай айблар билан кетказилса, бошқа ерда тузук ишга ўрнашолмас, ўқиши ҳам ора йўлда қолиб, ёмон йўлга кириб кетар, иннайкейин, қурилиш шаънига ҳам тузук бўлмас деб ўйларди. (Ахир одамлар, фалон қурилишдан ҳайдалиб келган қўнимсиз деб гап қилса яхши бўладими!).

Болалар гала-говур кўтариб, Фарҳодга ёпиша кетишди.

— Сенга тушунолмай қолдик-ку ўзи. Бир ёқдан бригадамизнинг шаъни учун курашайлик дейсан. Иккинчи ёқдан бўлмағур болани сафимизда қолдирмоқчисан! Қанақа принцип бўлди бу? Қачонгача рўйхат тагидан биринчи бўлиб, бошлиқлар олдида тилимиз қисилиб юради!

Бу дашномлар калтаклагандан баттар Холиқнинг жонжонидан ўтиб кетди. Хўрлиги келди-ю, «тагин йиғламсираб... раҳмимизни келтирмоқчи» дегулик бўлмасин деб ўзини зўрға босди ва дилидан алам билан кечирди: «Қамситаверинглар-чи. Кўрсатиб қўярман ҳали бўлмағурлигимни!..» Ниҳоят у юрак ютиб деди:

— Б-барибир кетмайман! Ҳайдасаларинг ҳам!..

Буни шундай оҳангда айтдики, унинг қатъият ва ишончга тўлган содда, самимий қалби барала юзага қалқиб чиқди.

Қандай қилиб Фарҳоднинг фикрини қувватлаб чиқсам экан деб бош қотираётган Тўлан, пировардида айтди:

— Холиқда айб бор, албатта. Аммо, менинг фикримча, тузата олар, умид қилсак бўлар. Энг муҳими, кўнгли тоза, меҳнаткаш бола. Астойдил, яхши ниятлар билан келган қурилишимизга. Яна бир ёрдам берайлик-да, синаб кўрайлик. Синовдан яхши ўтса, бригадада қолади. Бўлмаса...

— Тўрт томони қибла, деб қўйинг!— деди биттаси. Фарҳоднинг бояги иборасини кулгига олиб.

Натижа Тўлан ўйлаганча чиқмади, болалар ўртасида мунозара узилмади.

— Бўпти,— деди кейин Тўлан ҳарбийчасига кескин қилиб, — овозга қўяман: Холиқ Ҳаққулов қурилишда қолдирилсин деганлар қўл кўтарсин! Сана, Фарҳод!

Фарҳод кўтарилган қўлларни санади. Бешта. «Ҳайдалсин» деган таклифга эса олти киши қўл кўтарди. Қўл санаш вақтидагина болаларнинг кўзлари бурчакдаги пайраха уюмига ёнбошлаб хуррак отаётган бақалоққа тушди. Кулги кўтарилди. Кулги орасидан овозлар эшитилди:

— Тугаётган сигирга ўхшамай ўл!..

— Қулоғини бураб қўй, гайкаси чатнаб кетмасин!

— Сув бериш керак, бўлмаса, радиатори ёрилиб кетади!— деб бир бола бақалоқнинг афтига сув сепди.

Шундан сўнг, бақалоқ ҳуркиб кўзини очди ва тагин ҳеч нарса бўлмагандай:

— Бирпас мизғиб олишга ҳам қўймадиларинг-да,— деб пўнғиллади ва атрофини қуршаган болалар ўртасида ваъзхондай қўл кўтариб турган Тўланга кўзи тушиб, сўради:— Мажлис бошланмоқчимиз?

— Тугаб қолди-ку,— деди кимдир хахолаб.

— Ия,— деди бақалоқ астойдил ажабланиб,— ҳалиги гаплар мажлисиди? Унақа бўлса, барини эшитдим. Мен бўлсам судми дебман, ҳа-ҳа-ҳа! Хулласкалом кўплашиб суробини тўғриладиларинг. Энди борди-келдини қўйсин, ишлаб пул топсин. Хўш, иккиламчи... маза қилиб тўй қиладиган у, овора бўлиб зиёфат ейдиган биз-да! Ҳа-ҳа-ҳа!..

— Ҳа, пўкон! Сенга ейиш-ичишу, хуррак отиш бўлса, бас!

— Нима,— деди пинагини бузмай бақалоқ.— Шукур, ишим беш, ошиғим олчи. Давринг кепти сур бегим. Саломатликлари керак...

Қаҳқаҳа зўрайди, яна уни чандиб кетишди.

— Ҳали сен билан коммунизм қурмоқчимизми, қойил!

— Ҳозир турқинг шу бўлса, коммунизмда бизга тирик товонман десанг-чи!

Қизиқиб кетган Фарҳод ҳам аскияга аралашди:

— Унда бунга худо беради: чайнаб оғзига солсанг ҳам ютишга эриниб ётади...

— Бўлди, оғайнилар, бўлди...— ўз кулгисини аранг тўхта-тиб говурни босди Тўлан ва бақалоққа деди.— Овоз бермаган

сен қолдинг. Эшитиб ётган бўлсанг, қани нима дейсан? Холиқнинг тақдири сенга боғлиқ бўлиб қолди.

Бақалоқ, ўхў, зўраканманов дегандай кўкрагини полвонларча кериб қўйди-да, атрофига аланглаб олиб, сўради:

— Қуралай-чи, у нимага овоз берди?— Қуралайнинг қолдиришга овоз берганини айтишгандан кейин, деди.— Бўлмаса, Холиқвойга шартим бор: тўйда қозонбошига ўзимни қўясан. Аканг қарағай ҳам қолдиришга...

Тўлан овоз барабар келиб қолганини энди пайқади-да, пешанасини қашлаб туриб, кейин бирданига «тамом» деб юборди. Буни болалар, мажлис деган маънода тушунишиб, тарқалиша бошларкан, бир-бирдан сўрашарди:

— Шунақа қилиб, Холиқ қурилишда қоладиган бўлдими?

— Битта «пўкон»нинг овози билан-а?

— Йўқ, менимча, масала муаллақ қолди. Ҳали ҳам Холиқнинг тақдири бошлиқлар қўлида...

Безгак тутгандай қалтираб терга ботган Холиқнинг ўзи бўлса, Тўланнинг «тамом» сўзини «қолди» маъносида англади, чуқур нафас олиб ичини бўшатаркан, олазарак кўзларида учкун ялтираб теварак-атрофи ёришгандай бўлди. Қуралай уни табриклагоқчи бўлиб олдига келган эди, Холиқ кўрмасликка олиб чиқиб кетди. Қуралай бўлса, мендан нима айб ўтди деб ҳангу-манг бўлиб қолди...

Етоққа қайтишганда, Фарҳод Холиқдан сўради:

— Энди уйингга қачон борасан?

Холиқ, ҳозир пули йўқлиги, маош чиққандан кейин совғасалом қилиб боражагини билдирди: Фарҳод эса, сафарни кечиктириш мумкинмаслигини айтиб, ичида ўйлади: «Маош чиқишига уч-тўрт кун бор. Чиққанда ҳам ҳозирча уйга ортира олармиди. Ёрдам бериб турмасак бўлмас...» Фарҳод чамадонидан юз сўмлик чиқарди-да:

— Мана буни ҳаражат қилиб бориб келақол,— деди.

Холиқ «керакмас» деб олмади. Фарҳоднинг аччиги чиқди:

— Нега керак бўлмасин. Биламан, ёнингда бир пақиринг йўқ. Уртоқлардан ёрдам сўраб туришга бўйнинг ёр бермайди. Эшитадиганингни эшитдинг-ку ҳали. Қалондумоғликни йиғиштир энди, бунақада тўдадан ажралиб қоласан...

Фарҳод режа тузди: «Тезроқ ўзимиз қўшилишиб борганимиз яхшидир. Чолнинг ўша ўжарлиги бўлса, тагин Холиқни қамчи олиб қувмасин ёки бошқа ният билан олиб қолмасин. Иннайкейин, чоли тушмагур эшон таъсирида ҳалиям чорбоғига ёпишиб ўтирган кўринади. Гаплашайлик-чи, яқин ўртада

уйини сув босиб кетишини биладими, йўқми...» Фарҳод ўз режасини Тўлан билан кенгашигани ётоқдан чиқди.

13

Биринчи смена тугаши билан ётоқ ёнига юк машинаси келиб тўхтади. Унга Тўлан, Фарҳод, Холиқ чиқишди. Йўлдан, кўчат ўтқазиб юрган Қаршибой отани ҳам олишадиган бўлди. Ота, олдиндан келишилгандай, имо-ишора билан дарров уйдан кийимини ўзгартиб, каттагина бир халта кўтариб чиқди. Отани шофёр ёнига таклиф этишган эди, унамади.

— Мой ҳидида димиқиб нима қиламан. Ҳавойи жаҳонни қараларинг, бағрингга шабада тегиб кетгани яхши эмасми,— деб кузовга чиқди.

Неча кунлик бўрон, ёмғирдан сўнг бугун ҳаво жўнашган. Булутлар қуёш тигига тоб беролмай, саваланган юнгдай титилиб, тутундай таралмоқда эди.

Дарё ёқалаб кетишди. Қирғоқда, сойлар бағрида гиёҳлар энди-энди бош кўтарган. Қиш уйқусидан уйғонган юмронқозиклар ҳар қадамда учрар, орқа оёқларида ғоз туриб, мунчоқ кўзларини ўқрайтириб қолар, гўёки даштда улардан бошқа ҳукмрон йўқдай. Қор излаб дайидиган зағчалар туркум-туркум бўлиб дашт тепасида кезгач, қордан умид узиб яна ҳавога тумандай соврилиб кетишмоқда, фақат уларнинг хунук чағ-чағи тепалар орқасидан акс садо бериб қоларди. Дарё тубида панжа-панжа бўлиб таралган жилғалар баъзан бир-бирига қўшилишар, катта тармоқ ясаб узоқ бормай, яна аввалгидан ҳам кўпроқ жилғалар ҳосил қиларди. Дарё дақиқа сайин сувини кўпайтириб, шўхлигини ошириб, кучга тўлмоқда эди.

Умри дашт кезиб, ҳар бир тепадан тортиб гиёҳгача ўзига таниш бўлган ва ҳар қачон зерикса, қўнғир отида дашт кезиш билан ўз хуморини ёзадиган Қаршибой ота, ҳозирги манзарадан тўлқинланиб кетди.

— Меҳнат қилиб чарчаган кишига мана шундай сайри ҳаво фойдали,— деди ота ва Фарҳод билан Тўланга маъноли боқди. Кейин дамини чиқармай бораётган Холиққа юзланди. — Ойдинкўлни кўрганинг борми? Уни кўрмабсан — оламга келмабсан...

Ҳали иш вақтида Фарҳод, Ойдинкўлни кўриб келамиз деган эди. Холиқ ҳозир ўша ёққа кетяпмиз деб чиппа-чин ишонган эди. Ойдинкўл бу сув омбори қурилишидан ўн чақиримча масофада, даштнинг қоқ белида яратилаётган янги қишлоқ эканини, ҳозир сув остида қоладиган Аччиқ кўл ва



бошқа эски қишлоқлар аҳолиси ўша ерга кўчирилаётганини, янги қишлоқ билан бир қаторда катта пахта майдони очилаётганини Холиқ одамлар оғзидан, газета ва радиодан эшитиб юрган эди. Холиқларнинг уйи ҳам ўша ёққа кўчирилмиш деб эшитган эди. Лекин қачон кўчирилади, отаси нима фикрда экан, буларни билиш, кўриш қизиқарли эди, албатта. Ҳозир Ойдинкўлга боришларидан мақсад нима — фақат томоша қилишгинами ё бошқа иш ҳам борми — бу ёғи Холиққа маълум эмасди. Бирон юмуш билан кетяпмиз деб ўйласа, ҳамроҳлари яхши кийиниб олишган. Холиқ ҳам, Фарҳоднинг маслаҳати билан ойиси келтирган янги костюмни кийган, одамга либос дегандай, ранги-боши чиқиб қолган эди. Фақат бошидаги шапкаси ўша мой юқи, исқирт. Қаршибой ота бўлса, тоза алак тўни устидан янги белбоғини боғлаган, мошкичири соқол-мўйловини қайчилаган, «кишилик» бухорча гилам дўпписини ҳам унутмаганди. Ахир, кимсан, улкан бир қурилишнинг қоровули ва боғбони эмасми!

Даштнинг баланд-пастликларидан боришаётганда, Холиқнинг кўзи така-пука бўлиб ўзига таниш бодомли қудуқни ахтарарди... Ҳа ана, Холиқ тунов куни моторни бузган қудуқ... Унда одам кўринди, кейин қўйлар қудуқ охуридан сув ичаётгандай сезилди... «Ҳайрият, бузилмаган экан. Бузилган бўлса ҳам тузатишганмикин? Бузган одамни роса сўкишган бўлса керак. Бир кун каналчилар билан учрашарман, ўшанда узримни сўрарман...»

Машина чоррахага чиқиб таққа тўхтади, шофёр йўл сўради. Қаршибой ота дарё томонга ишора қилди. Шундагина Холиқ ҳушёр тортиб, таниш йўлларга аланглай бошлади. Қаршибой отадан қаерга кетишаётганини сўрашга мажбур бўлди.

— Ҳозир кўрасан, ўғлон, ошиқма, — деди ота, Қуралайни-кига ўхшаш катта, ақли кўзларини жилмайтириб.

Кўп ўтмай, машина ҳамма ёғи шипшийдим, бир қисми чала-ярим бузилган қишлоқ кўчасига кириб борди. Холиқнинг капалаги учиб кетди: бу уларнинг кўчаси-ку!..

Бузилган уйларнинг уйдимлари йўлни тўсиб қўйган эди. Машина тўхтаб, ҳаммалари таппа-таппа пастга тушишди. Холиқ олазарак.

— Ҳа, ўғлон, йўқотиб юрган уйингни топиб берайми? — деди Қаршибой ота кула-кула ва ҳаммани қишлоқнинг узоқ чеккасида танҳо қўққайган қўрғонча томон бошлади. Қўл-оёғи бўшашган Холиқ дағ-дағ қалтирарди...

Ҳаққул ота, тиқ этса эшикка боқиб, ўглини кутмоқда эди.

Холиқни қурилишда деб эшитаркан, кўп ойлар бурун сўнган умид чироғи янгидан ёнгандай, кўз олди ёриша бошлади, тинка мадори қуриб, букчайган белига қувват югургандай, қаддини кўтарди. Мана, Зухра буви қурилишдан қайтиб, «Холиқ жуда банд экан, эрта-индин келади» деганига уч кун бўлди. Ота ҳамон кутиб, ҳассасини таянганча кўчага чиқади. Узоқни кўпда илғамай қолган шилпиқ кўзлари билан ҳувиллаган дала йўлларига, дарё қирғоқларига термилади, боласини кўмсайди. Охири шубҳага тушади-да, хотинидан Холиқни кўрган-кўрмаганлигини, кўрган бўлса, нима учун олдига солиб келавермаганини қайта-қайта сўрайди. Зухра буви, Қуралай яширса, ҳам, бошқалардан тўғон ғалвасини, Холиқнинг бир йнгит билан муштлашиб, қаёққадир қочиб кетганини эшитгани-ку, чолига айтишга асло тили бормаган, зўрға қад кўтариб турганда, тагин мункитиб қўйишдан. қўрққан эди. Ўзининг юраги ёниб куйса ҳам, эрига: «Келиб қолади, отаси, албатта келади», деб сабр берарди.

Кечқурун эшик тақиллаб қолди. Эр-хотин, олдинма-кетин ҳовлиқиб чиқишса, қўшни хотин экан. Яқинда янги қишлоққа кўчган бу хотин, эски қўрғончасида қолмиш кўчларини олиб кетгани келган экан, қадрдонини кўриб ўтай дебди. У, кўриша солиб, Ойдинкўлдан сўз очди: Ойдинкўлда обод қишлоқ юзага келиб, планли данғиллама уйлар қурилгани, ўзи кирган уйнинг ҳам эски қўрғончасидан «ўлса ўлиги ортиқ» бўлиб, бола-чақаси яйраб қолганини мақтай кетди, кейин Зухра бувини эски қўрғончасига ёпишиб, ҳаммадан кейинда қолгани учун койиб берди. Зухра буви бўлса, аввалига эрининг бу ерлар сув остида қолиб кетишига ишонмагани, киндик қони тўкилган заминдан, айниқса қўл берган пиридан кўнгил узолмагани, бир чеккаси ўглига илҳақ бўлиб қолганини айтди.

Аввал ҳафта Холиқнинг қурилишда эканида хабар етказган шу хотин эди, қизиқсиниб сўради:

— Ия, эгачи, ҳали ҳам бормадингизми олдига?

— Бордим-ку, тополмадим,— деди Зухра буви хўрсиниб ва бўлган воқеани сўзлаб, кўз ёши қилди.

Уларнинг суҳбатини узуқ-юлуқ эшитиб қолган Ҳаққул отанинг вужудига совуқ тер чиқди, томоғига бир нима тиқи-

либ келди. Хотин кетиб, Зуҳра буви қайтиб кирганда, ҳайбат билан бақириб юборди:

— Ахир, нега алдадинг мени, нега яширдинг бу шўр ишни, а?!

Зуҳра буви ҳамма гап чолига маълум бўлиб қолганидан талвасага тушди, юзларини юлиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди.

Ҳаққул ота яна оғир изтиробга тушди. Хаста юрагига малҳам ўрнига заҳар қўйилгандай, кўз олдида пилпиллай бошлаган умид чироғи буткул сўнггандай, ич-ичидан чидаб бўлмас даражада ингроқ турди. Хотинидан бошқа сўз сўрашга ҳам мажоли қолмасдан, қоронғи уйга кирди-ю, ёстиққа мук тушди. Ўз ёнига ўзи қоврилиб, ўртаниб, даҳшат ичида ўйларди: «Энди қайдан сўроғлайман сени, болагинам... Қайларда саргардон бўлиб юрибсан, йўқлар кишинг бўлмаса, бошингни ким силайди?.. Бахтим мунча қора бўлмасаки, битта фарзандни пешанамга сиғдирилмасам, мен гумроҳ банда!..»

Аввалига Ҳаққул ота ўғли билан ўзи ўртасида чиққан келишмовчилик учун фақат ўғлини қоралаб юрарди. Гўё ўзининг дарғазаб бўлиши ўринлигу, ўғлининг юз ўгириб кетиши эса беҳурматлик ва одобсизлик. Унингча, ота деган ўринлими, ўринсизми ҳар қанча ҳақоратлаб калтакласа-да, ўғлининг иши бўйинини ҳам қилиб туравериш. Ҳаққул ота энди ўйлаб-ўйлаб, ўзининг қуюшқондан ташқари ҳаракат қилганини сеза бошлаган, эски гина-ғазаб ўрнини афсус ва шафқат эгаллай бошлаган эди. Шўр пешанасига тушган бу кўргилик учун у гоҳ эшонни дуойибад қилгиси келарди-ю, пирга шак келтириш гуноҳи-азим бўлади, деб, тавба деярди...

Айрилиқ азоби Ҳаққул отани жингиртоб қилиб, шу кеча ухламасдан фиғон чекиб чиқди. Эркакнинг йиғисидай хунук нарса бўлмайди. Гоҳ юрагининг бир парчаси узилгандай сийнасидан қаттиқ ўкирик чиқаркан, Зуҳра буви қўрқувдан эсини йўқотгудай бўларди ва ўзини қарғарди: «Мен ўлай, нега ҳам бордим, мундоқ шум хабар топиб келдим, нега ҳам оғзи бўшлик қилдим!..» Олдинлари Зуҳра буви нолиш чекканда, Ҳаққул ота унга: «Йиғинг бошингда қолсин. Ундан кўра яхши ният қил. Сабр таги раҳмон, худо инсоф берса, ахир бир кунмас бир кун эшикдан кириб келса ажабмас»,— деб далда бергувчи эди. Ҳозир эса, чолининг путурдан кетаётганини кўриб ваҳимага тушган Зуҳра буви, уни юпата бошлади: «Эркак киши ҳам бунчалик бетоқат бўладими. Йиғлайве-

риб кўздан ажраласиз-ку. Ундан кўра дуо қилинг, гойибдан ҳозир бўлсин, болагинам...»

Ҳаққул отада ўғлининг бўйин ёр бериб қайтишига ишонч қолмаган эди. Шу билан бирга, Холиқнинг бирон ерда бемалол кун кўриб кетишига кўзи етмасди. «Ўзи содда, чўрт сўз. Бировга суйкалишу, юкинишни билмайди. Шу феъли билан нонини топиб ейиши қийин-ов...» Унинг назарида, шу маҳал Холиқ аллақерларда танҳо дарбадар бўлиб юргандай, бир парча нон билан иссиқ жойга зору, кишилар уни туртиб ўтаётгандай... «Қариб-чириганимда хотиржамгина оёқ узатиб кетармикинман, нуридийдам чирогимни ёқармикин деганимда, наҳотки умидим пучга чиқса-я? Кўра-била туриб ўзим, ўз ихтиёрим билан ёлғизимни хор қилдимми, а? Бола бечоранинг дарбадар бўлиб юганини кўрганлар: «Отанг ўлганми?» деб сўрашмасмикин? «Отам бор» деса, «Шундоқ ўғлини хор-зор қилиб қўйган отага минг лаънат» дейишмасмикин?.. Шу алпозда сени кўрмай доғ-ҳасратда оламдан ўтаманми, а, жигарпорам!.. Э воҳ!..»

* * *

Кўрғонча сиртдан қараганда турар жойдан кўра оғилхонага ўхшаб кетарди. Алмисоқдан қолган гувала деворлари йиллар бўронида нурайвериб увадаси чиққан. Эшакарава сиғарли четан эшикнинг қовурғалари қийшайиб майишганидан, очилса ёпилмайди, ёпилса очилмайди. Боғмайдонга орқа ўгирган пастак иморатнинг ярми қамиш, ярми лой; томи кўп вақтдан бери қаралмаганидан бузила-ёрила, босиб қолай деб турибди.

Олдинроқ ичкарига кириб чиққан Фарҳоднинг кетидан бош яланг, оёқ яланг пилдираганича Зухра буви кўринди. Қопдай кенг алвон кўйлагининг енги билан Қаршибой отадан юзини тўсганича, Холиқни кучоқлаб, айлана-ўргила кетди. Кўз ганиш «катта кишилар» билан ҳам саломлашганидан кейин, ичкарига таклиф этиб, зингиллаганча бораётганида, Фарҳод уни тўхтатди. «Мана ўғлингизнинг топган-тутгани» деб қўлига халтани тутқазди. Холиқ «Бу қандоқ бўлди», деб бақрайганча тураркан, Фарҳод унга «дамингни чиқарма» деб кўз қисди.

Ўғилгинасининг шунақа совға-саломлар топиб келадиган бўлганидан боши осмонга етган Зухра буви дуо қила-қила халтани кўтариб кетди.

Ҳовлига киришаркан, Холиқнинг кўзи аланг-жалаг бў-

либ дадасини ахтарарди. Оғилхонада беганасираб сигир маъради. Ер тандир устига чиқиб офтобда юз юваётган бароқ мушук миёвлади. Уй ичидан йўтал товуши келди. Ҳа, бу дадаси, Ҳаққул ота. Болалар, «кир»,— дея Холиқни уйга итаришди. Холиқ, ранги қум ўчганча қадамини унда-мунда босиб уйга кирди. Салом берди-ю, қотганча қолди... Дадаси уни танимасдан:

— Қим бу? Кимсан?..— дерди нуқул.

Эсанкираганидан эри энди эсига тушган Зуҳра буви ҳаяжон ичида жовуллади:

— Вой, вой, дадаси, ўғлингиз-ку, ўғлингиз-а!.. Айтмабмидим келади деб...

Бу ёқдагилар деразадан қараб тонг қотиб туришарди.

Ҳаққул ота, ўрнидан аранг туриб, қаршисидаги қорага нурсиз кўзларини пириллатди.

— А-а? Абдухолиқ? Сенмисан?!— деб қучоқ керди ва Холиқни ўз қучоғида узоқ тутгач, ҳаяжонли ингради.— Бор-мисан, бўтам!..

Холиқ, дадаси йиқилиб тушадигандай унинг елкасидан қўлини узмас, унга қўшилишиб ҳўнграб юбормаслик учун лабини қаттиқ тишлаганча турарди. Аммо шу кунларда юраги тўлиб юрган Фарҳод бу оғир ҳолатга бардош беролмай, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

— Ҳой, сенга нима бўлди, жинни бўлдингми?— деб Тўлан унинг биқинига тирсаги билан туртди.

«Инсон боласи гоҳо гўдақдан ҳам баттар бўлади,— деди ичида қаттиқ таъсирланган Қаршибой ота.— Билмайин босдим тиканни, тортадирман жабрини, дегандай, тиканни босиб қўяди-ю, уни суғуриб ташлашга иродаси етмай, беҳуда фиғон чекади...»

Ота-бола ўзи билан ўзи сервар экан, Зуҳра буви меҳмонларни уйга чорлади. Бу уй икки хонадан иборат бўлиб, кираверишдагиси ҳам даҳлиз, ҳам ҳужра, ҳам ошхона хизматини бажарарди. Унинг на ранда ва на пойтеша теккан йўғон, сербутоқ тўсинларига қизил пиёз боғламлари, исирик, қамчи, қотган гўшт, катта ва кичик тўрвалар осиб қўйилган эди. Кули олинмаган девор ўчоқ ёнида чирк бойлаган хум турарди. Токчаларда катта-кичик қовоқ идишлар, қадимий бухоро мисгарлигининг намунаси бўлган кунгурадор, занглаган мис баркаш, каттакон дувурда гуруч ивителидиган ёки чалоп пиширса бўладиган оғир сопол тоғора ва чети учган гулдор сопол лаганлар...

Меҳмонлар Ҳаққул отани уринтирмаслик учун чаққонроқ ичкари киришиб, у билан қўл беришдилар. Уй ичида ўтирганига қарамай, бошини рўмолчалар билан қалин чандиб, устидан териси шилинган қулоқчинни бостирган чол ағрайиб тураркан, унга Қаршибой ота ўзини ва Холиқнинг шерикларини танитди. Қаршибой ота сансанлаб гапирарди. Чунки, Ҳаққул ота ўн ёш чамали улуг кўринса-да, асли бу икки кексанинг ёшлари тенг эди. Ҳаққул отанинг бели сал букчайган, оппоқ соқоли кўксини тутган, овози хасталанган, ориқлаб, қўл томирлари ўқлоғидай ирғиган эди. Эски ошнасининг аҳволига Қаршибой отанинг ичи ачиди. Шундай бўлса-да, ўкинмасин деб зўраки мулозимат билан:

— Оббо Ҳаққул ошнам-эй, хўп соғинишдик-да, бу ёқда ўғлинг, отам билан онамни тез кўрай, сизларни ҳам бир меҳмон қилиб, эски жойимиз билан хайрлашиб келай деб қўймади-ёв!— деди сипоришни бажо келтириб. Зухра буви ёзган кўрпачага ўтиришгандан кейин, эҳтиёткорлик билан ошнасининг аҳволи, соғлигини сўрашга ўтди.

Ҳаққул ота, илгаридан бош оғриғи касали бўлиб, кейинги кунларда зўрайгани ва қон қуйилиб кўзи яхши кўрмай қолганидан шикоят қилиб ўтирмади.

Бурнигача беркитиб рўмол ўраб олган Зухра буви елпатак бўлиб чой тарадудини кўрди. У, олача дастурхонни худди чамбаракда қаймоқ кўтаргандай тўрт бурчидан тутиб ўртага келтириб қўйди ва «буни ёз» деб ўғлини туртди. Худди бировникида ўтиргандай пастроққа чўккан Холиқ, қовушмасдан дастурхонни ёзди. Бир даста элакдай қатирма нон устидаги жийда, туршакларни атрофга сочди ва кўндан бери кўрмаган қозон патирни тўрт киши олдига бўлиб қўйди. Ўзининг бу ҳаракатлари ўхшалмаётганини сезган Холиқнинг қулоқларига човиллаб кетди. Зухра буви қўйиб кетган чойни Холиқ Фарҳод ёнига сурди-да, ўзи онаси билан ҳоли сўзлашиш учун бўлса керак, ташқарига чиқди.

Ҳаққул ота, деразадан тушган офтобгами ё ўзичами кўзларини пирпиратиб нималарнингдир хаёлига борар, ўғлини қандай қилиб, қаерлардан топиб келишганини сўрамоқчи бўларди-ю, дилидаги гапларни тилига чиқаролмай қийналарди.

— Ошнам Ҳаққул дейман,— деди Қаршибой ота, ўртадаги хижолатпазликни йўқотиш учун илгов топиб,— одамлардан бир гап эшитдим: «Ҳаққул бобо ўтган замонда уйига бир хумча олтин кўмган экан. Шуни ҳозир кечаю кундуз ахтарармиш — тополмаётганмиш. То топиб олмагунча кулбасидан ҳеч ёққа

жилмасмиш » дейишади. Мана бугун йигитлар билан олдинга ўша олтинни топишгани келдик, нима дейсан?

— Қўйсанг-чи, афсонани!— деди астойдил қўл силтаб содда чол.

— Бошқа афсоналарга-ку ишонардинг, нучук мунга ишонамайсан?— деди Қаршибой ота яна нозик жойидан олиб ва қайсини айтяпсан дегандай пешанасини тириштирган ошнасининг эсига солди.— Тикан тепа авлиёси-чи?..

Ҳаққул ота, биқинида санчиқ тургандай қаттиқ тебраниб олди. Тўлан, қулоғига чала-чулпа чатиниб юрган бу афсонага қизиқиб қолди. (Ўтган ҳафта Зухра буви борганда шу гап бошланиб, чала қолган эди.) Қаршибой ота кўпларга айтган ҳикоясини Тўланнинг илтимоси билан яна такрорлади.

— Сизлардан каттароқ йигитлик чоғим,— деб бошлади у,— от миниб дашт-саҳроларни кезиб юардим. Бизнинг қишлоқлар Қарши даштининг обод, гавжум ерлари ҳисобланади. «Обод» деганимга куляпсизлар-а? Ишонаверинглар. Дашт ичкарасида «худо қарғаган» нообод ерлар кўп эди-да. Уларда яшовчи одамлар ёзин-қишин қудуқ сувидангина тирикчилик ўтказишарди. Қудуқ бўлгандаям қанақа денг? Арқон ташлаб челақда сув чиқариларди. Биз бўлсак, дарё бўйига яқин турардик. Яқинимиздан сув шабадаси уриб турарди. Локин-чи, қудуқдан сув ичувчиларга ўхшаб, еримиз, молимиз сувга тўймасди. Биз дарёнинг этакроғидамиз-да. Шунинг учун юқоридагиларга мутедек эдик. Якка хўжаликларнинг ариқ қазиб сув чиқариши амри маҳол эди. Сув келтирган хори-зору, кўза синдирган азиз дегандай, меҳнаткаш шўринг қурғур ўлиб-тирилиб қазиган ариқ суви хонасаллот бойларнинг еридан ортмасди. Менинг отам икки танобча еридаги экинини суғориб олиш учун бойга неча кунлаб ишлаб берарди. Онам бечора бўлса ойдан-ойга бош-мош, кир-чир ювиш учун сувга зор бўлиб ўтиргани ёдимда. Илгари аёллар қават-қават кўйлак кийиб, эскиси чиригунча ечмай юришарди. Бу хунук одат ҳам сувсизлик жатидан келиб чиққан. Ариққа сув келган ё ёмғир ёққанда қишлоқ катта тўйдаё севинч-қувончга тўларди. Шунда қават-қават кўйлақлар енгиллашар, ариқлар лаби сочини ёйган қизларга тўларди...

Колхоз тузилди. Меҳнаткашнинг елкаси офтоб кўриб, қўли узун бўлди. Даштимиз бениҳоя катта бир дастурхонга ўхшайди. Дастурхон бўлгандаям ёпиқ дастурхон, ундаги нози-неъматлар бизга яширин эди. Уни бир чеккадан очишга киришилди. Лекин шу янги очилган қўриқларнинг ўзини сувга

мириқтириш ҳам колхозчиларга машаққат эди. Мана Ҳаққул отангиз гувоҳ, йилига саратон келди дегунча, олти ёшдан олтмиш ёшгача халқ ёв қувгандай сув кетига тушарди. Дарё хомталаш: биров у ёнбошдан, биров бу ёнбошдан, биров қулоғи, биров қуйруғидан улоқ-улоқ. Жанжалу тўполонни кўрсангиз. Кейин сув тақсимотини изга солиш учун «обандоз» деган нарсани ўйлаб топишди...

— Обандоз? — қайтариб сўради Тўлан.

— Ҳозир, — деб Қаршибой ота олдида совиб қолган чойни шимирди-да, давом этди: — Ҳалиги айтганимдай, юқори томондаги колхозлар дарёни бўғиб олавергач, пастдагиларга сув етишмай қолаверди. Шундан кейин пастдаги район колхозлари отряд тузиб юқори ариқлар тепасига чиқарадиган бўлишди. Отрядга энг кучли, ҳақини бировга кетказмайдиган, софдил йигитлар ажратилди. Ана шуларни обандозчилар деб аталарди. Обандозчилар катта ҳуқуққа эга, колхознинг ҳаёт-мамотига жавобгар. Озиқ-овқат, кўч-кўрони билан сув тепасига бориб, кечаю кундуз айланиб юрарди. У колхоз билан бу колхоз обандозчилари орасида гоҳо жанжал-тўполонлар ҳам чиқарди. Ана шундай тўполонлардан бирини мен ўз кўзим билан кўрганман. Биз ўз колхозимиз йигитлари билан кечаси шундоқ парчоб ёнида гулхан ёқиб, чўлчак айтишиб ўтирардик. Нариди ҳам бошқа тўп гулхан ёққан. Бир вақт қарасак, ўша ёқдан гулув чиқди. Югуриша бордик. Йигитлар парчоб тепасида бўғилиб сўкинишган, ёқа бўғишган. Маълум бўлишича, парчобдан сув тақсимлай туриб икки колхоз обандозчилари «сенга кўп кетди, менга оз кетди» қилиб тортишиб қолган. То кўплашиб уларни ажратгунимизча, бир неча йигит шалошлаб парчобга йиқилди, дарё суви тортиб кетди. Сув билан олиш-олиши улар анча наридан қирғоққа илиниб чиқишди. Қоронғида бўлган воқеа эмасми, эртасига «бир одам йўқолди» деган шум хабар тарқалди. Уни сувга чўкканлардан бири деб гумон қилишди. Қидириш кетди. Сувдан тоймас энг абжир обандозчилар тўғонларга чангак, тўр солиб кўришди, қани топилса. Бир неча кун ўтди. Аччиққўлнинг қуйруғида — дарё камари туташган тепаликда бир мазор пайдо бўлди. Камарга тушиб қолган ўликни подачилар тутиб, шу ерга кўмиб кетишган экан. Шундан ўн йилча кейин, уруш вақтлари, армиядан қочқин бир одам ўша мазор ёнига гор қазиб, тиланчилик билан кун кечира бошлади. Уғлими, эрими, урушда бедарак кетиб, гамбода бўлган баъзи аёллар мазор тиланчисига садақа хайр қилишадиган бўлди, хурофотга берилган баъзи эркаклар ҳам мазор-

га сизинишарди, гўёки шу билан ўз кўнгилларига тасалли бермоқчи бўлишарди. Бора-бора Оллоберди эшон фотиҳаси билан бу тиланчи дуохон шайхга, тиканлик мазордаги сув қурбони бўлса, авлиёга айланибди...

Йигитлар ҳикояни қанчалик мароқ билан тинглаган бўлсалар, Ҳаққул ота шунчалик хушёқмаслик билан эшитди, охири уни эсноқ босди.

— Эшитдингми, ошнам?— деди Қаршибой ота уни туртиб.— Ё бунга ҳам ишонмайсанми?..

— Ке, қўй, Қаршибой! Утган гапга саловат. Бўлар иш бўлди, бўёғи синди,— деди Ҳаққул ота қўл силтаб. Кейин у, бир оз иккиланиб тургач, кўнглига гўлгула солган саволни — Холиқни қаердан қандай топиб келишганини сўради. Қаршибой ота ва йигитлар бир-бирларига қараб кулишди:

— Уғлингни қаерларда деб ўйловдинг?

Ҳаққул ота дудуқланди ва Холиқни номаълум ерларда адашиб-улоқиб юрган деб гумонсираганини айтди.

— Э, омон бўл!— деди Қаршибой ота, ошнасининг гўллиги нашъа қилиб.— Узинг эски гурбатсан-да. Оламга мундоқ кўз очиб қарамайсан. Наҳотки бизда одам боласи адашиб, хор-зор бўлса. Ким, қаерда йўл қўяркан бунга? Уғлинг қурилиш даргоҳидан жойини топди-ку. Бу шундоқ даргоҳки, ҳар қанақа одамни ўз бағрига олиб, оёққа турғизяпти. Бамисоли бир чорва, бир бошу бир тана...

Ҳаққул отанинг оғзи очилиб, хира кўзларининг пахтаси чиқди. нақ «хизир» йўлиққандай ошнасига қўл узатиб тавоф қилгудай бўлди:

— Ростми шу, Қаршибой, чинми сўзларинг, а?

— Мана, йигитлардан сўра: даштда денгиз яратаётганлар шулар. Уғлинг ҳам шулар қаватида...

Бу гап устига кирган Холиқ, ҳижолатдан қаққайиб қолди ва нима қиларини билмаганидан, бўшамаган чойнакни олганча қайтиб чиқди, чиқаркан, кўнглидан ўтди: «Жўрттага мақтаяпти мени Қаршибой ота. Ҳали қанча борийкин ҳақиқий қурувчилар сафида маҳкам ўрнашимга...»

Ҳаққул отанинг ҳамон ақли бовар қилмай, йигитларга юзланди ва улардан тасдиқ ишорасини олса ҳам, тўлқинланиб деди:

— М-мен... мен бўлсам, у нон-насибасини топиб еяладими-йўқми деб хавотирда... А-ахир у иш кўрмаган бола, гўр...

— Гўр бўлса, пиширамиз-да, отахон!— деди хахолаб Фарҳод.



Ўзбекистонда РСФСР адабиёти ва санъати кунлари иштирокчиларидан Сергей Михалков,
Владимир Фирсов, Владимир Жуковлар Х. Назир фарзандлари тўйида. (1976 йил, октябрь)

— Қўрқма, Ҳаққул,— деди енгил киноя билан Қаршибой ота.— Буларнинг оиласи иноқ. Унта бўлса, ўрни бошқа. Биронта аъсосини кўчада ташлаб қўймайди...

Кинояни англаб, Ҳаққул отанинг дами ичига тушди. У жаҳолат устида ўглини қаттиқ хафа қилиб ҳайдагани, кетидан эса ахтариб боришга неча дафъа отланиб, дарагини топмагани, аммо кечаю кундуз дуойи жонини қилиб ётганини гапириб юрагини бўшатмоқчи бўлди-ю, тили айланмай, мулзамлик билан деди:

— Хом сут эмган бандамиз, хатолик ўтаркан...

Ҳозир Фарҳод билан Тўланга Ҳаққул ота ўзлари ўйлашганидан кўра ўзгача одам бўлиб кўринди. Авваламбор, у ҳақиқа кўчишлиги билан ўзига ихлос уйғотди. «Шу феъли Холиққа ўхшаб кетаркан...» Шунингдек, у ўтакетган содда кўринди. «Хурوفотга берилиб, эшонга ихлос қўйгани ҳам шу феълидан...»

— Хўш, энди ошна, кўчишинг нима бўлди?— деди дабдурустдан Қаршибой ота.

Ҳаққул ота нима деярини билмай, гунг бўлиб олди.

— Ёки жойингни кўзинг қиймаяптими, а? Нимасини кўзинг қиймаяпти?— деди Қаршибой ота ишқори озиб ва юпунгина уйнинг у ёқ-бу ёғига кўз югуртириб кулди.— «Саҳобалар»никидай-ку. Менинг уйимни кўрганмидинг? Қанақа шинамгина эди. Меникени қўяверчи, одамлар савобли иш учун юрт ободлиги деб тоқи-равоғидан, ҳатто мол-жонидан кечишга тайёр-а! Бир кун туз еган жойингга қирқ кун салом бер деб қўйибди. Ахир ҳукумат шунча бошимизни силаб келаётган бўлса, алмисоқдан қолган қинғир-қийшиқ кулбалар ўрнига данғиллама уйлар, обод қишлоқлар қуришга киришса-ю, наники биз бош қўшиш ўрнига, тўғаноқ бўлсак! Бу, ошнам, кўрнамаклик эмасми? Аччиқ сўзларимга ранжимагин-ку, сен ўша маккор ялоқи эшон кетида юриб нима каромат кўрдинг?..

Эшонга тил тегизгани айил ботди чоғи, Ҳаққул отанинг равиш-рафтори ўзгарилди.

— Менга насиҳатингни қўй, нима бўлса...— «яратгандан кўрдим», демоқчи бўлган ерида,— пешанамдан кўрдим!— деди зарда қилиб.

Қаршибой ота, ўзини-ўзи мусичадай аянчли аҳволга солган ва саломатлигини хийли йўқотган ошнасига озор беришни истамаса ҳам, ичи қайнаб кетди.

— Аввало ўғлидан, қолаверса элатидан кечсин-да, яккамоховдай қоронғи уйга тиқилиб ётсин деб ёзганмикин-а, пе-

шанангга? Наҳотки сен шўрлик, яратганга шунча кўп ёмонлик қилган бўлсангки, сени қўш қўллаб урса-а, жон ошнам?..

Кўзларини юмиб, бошини қуйи солган Ҳаққул отадан садо чиқмади. Тоқати тоқ бўлган Қаршибой ота:

— Ҳов янга!— деб ташқарига қаради. Уғли билан гурунглашиб ўчоқ бошида куйманаётган Зухра буви, рўмолчаси билан бурнини беркитиб деразага яқин келди.— Бойингизнинг мияси айниб қопти. Давосига ўзимиз киришмасак бўлмайди. Юкларни тайёрлаб туринглар,— йигитлар билан келишиб олгач,— машина билан келиб кўчирамиз. Эртами-индин дарё бўғилиб, ҳадемай омбулга сув тўлади. Яна кечиксаларинг,— деди кетини кулгига олиб,— яратганнинг қаҳрига баттар учраб, сув остида қоласизлар, тушундингизми?..

У ортиқ пачакилашиб ўтиришни бефойда билди-да, йигитларни имлаб ўрнидан қўзғалди. Бунга кўрган Зухра буви: «Қутлуғ уйдан қуруқ кетманглар, гиргиттон»— деб туриб олди. Тез орада, «Абдухоликжон топган пулга келган масаллик»дан сабзиси билан гуручи бир-бирига илашмаган палов сузиб келди. Палов кетидан сопол тоғорада чалоп кирди...

Қайтиш чоғларида Қаршибой ота ошнасининг кўнгли учун:

— Холикни олдинда қолдирсакмикан?— деган эди, Ҳаққул ота унга ишонмайроқ қараб турди-да, кейин, номус кучли деди:

— Йўқ, ишидан қолмасин. Денгиз қураётган бўлса, қураверсин. Ҳаммага, ҳаммамизга керак бу... ўртоқлари қаватида ҳунар ўрганиб, одам бўлса, биздан қоладигани шу,— деди ва фотиҳа ўқиди. Бу энди чинакам ризолик, оқ йўл тилаш эди. Зухра буви бўлса, нега жавоб бера қолдингиз, деб ғижинганидан юзини тирнаб қўйди.

Меҳмонлар Ҳаққул отани кўрсатиш учун доктор ҳам олиб келишга ваъда беришди.

14

Улар Ҳаққул отаникидан келарда бир йўла Ойдинкўлни томоша қилиб, эл ётар чоғи посёлкага қайтишди.

Холик каравога чўзилиб, «Ирригация иншоотлари»ни ва рақлай бошлади. Фарҳод эса, уч кундан бери чала ётган хатни ёзиб тугатиш учун столга ўтирди. Шу он бирдан коридорда эшиклар тақирлаб, шовқин-сурон бошланиб қолди. Ҳовлиқанча Тўлан кириб:

— Янгиликдан хабарларнинг борми?— деди ва болаларни ҳайрон қолдирганча, солдатча ер тепиниб танца туша кетди.

— Нима гап ўзи? Гапирсанг-чи тезроқ!..

— Тўй! Катта тўй!..

— Қачон экан?— деди хаёли хатда бўлган Фарҳод, пул йиғиб приёмник совға қилишмоқчи бўлган ёшуллини кўзда тутиб.

— Эртага!— деди энтикиб Тўлан ва ҳозирданоқ бошлаб одамлар тўғонга тўпланишаётганини билдирди. У, чиндан ҳам шу кунларда кутилаётган катта тўйни — дарё бўғиш маросимини айтаётган экан.

Бу хушxabардан улар шу заҳотиёқ тўғонга югуришди.

Тўғон ва унинг атрофларини кундузгидай ёритган прожекторлар шуъласида тумонат одам уймалашмоқда эди. Айниқса «йўлак» ёни гавжум. Икки қирғоққа тизилишган одамлар бир-бирларига интилишиб, алланималар дея қичқиришмоқда, лекин уларнинг овозларини ҳар кунгидан ҳам шахдамроқ, ҳайбатлироқ чиқаётган бульдозерлар гулдуриси босиб кетмоқда. Бульдозерларнинг неча ҳафтадан буён кечаю кундуз муттасил ишлаши натижасида тўғон атрофидаги тепаларнинг тити-пити чиққан ва улар ўз ўринларидан сурилиб келиб икки қирғоқда тоғ ҳосил қилган эди. Дарё эса, инсонлар қўлидаги пўдат машиналар азмига ҳали замон жиловини бериб қўйишидан беxabар, ўз йўлидан бамайлихотир пишқириб оқмоқда эди.

Қирғоқдагилар сафига келиб қўшилган Холиқнинг диққатини Эшамат тортди. Яхшигина кийиниб, сочини стилча тарашлатган, қўлига таёқ тутиб олган Эшамат, ёнбошидаги бульдозер атрофида оқсоқланиб юрибди. Гоҳ таёғи билан бульдозерчига йўл кўрсатгандай бир нималар деб имлайди, гоҳ машина эгарига минмоқчи бўлади, бульдозерчи эса мингизмайди. Холиқ ўз кўнглида, Эшамат бульдозерчиларга бошлиқ бўлиб иш кўрсатиб юрибди шекилли, деб гумон қилди ва ҳаваси келди: «Мен ҳам тезроқ ҳунарманд бўлсам, одамлар ўртасида кадрлироқ бўлардим». Кейин Фарҳоддан сўради:

— Эшамат нима вазифада?

Фарҳод парвосиз ҳолда кифтини қоқди. Тўлан кулиб деди.

— Ҳозирги вазифаси — аризабозлик. Прорабликдан четлатилган эди, сен билан Фарҳоднинг устидан ариза бериб юрибди. Бошлиққа ва комсомол бюросига: «Фарҳод ошна-оғайнигарчилик қилиб, безорини ўз қанотида сақлаб юрибди», дейди.

Холиқ, яна ишим бузиларкан-да, деб хавотирга тушди. Фарход, пинагини бузмай, деди:

— Товуққа тушида дон киради, дейишади-ку. Унинг ўзи оғайнигарчилик билан иш юргизиб ўрганган-да. Шу топда ҳам бульдозерга ўтаман деб, ошналарига осилиб юрибди.

— Хонаси келди, бир ўзимни кўрсатиб қўяй деяётгандир-да?— деб тахмин қилди Холиқ.

— Худдакаш,— деди Фарход.

— Бу яқинда машина минаман деб хомтама бўлмасин,— деб қўйди Эшаматдан буткул ихлоси қайтган Тўлан.

Эртанги катта тўйнинг сўнгги тараддудидан четда қолишни истамаган йигитлар, дарё қирғоқларида сайр этиб тонг оттиришди.

Эрталабдан бошлаб жамики каттадан-кичик тўғонга қараб отланди. Посёлкада қурилаётган биноларнинг ҳавозалари, контора, почта, ҳатто болалар боғчасигача ҳувиллаб қолган, чойхона ва ошхоналарнинг дудбуронларидан тутун чиқмай қўйган эди. Посёлкадаги ҳаёт тўйхонага — дарё бўғиладиган жойга оқиб бориб жамланган эди.

Сув омбори теварагидан тўй овозасини эшитиб томоша кўргани ва қурувчиларни муборакбод қилгани машина-машина меҳмонлар, от, эшак араваларда колхозчилар келишаверди. Меҳмонлар орасида чўпонлар, каналчилар, катта идора хизматчиларидан тортиб министрларгача бор эди.

Қурувчилар бугун мезбонга айланишган. Уларнинг чеҳраларидан тўйбошиларда бўлгани каби шодлик билан ҳаяжон аримас, катта дастурхонга таклиф этгандай, меҳмонларга қурилиш участкаларини кўз-кўз қилишмоқда, ўз ишлари ва ҳаётларидан гурур аралаш сўзлаб беришмоқда эди.

Каналчиларни экскаваторчи полвон йигит бошлаб келган эди. Уни биринчи бўлиб Холиқ кўрган бўлса-да, ўзини четроқ олиб юрган эди. Полвон тўғонни томоша қила бориб, Холиққа кўзи тушди. Уни чақириб олди-ю:

— Бир кўринганча қайтиб бормадинг ҳам, қочқоқвой, мана, ўзиниз келдик меҳмон бўлиб,— деб қадрдонларча сўрашди.

— Яхши,— деди Холиқ ҳам энди ўзини дадил тутиб,— бу ёқда ишлар кўпайиб кетди.

— Кўриб турибман,— деди полвон астойдил қойил бўлиб,— ишларинг зўр. Табриклайман!

— Раҳмат,— деди сиполик билан Холиқ ва бу жавоби ўзига ғалати туюлиб қизаринди. Кейин меҳмонларни «йўлак»

томондаги халойиқ олдига бошлади. Дарёни бўғиш фақат меҳмонлар учунгина янгиллик бўлмай, тўғон қураётганларнинг аксарияти бундай фавқулодда воқеани биринчи кўришлари эди.

Халойиқ кўзи тўғоннинг икки қаноти кифтидаги тоғдай юксалган тупроқ уюмлари орқасида саф тортиб турган бульдозерларда. Улар жангга ҳозирланган танклардай команда кутишарди. Тепанинг кўзга яққол кўринарли ерида қизил байроқча ушлаган Сергей Андреевич пайдо бўлди. У қанчалик вазмин ва иш кўрган бўлишига қарамай, ҳозир қаттиқ ҳаяжонда, кўзлари ёнар ва овози қалтирарди. У тўпланганларни тантанали воқеа билан қутлади.

— Ижозат этинг, ўртоқлар, ҳужумга!— деди-да, бульдозерчиларга имо қилиб байроқчани кескин силкитди.

Зўр «ура» ҳайқириви кўтарилди. Машиналар баробар ҳаракатга келиб, сурон билан наъра тортганча, икки қирғоқдаги тупроқ уюмларини «йўлак»ка сура кетишди. Тўғондан ўн метрча пастда оқаётган сувга минут сайин неча тонналаб нам тупроқ ағдариларкан, бундан чиққан гувиллаш ва кучли шаршара овозлари машиналар гулдуриси билан аралашиб кетди. Булар одамларнинг ҳайқиривига қўшилишаркан, қудратли бир ғалаён кўтарилиб, даштни ларзага келтиргундай бўларди.

Ҳиқилдоғидан сиқиб бораётган тупроққа қаршилик кўрсатиб сув қутулар, ўйноқлар ва қаттиқ пишқириш билан ўзига йўл очишга интиларди. Баъзан куч йиғиб тўлқин урган сув, тупроқни суриб ўзига йўл очиб кетар, аммо тепадан усти-устига босиб тушган оғир тупроқ уюмлари яна сувнинг елкасидан таппа босиб жилитмай қўярди. Шу алпозда орадан икки соатча ўтгач, сув буткул тўсилиб, ўз изига кўндаланг тушган говни ялай-ялай орқага ва тўғон девори бўйлаб котлованга ёйила бошлади. Йўлига оқиб турганда ўлчовлик бўлиб кўринган сув, оқими тўхтагач, шу қадар тез атрофга ёйиларканки, гўё шамолда тўқайга ўт кетгандай. Котлованда сув кўпайган сари тўлқин ҳам кучаяр, говни ўпириб кетмоқчи бўлиб, ўрганган йўлига жон-жаҳди билан ўзини урарди. Аммо одамлар унга бўш келмас, говни баландлаш ва маҳкамлаш учун ҳужумни бўшаштирмай давом эттиришарди...

Азамат инсоннинг бу мардона ишини қувватлагандай, кўкда қуёш чарақларди. Уз-ўзидан ўйин-кулги бошланиб, тўғон бўйлаб шод ва шўх қийқириқлар кезарди.

Бабу бошлиқ ҳаваскорларнинг концерти энди авжга чи-

қиб бораётган эди, беқарор ва бесубут дашт ҳавоси ўзгарилиб, томошанинг белига тепадиган бўлди, ёмғир томчилай бошлади, шунга қарамай, давом этган ўйин-кулги чошгоҳга борганда, одамларни толиқтирди. Тамадди талаб бўлганлар томошага берилган ошпаз ва самоварчиларни ўз ишига жўнатишди. Кайф истаб қолган айрим йигитлар дўкон мудирини судраб бориб, томоқни хўллаб ҳам улгуришган эди.

Холиқ билан Фарҳод маслаҳатлашиб, каналчиларни чой ичиргани ётоққа олиб кетишди. Улар гурунглашиб ўтириб, энди бир пиёладан чой ичишган, Холиқ кези келганда, ўзини оқлай деб, қудуқ воқеасидан оғиз очган эди ҳамки, шу он девордаги қора карнайдан Тўланнинг овози эшитилиб қолди. У участка ва бригада бошлиқларини ҳозироқ тўғонга етиб келишга ундамоқда эди. Унинг ҳансираб нафас олишидан қаттиқ ҳаяжони сезилиб турарди. «Тинчликмикин»? деб ҳаммалари бир-бирларига қараб олишди-ю, ўринларидан туришди.

* * *

Тўғон бетинч, одамлар ҳаяжонда. Бу боягидай шод-хурамлик ҳаяжонига ўхшамасди. Сергей Андреевичнинг:

— Бу ёққа, болалар, бу ёққа!— деган шиддатли овози эшитилди. Унинг афти ва ҳаракатида аввалги осойишталик ўрнини изтироб ва ғазаб эгаллаган эди. У йигитларни ҳамон бульдозер ишлаб турган ерга — «йўлак-ка» чақирмоқда эди. Шу ёққа кетаётган одамлардан бирининг:

— Авария, авария!— деган хунук ва бўғиқ овози чиқди-ю, шамолга соврилиб кетди.

Чиндан ҳам бир ўпирилиш юз берганга ўхшаб қолди. Буни аниқроқ кўриш учун йигитлар Сергей Андреевич кетидан тўғон нишабига ўрмалаб тушишди. Котловандаги сув шамолда чайқалиб келиб метин қирғоққа пулемёт отилгандай зарб билан шарақлаб урилар, яна ўшандай куч билан орқага, ўнларча қадам нарига қайтиб кетарди. Шундагина энг остки бетон плитанинг зеҳидан «дарча» очилгани билинди, ҳар гал сув отилиб келганда, «дарча»га ўпириб кираётгани яққол кўринди.

Асабий бир ғулгула орасида ҳар ким ўпирилишнинг сабабини ўзича бичиб-тўқимоқда эди:

— Плита маҳкам лайвандланмаганидан бу!..

— Бутун бало «қулф» пойдеворининг қотириб шиббалазмаганида!..

— Бу, газетада коммунистик меҳнат зарбдори деб кўкка кўтарилган ўша омадларнинг кашфиёти!..

— Сувнинг шу қутириши бўлса,— деди кимдир жуда кўпиртириб,— ҳали замон «йўлак» остидан кўпориб чиқади!..

Тўлан унга бақириб берди:

— Нафасингни ел учирсин-э, касофат! Кўпоргунча қараб ўтирармиди, шунча одам!..

Кечадан бери ухламай қаттиқ толиққан ва яқинда кўринмай қолган Шерҳожиев уйқули кўзларини ола-кула қилиб етиб келди. Сергей Андреевич унга ғазабланди:

— Иш ҳали битгани йўқ-ку, қаёққа ғойиб бўлдингиз?.. Аввалги топшириқ ўринлатилмаган экан-да?

Жиддий аҳволни кўриб капалаги учган Шерҳожиев пешанасига қаттиқ урди. Тунов кунги мажлисдан кейиноқ Сергей Андреевич Шерҳожиев билан бу ерни келиб кўрган ва ҳақиқатда «дарз» кетиш эҳтимоли борлигини билиб, тезда қайтадан мустаҳкамлашни буюрган эди. Ҳозир Шерҳожиев эсанкираганидан, «Ўтган кунни ҳордиқ тўғри келиб қолди» деб важ қилди.

— Шу ҳам баҳона бўлдими? Қайф-сафога берилиб, эсан чиқардим деяверинг,— деди бошлиқ, Шерҳожиевнинг ишлар юришиб турганда, хурсандликка «оз-моз отиб» қўйишини билганидан.

Сергей Андреевич бошқа ҳеч нарса демади-ю, дарҳол ўпирилишни йўқотиш чорасини ўйлади ва ўз тажрибасига суяниб, бундай чорани топди. Одамлар билан машиналарни ишга солди. Ҳадемай, лом, парма ва белкурак билан қуролланган йигитлар, омонат сезилган плитани кўчиришга киришдилар. Уларнинг ишларига бетиним тўлқин халал бериб турарди. Айниқса, бордондай плита ўрнини ўйиш ва шиббалаб тош, тупроқ ётқизишга келганда, иш оғирлашди. Қанча зўр бериб тупроқ, тош тўкишмасин, тўлқин урганда ювиб «дарча» ўрнини баттар ўйиб юбормоқда эди.

Шу чоғ Фарҳод билан Тўлан бир кучоқ қоп топиб келишди. Унларча йигитни ишга солиб, белкуракларда қопларга тупроқ тўлдира бошлашди. Кейин узун сим арқон топиб уни пастга «арғимчоқ» қилиб туширишди-да, икки учини қирғоқдаги йигитларга тутқозишди.

— Ана энди арғимчоқ учиб туриб ишлаш мумкин,— деди-да, Фарҳод эпчиллик билан пастга тушди. Унга бир неча йигит эргашди. Холиқнинг ҳам ғайрати қистади, шерикларимдан четда қоламанми деб, шартта костюмини ечди-ю, уларга

қўшилди. Улар юқоридан ташланаётган тошларни, тупроқли қопларни «дарча»га боса бошлашди. Бироқ орқадан балоқазодай келган тўлқин уларни ҳадеса уриб йиқитар, чирпирак қилиб комига тортмоқчи бўларди. Аммо тўлқин қайтган ҳамон улар яна ишга тутинишарди. Сувнинг қалтис ҳазили устига, тош-харсанглар оёқ босиб туришга халақит берарди. Шамол тобора кучайиб, тўлқинни баттар авж олдирарди. Холиқ қизишиб кетиб арқонга суюнишни ҳам унутган, балиқдай сувга шўнғиб-шўнғиб чиққанча ишини давом эттирарди.

Қирғоқдагилар уларнинг абжир, чаққон ҳаракатларини ҳаяжон ичида кузатиб туришарди. Ўз раҳбарлигидаги участкада кўнгилсиз ҳодиса рўй берганидан юзи шувут бўлган Шерҳожиев, Сергей Андреевичнинг соясида оёғи куйган товуқдай ўралашиб юраркан, кимдир: «Мана, кўриб қўйинг одамларнинг регисини!»— деб уни баттар ўсал қилди. Бу вақт ҳаммадан ҳам Қуралайнинг ҳаяжони ошиб тушарди. Холиққа ҳар гал сув чангал солганда, Қуралай бир ирғиб тушар, юраги орқасига тортиб кетарди. Бошқалар сувдагиларга: «Бўш келмаларнинг, шоввозлар, дадил бўлларинг» — деб қичқиришса, Қуралай зўр бериб: «Ҳазир бўл, кўзингга қара, секироқ!»— деб жовилларди. Шу он унинг ёнида пайдо бўлган Бабу: «Намунча куйинмасанг. Унинг жони жон-ку, бошқаларники жон эмасми!»— деб таъна қилди. Қуралай сиртига юқтирмади. У Холиққа бўлган муносабатини эндиликда ҳеч кимдан яширмай қўйган эди. Холиқ комсомол мажлисидаги Қуралайнинг танқидини унутолмай, ундан аразлаб қолган. Қуралай ҳам у билан гаплашиб кетишга баҳона тополмай юрган эди. Ҳозир эса ҳаммасини унутди.

Тўлқин қутургандан қутуриб борар, уни писанд қилмаётган беҳаловат, ўжар одамларни ямламай ютмоқчи, сомон парчасидай учуриб юбормоқчи, ўзининг юз йилларча ҳукм сурган бошвоқсизлигини яна кўрсатмоқчи эди. Йиғитлар ҳам қаттиқ туриш бериб, бу ёввойи, маккор кучдан устун кела олишларини исботлашмоқчи эди. Табиат билан одам ўртасидаги тенгсиз жанг поёнига яқинлашганда, бирдан Холиқ кўринмай қолиб, ҳаммининг ўтакасини ёрди. Бу сафар сув уни бирдан юлқиб ўз дамига тортди ва анча ергача олиб кетди. Холиқ ўзини аранг ўнглаб қулочкашлаганича қайтишга интиларкан, тўлқин уни қирғоқ томон коптокдай отди. У чалп этиб тошлар устига тушди-ю, яна туриб ишга тутинди. Бироқ энди аввалги шахти йўқ, ҳар минут чаккасига қўлини олиб борарди. Унинг бу нотинч ҳаракатини пайқаган Қуралай,

овози борича уни чақирди. Холиқ «ҳечқиси йўқ» деб бошини лиқиллатди. Чамаси буни Тўлан ҳам сезиб турган экан, гим-настёркаси билан шимини ечди-да, труси билан ола-була денгизчи майкасида пастга ирғиди. Холиқни қўярда-қўймай қирроққа ҳайдаб, ўрнини ўзи эгаллади.

Ранги ўчиб, дағ-дағ титраётган Холиқ бошидаги оғриқни яширмоқчи бўлса ҳам, тирқираб оқаётган қон ошкор қилиб қўйди.

— Ахир, эҳтиёт бўл, деб неча марта айтдим-ку!— деди жиғи-бийрони чиққан. Қуралай. Холиқ ҳамон гинасини унутмагани учун юзини тескари буриб турар, Қуралай эса куйиб-пишиб янгигина кўк рўмолчаси билан унинг пешанаси ва чаккасини артар, аммо қон тўхтамасди. Харсанг тош ё темир тилиб кетдими, ё бўлмаса сув ичида бошқа бирон кор-қол бўлдими, Холиқнинг ўзи ҳам билмасди.

Тўпланганлар ичидан Бабунинг истеҳзоли гапи эшитилди:

— Ўзи ҳам ўлар-тириларига қарамай, жонини жабборга берса-я! Чатоғи чиқиб юрганидан, бир қаҳрамонлик кўрса-тиб ном чиқарай деди-да!

— Чучмаллигинг қолмас экан, Бабу!— деди Қуралай аччиғланиб.— Биров ўлай деса, биров кулай дейди. Нима қилсан қаҳрамонликни савдо-сотикқа ўхшатиб!..

Йигитларнинг бири тортишувга аралашди:

— Қуралай тўғри айтяпти. Агар киши ўз молини бўридан қўриқласа, шунга ҳам ўлжа тама қиладими?

Аварияни эшитиб етиб келган ҳамшира, Қуралай ёрдамида Холиқнинг бошини боғлади. Қалин қилиб ўралган пахта ва дока устидан ҳам қон ўтиб кетавергач, Холиқни Сергей Андреевичнинг «виллис»ида медпунктга олиб келишди. Ҳамшира унинг кийимини ўзгартираётганда елкасидаги мўмата-лоқ қамчин изини нарида турган Қуралай кўриб қолди ва баттар ачинди:

— Вой, елканг ҳам лат едимиз?

— Йўқ, бу тузалган эски яра,— деб қўйди у ёғини айтмай Холиқ.

Қон кетган сари Холиқнинг аҳволи оғирлашмоқда, ранги оқариб, нафас олиши қийинлашмоқда эди. Қуралай Холиққа иссиқ қанд чой ичираркан, ҳадеб:

— Қалайсан, қаттиқ оғримаяптими?— деб сўрарди.

Бошидаги алам-ситамни сездирмасликка тиришиб, тишини-тишига қўйиб ётган Холиқ бўлса:

— Сал-пал... ҳеч гапмас...— дебгина жавоб берарди...

Бўрон тили ҳамма ёқни ялаб-юлқаб қишдагидай совутиб юборган эди. Тўғондаги авариянинг олдини олгунча бир ҳолатга тушган йигитлар дийдираб-гезариб қайтишди-ю, ётоқларига тарқамай, медпунктни ўраб олишди. Тўлан билан Фарҳод «виллис»да кечаси қидириб топиб келишган қишлоқ врачлари, ҳоли оғир беморга ҳозироқ қон қуйиш зарурлигини айтди. Қонни кимлардан олиш керак, деган савол кўндаланг келди. Қон берадиган кишилар ёш, соғлом, бақувват бўлиши шарт, аввало, албатта беморнинг яқин ўртоқларига мурожат этишга тўғри келади, деб маслаҳат берди врач. Аҳволнинг жиддийлиги ва врачнинг маслаҳатини деразадан билиб турган болалардан беш-олтитаси эшикка ёпирилишди. Врач, уларга, олдин қонларининг группасини текшириб кўражанини айтган эди, Фарҳод, вақтни кетказмаслик учунми ё чинданми, яқинда бир муносабат билан комиссиядан ўтганда, қони биринчи группа чиққанини астойдил уқтира кетди. Ҳамшира ҳам буни тасдиқлади. Биринчи группа ҳаммага ҳам тўғри келаверадиган бўлгани учун врач ишонч билан дастлаб Фарҳоддан қон олди. Кейин, эшикдагилар «бизни ҳам текширинг» деб тиқилинч қила кетишди. Булар орасида яқиндаги мажлисда «Холиқ ҳайдалсин» деб қўл кўтарганларнинг ҳам борлиги Фарҳодни ажаблантирди.

Дастасиз кўзойнак таққан врач коридорга чиқди ва лекторларча салмоқли, мулойим товушда:

— Бу ерда, жиянчалар, кино кўрсатилаётгани йўқ, бир инсоннинг ҳаёти сақлаб қолинмоқда. Илтимос қиламан, тинчлик, осойишталик сақлансин,— деб шовқинни босди. Сўнг, худди физкультура мусобақасига танлагандек, ҳар бир боланинг гавдаси, мускуллари, афти-башарасига кўзойнаги тепасидан синчиклаб разм солди. Булар орасидан ўз талаби, ўлчовига мос келадиганларни ажратишга қийналиброқ турди, чунки тўғон воқеасидан кейин болаларнинг афти-ангори янгигина касалхонадан чиққанга ўхшарди. Ҳатто, ўша «пўкон»нинг ҳам афтидан шу топда безгак иси келиб турарди. Болалар врачнинг дудмол қарашига тушунолмаб тоқатсизланиб туришаркан, врачнинг кўзи хиёл оқсоқланиб коридорга кирган Эшаматга тушди. Эшаматнинг ялғарс гавдаси, ўн кунча ишга чиқмай янада тиниқиб, қонталашган башараси врачнинг диққатини тортмай қолмади.

— Сиз ҳамми, жиян?— деди врач, Эшамат яқинлашгач.

Афтидан бу ерга ҳангама талаб бўлиб чиққан Эшамат врачнинг саволини «ўзингизни кўрсатмоқчимисиз?» деган маънода аглаб:

— А?.. Йўқ...— деганича нари ўтиб кетди. Орқасидан врач елкасини қисиб, болалар бўлса нафратланиб қолганларини пайқамасди.

Холиқнинг тепасида термилиб ўтирган Қуралай, врач қайтиб киргач, ийманибгина секин сўради:

— Ўртоқ доктор, қонни фақат эркак болалардан олиш шартми?

Врач унга қизиқсиниб қаради ва хонанинг нариги бурчагига имлади-да, ғоят самимий, оталарча қараш билан шивирлади:

— Сиз кими бўласиз, оппоқ қизим?

Қуралай берган саволидан лушаймон еб, ўзини йўқотди:

— Шундоқ... бирга ишлаймиз... ўртоқ...

— Ҳмм... мен... бўлсам...— врач айтаётган гапини ўзгартди.— Ўртоқдан ҳам аъло экансиз. Нима иш қиласиз, оппоқ қизим?

— Бетончилик...

— Бай, бай, бай!.. Мен бўлсам, мураббиями, педагогми деб ўйлабман,— деди врач, шундоқ нозик қизнинг бетончи бўлиб ишлашига ақли бовар қилмай. Сўнг, Қуралай узатган чойдан ҳўплаб, маслаҳат берганнамо сўзлай кетди.— Асли сизда медицинага қобилият кўпроқ кўринади. Чунки, медицина ходимининг биринчи хусусияти — одам бўлиш! Қонни бўлса, йигитлар беришди. Етади. Хотиржам бўлинг, керак бўлса, яна оламиз.

Қуралай ҳайратга тушди ва «Ҳамма ҳам одам-ку» дегандай қилиб кулди.

— Гапим ғалатироқ туюлди, чамаси, а, қизим?— бемор безовта бўлмасин деб, боягидан ҳам оҳиста товушда давом этди.— Мен одам деганда инсонийликини, кишиларга муҳаббатни кўзда тутяпман. Ҳа, қизим, яқинингми, бегонами, бари бир, одамга ўзингни бағишлаш, фидо қилишни айтапман. Агар сен ўз толеингни бировнинг саломатлигида, роҳат-фароғатида кўра билсанг, бунга не етсин. Қани энди ҳаммага баравар насиб бўлаверсайди бу! Е гапим чакким?

Қуралай ёқимли бир дoston тинглаётгандай кўзларини сузиб ўйга ботган эди. Инсон қувончидан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган, тан олмайдиган, балки ўз кекса ҳаётида кўплаб кишиларни турмушга қайтариб бахтиёр қилолган бу

ажойиб, шу билан бирга беҳад камтар кишига маҳлиё бўлиб қолган, миясида чуваланиб юрувчи саволлар жамланиб бир ипга тизилаётгандай эди. Врачнинг нуроний сиймоси, ўзи ярашиб тушган чўққи соқолини Қуралай нечундир Охунбоевга ўхшатиб юборди ва кўнглидан ўтказди: «Оддий одамларнинг донишманди экан!»

Қуралай тонг отгунча бемор ёнида бўлди. Болалар ҳам ярим кечада, беморнинг ҳарорати сал тушиб уйқуга кетгандан кейингина ётоқларига тарқалишди. Яна икки топқир қон қуйилгач, эрталабга бориб Холиқ кўзини очди ва каловланиб ўрнидан турмоқчи бўлди. Врач қўрқиб, тагин ҳарорати кўтарилдими деб, бошини ушласа, йўқ — тузук.

— Безовта бўлманг, жиянча, ишларингиз жойида, ҳаммаси бажол — деб тинчлантирди врач.

— Авария-чи? — деди ёмон тушлар кўриб чиққан Холиқ.

— Аллақачон битказиб келишди. Айтишларича, аввалгисидан ўн чандон мустаҳкам бўлиб кетибди...

Врач кетарда, Холиққа то ўзи рухсат бермагунича қимир-ламасликни, агар қимирласа, хафалашиб қолажagini уқтирди. У, кунига бир марта келиб кўриб кетар, бошқа вақтларда Холиққа медсестра билан Қуралай қараб туришарди. Қуралай унга чой ичказиш, овқат егизишдан ташқари кундалик янгиликларни етказиб турарди. Холиқни, айниқса, бригада ҳаёти, ким қандай ишлаётгани, бўш вақтда нималар қилишаётгани, икки сменада ишлаётган ва кейинги кунларда руҳи пастроқ бўлган Фарҳоднинг кайфияти қизиқтирарди. Уч кун деганда у зерика бошлаб, ўз ишини соғинди.

— Хотиржам бўл, ишинг аввалгидай юриб турибди. Узим ўрнига қўяяпман, — деди кулиб Қуралай.

Холиқ Қуралайнинг кам уйқуликдан киртайиб, яна ҳам чиройлироқ кўринган чаросдай тим қора кўзларига термилди:

— Қийналаётгандирсан-а?..

— Ҳеч бир, — деди Қуралай, толиқаётган бўлса-да, сир бой бермасдан ва тумбочка устида қалашган идишлар, доридармонларни йиғиштира бошлади. Унинг қўл ва лаб ҳаракатларидан тортиб киприк қоқишигача разм солиб ётаркан, Холиқ худди онаси эркалаган болаларда бўладиган бир ички ҳузур туйди. Бейхтиёр Қуралайнинг қўлини ўз кафтига олди. Шу аснода унинг вужудда беқиёс бир қувонч билан ачиниб ҳисси қўшилишиб, бу икки ҳис бир-бирини енгиб, бир-биридан устун келишга интилгандай бўлди ва Холиқ титраб кетди.

— Ҳа, нима бўлди, этинг увишяптими?— деди Қуралай ва устидаги адёлнинг ён-верини қистириб қўйди.

— Агар онанг ҳаёт бўлганда, сени шу ерларга юбормасди, сени қийнаб қўймасди!— деди Холиқ юрагида тўлқин урган туйғусини босолмай.

— Нега ундоқ дейсан?— деди Қуралай аразлаганнамо. Чунки бу унинг куч лаёқатига ишончсизлик, камситишдай бўлиб туюлди. Онаси ёдига тушиб хўрлиги келди-ю, яна касални безовта қилмай деб ўзини босди.

— Қўлингни қара,— деди Холиқ боягича ҳаяжон билан Қуралайнинг майин бармоқларида белкурак тутишдан ҳосил бўлган нўхатдай-нўхатдай гуддаларни кўрсатиб.

Холиқнинг камситиб эмас, ачиниб гапирётганини фаҳмлаган Қуралай, панжаларини «чақа-чум» қилиб кулди.

— Ишчининг қўли-да, қурилишда ишлаганим биллиниб турса ёмонми? Қизиқ, сенинг гапинг ҳам Фарҳоднинг гапига ўхшаб кетди. У аввалига: бу қўллар игна-ипчиқдан бошқага ярамайди деб юрарди. Шерҳожиев бўлса, кўнглида меҳрибонлик қилган бўлиб, дерди.— Қуралай қиқирлаб сўзлади.— «Қўлларинг қалам-қоғозга хўп келишади. Асли ўзинг катта-роқ столда ўтириб бир идорани обод қилиш сиёқинг бор. Бу чанг-тўзонда, қаланғи-қасанғилар ичида юриш сенга ярашмайди. Қўявер, яқинда сени конторага олдираман. Бошлиққа бир оғиз айтсам, сўзимни қайтармайди...» Тавба, худди мен стол эгаси бўлишга ўлиб тургандай...

— Ҳар ким ўз гази билан ўлчайди-да. Энди нима деяпти?

— Энди дами ичига тушиб, саломимга алик олишга ҳам ҳоли йўқ бечоранинг,— деб ачиниб ҳам қўйди Қуралай.

Холиқ, нечук деб бақрайиб тураркан, Қуралай:

— Хабаринг йўқми, болалар келганда айтишмабди-да?— деди. Айтсаммикин, айтмасаммикин деб иккилангандан кейин айтмақолди: «Партбюрода Шерҳожиевнинг кўзбўямачилиги, яна аллақандай айблари очилган, вазифасидан олиниб, пастроқ ишга қўйилган, ҳозир марказий участкага Сергей Андреевичнинг ўзи қараб турибди».

Холиқнинг кўзлари чарақлаб, ўрнидан туриб кетаёзди.

— Ана шунақа безовта бўларсан деб янгиликларни айтмай юрувдим-да,— деди Қуралай елкасидан босиб.

Қуралай яна омборда сув кўпаяётгани сабабли Ҳаққул отани кўчириш пайида Фарҳод билан Қаршибой ота Аччиқ-кўлга кетишаётгани, кечадан бошлаб омборда қайиқлар суза бошлагани, болалар катта-катта балиқ тутишгани, яна алла-

қанча янгиликларни айтгани йўқ эди. Айтмаса ҳам, Холиқ дорилар ҳиди бурқсиган, ҳеч ким рухсатсиз киролмайдиган бу тор кабинетда қафасга тушгандай ётавериб юраги сиқилган эди.

Холиқ ҳамширага «ҳамма буюрганларингизни қиламан» деб ёлвора-ёлвора ётоғига кўчди. Қуралай, тансиққина деб, сув омбори балиғидан қовурди-да, медпунктга келса, касал йўқ. Қасал ётоғида соқолини чала-пула олганча кийимларини кийиб кўчага чиқиш ҳаракатида экан. Қуралайнинг диққати ошди. Ётмасанг докторга айтаман деб, пўписа қилса ҳам бўлмади.

— Бошинг бойлиқ, рангинг кетган, ахир шу аҳволда чиқсанг кўчадагилар нима дейди?

— Нима дерди!— деди докани ечиб ташлаб Холиқ. У ойнакчага қарамоқчи эди, Қуралай ойнакчани олиб қўйди. Холиқ ўпкаланди.— Нима, жуда хунукманми? Номус қиласанми? Номус қилсанг агар...

— Хўш? У ёғини айт-чи?

Холиқнинг тилига «узоқроқда юрарсан» деган гап келдию, қайтарди. Маъюсланганча ўшшайиб ўтириб қолди.

— Майли, хафа бўлсанг бўл, чиқмайсан,— деб ўз сўзида турди Қуралай.— Сал ўтгач инсоф қилиб унинг қўлига ойнакчани тутқазди. Холиқнинг кўзи, пешанаси аралаш қулоғи тепасида қориқ солгандай қон талашган яра ўрнига тушиб, қалампир чайнагандай афти буришди. Кейин Қуралайга докани бошқатдан бойлатди. Қуралай: «Тўхтаб тур, Фарҳод келсин, бирга чиқарсан»— деди-да, Фарҳодни излаб кетди.

Шу топда Холиқни ўзига чорлаётган нарсалар бўрондан кейинги очиқ ҳаво, ўртоқлари, жонажон соҳил, омборга тўлаётган сув, унинг шўх тўлқинларигина эмасди. Холиқнинг кўз олдига мункиллаб қолган отаси, йиғлаб қолган онаси келиб юраги эзилмоқда, агар қуввати етса, ҳозироқ бориб улардан хабар олишни мўлжалламоқда эди...

16

Фарҳод қишлоқдан аллақачон қайтган, ётоқда тағин болалар ҳалал бермасин учун бошқармадаги хоналардан бирига кириб, столга энгашганча хат ёзиб ўтирарди.

Дарё бўғилгани билан тўғоннинг иши камайгани йўқ, тўғонни кўтариш ҳали узоқ давом этади. Шу кунларда эса, «Йўлак»ни мустаҳкамлаш ва бетонлаш юзасидан сменадош

бригада тузилиб, унга ҳам Фарҳод қараб турибди. Қунига эрта билан соат еттида гоҳ чой ичиб, гоҳ наҳор чиқиб кетганича тун қоронғисида бурнидан тортса йиқилгудек бўлиб қайтади, на ўртоқлари билан ҳангамалашиб кўнгил ёзиш, на ўтариб китоб ўқишга ҳоли келади, хат ёзишга-ку инчунин. Хатни бундан ҳам кечиктириб юборса, онаси «оқ» қилиши турган гап.

«... Кечиринг, Саодатхон, бу хатимни бошлаганимга кўп кунлар бўлса ҳам тугатолмай юрибман. Бунинг сабаби, сиз ёзганча, «унутиб, кўнгилдан чиқариб» юборганимдан эмас. Сиз ҳар кун, ҳар соат ёдимдасиз. Иш вақтларимда ҳам, ўртоқлар орасида юрган-турганимда, қурилишга боғлиқ ё боғлиқ бўлмаган нарсаларга овора бўлган соатларимда ҳам сиз ёдимдасиз. Бироқ бу ердаги ҳаёт, айниқса, кейинги ҳафталар шу қадар қизғин ва беҳаловат бўлдики, одамни ўзига буткул қамраб олди. Буларнинг қайси бирини гапириб берсам экан сизга? Тўғон қурилишини тезлатайлик, денгизга эртaroқ сув ғамлайлик деб, одамларнинг на вақт ва на кучини аямаганимними? Денгиз билан бирга даштда обод, гавжум ишчи шаҳарчаси вужудга келтирилаётганиними? Ёки қурилишда ҳар кун, ҳар соат учрайдиган мушкулларни қандай осон қилаётганимизними? Ё бўлмаса, кечагина пода боқишу, ўроқ ўришдан бошқани билмаган оддий деҳқон болаларининг бугун ҳар хил янги касблар ортириб, ҳурматли ишчилар сафига ўтиб олаётганларини айттайми? Эҳтимол сиз, бу қурилиш фақат ҳунар ўрганиш ери бўлиб қолмай, одамларнинг феълиятворини, тақдирини ўзгартираётган катта бир турмуш мактаби ҳам эканини кўз олдингизга келтира олмассиз? У ёғини сўрасангиз, баъзи бир адашиб-улоқиб юрганлар ҳам шу ерда изга тушаётибди, бахт ва қадр тилаганлар шу ерда бахтини, қадрини топаётибди. Балки сиз, бошқалар билан ишинг қанчалик, ўзингни бил, ўзгани қўй дерсиз. Йўқ, жоним, кимки бу ерга бош уриб келибди, кемага тушганнинг жони бир дегандай, ҳамма билан бирга ўлиб, бирга тирилади. Ўзим ҳам чин ўртоқликнинг маъносини энди англаяпман. Ягона нишонга қараб бораётган кўпчиликнинг кучи-иродасини шу ерда кўриб, тушуниб оляпман. Агар одамлар бир-бирига бунчалик суянмаса, бир-бирига жонини фидо қилишга тайёр турмаса, даштнинг даҳшатли табиати, дарёнинг ваҳший қаршилигини енгиш мумкин бўлармиди!

Очигини айтсам, бошда бу ердаги ишга, турмушга кўникиб кетишим қийин бўлди. Баъзан ўз кучимга ишончим йў-

қолди, турли гумон-шубҳаларга берилдим. Фақат ўртоқлар далдаси билаң аста-секин шароитга кўника бордим, кўпчиликнинг тафти юрагимни илитди. Иш юришиб кўзга кўринган сари-чи, кўнглимда фаҳр туйғуси туғилиб қолди. Ҳа, толем ёр бўлиб, мард, фасур, фидокор кишилар ўртасига тушиб қолдимки, бундан шахрлансам арзийди. Агар ёнимга келсангиз, бу ишларга заррача ҳисса қўшсангиз, сизда ҳам шундай туйғу пайдо бўлармиди балки. Ҳа, бир кунмас-бир кун келишингизга ишончим бор, шунинг учун ҳам ҳамма гапни очиқ айтяпман. Бу сўзларимдан мени аввалгидай ўз-ўзига ортиқча ишонишда, мағрурликда айбларсиз. Майли, нима десангиз денг, мен ўзимга, ўзимдан ҳам ортиқ дилимга ишонаман. Мендаги бу ишончнинг мустаҳкамланишига, бир чеккаси, хатингиз ҳам сабаб бўлди. Айтинг-чи: хатингиз нега бунчалик ачиқ ёзилган. Агар юрак совиган, беҳис, бепарво бўлганда, бунчалик ачиқ-тизиқ қаердан лайдо бўларди? Хатингизни биринчи ўқиганимда, аъзойи баданимни совуқ тер босиб кетди. Яхшики, бу ҳол узоққа бормади. Ўзимни босдим, ана шу наштардек сўзларнинг келиб чиқиш сабабини, бу сўзлар остидаги ҳароратни пайқаб олдим.

Ҳамма гиналарингиз ҳам майли-ку, аммо «ваъдасида турмаган йигит» деганингиз жуда оғир ботди. Наҳотки мен сизга йўқ ердаги нарсаларни, афсонавий олтин тоғни ваъда қилган бўлсам. Тўғри, мен келгуси турмушимиз, қишлоғимизнинг келажаги тўғрисида хаёл суришни яхши кўрардим. Буларни ичимдан тўқимасдим, эшитган-билганларимни, ўзимдаги ишончни айтардим. Мен сув омбори яқин вақтларда даштимиз қиёфасини ўзгартиб юборади, деб қаттиқ ишонардим. Худди шу нарса юзага чиқяптику, ҳозир. Менинг сўзимга ишонмасангиз, шу районимиздан чиққан механик қиз Биби-хоннинг тунов куни «Қизил Ўзбекистон»да босилган «Даштдаги жаннат» деган мақоласини ўқинг. У, янги қишлоғимиз таърифини келтириб дебди: «Эскидан худо унутган даштимизда жаннат яратялмиз, келиб кўринглар. Бу жаннатнинг номини «Қоммунизм» қўйдик. Чунки бизнинг даштимизда коммунизм шу ердан бошланади дейиш мумкин. Бу ерда ҳамма нарса келажакни кўзлаб, келажак кишиларининг диди, талабига мослаб қуриляпти — биноларнинг пойдеворидан тортиб томигача, пахтазорлар квадратидан тортиб мевазоргача, болалар боғчасидан тортиб клуб, магазинларгача, борингки, истироҳат боғимиздан то туғруқхонамизгача...»

Сиз даштимизнинг жизгинак ёзини, бўронли қишини кўр-

дингиз-у, Фарғонангизга ўшатомай ҳафсалангиз пир бўлди. Энди келиб баҳорини ҳам бир кўрсангиз ёмон бўлмасди. Эдингизда бордир, иссиқ ёз куни ҳовлимиздаги қари шафтоли тагида ўтирганимизда, сиз: «Бир туп шафтолига саккизта тиргович қўйволиб, боғим бор деб юрибмиз-да» деган эдингиз. У вақтда бунга таъна эмас, ҳазилга йўйган эдим. Тўғри, бизда Фарғонадагидай анжир-анорлар, асал-новвот «умрвоқи» қовунлар, тил ёрар шакар ангурлар ҳозирча йўқ. Лекин булар бўлади, ҳаммаси бўлади! Балки Коммунизм кишилари, биз сув чиқариб кўкартирган бу боғ хиёбонларида сайр қилишар, шунда бизни эслаб «отасига раҳмат» дейишар... Эҳ, нималар деб додираяпман ўзим. Ахир яқин вақтда рўёбга чиқадиган нарсаларку булар. Ўзимиз яратган боғларда ўзимиз ҳам сайр қилармиз, ўшанда унинг меваларидан ўғил-қизларимизга ўз қўлларимиз билан узиб берармиз. Ахир бундан ортиқ бахт борми! Бу бахтни яратишда ҳамма тенгқурларим қатнашаётган бўлса-ю, наҳотки, менинг Саодатим — қалбимнинг бир пораси четда қолса!...»

— Шейр ёзипсизми дейман бекинволиб! — деди Фарҳодни қидириб юриб ойнадан кўзи тушган Қуралай. Фарҳод деразани очаркан, Қуралай унга Холиқнинг кўчага чиқаман деб хархаша ясаётганини арз қилди. Фарҳод, «ҳозир чиқаман» деганича деразани ёпди-да, кўп ўтмасдан кўчага чиқди. Қўлидаги койвертни почта қутисига ташлагандан кейин, югургилаганча ётоққа қараб кетди...

17

Бу вақт Холиқ сувоғи қурир-қуримас оқланаётган, бир ёқдан эшик қўндириб, бир ёқдан эълон-плакатлар ёпиштири-лаётган клуб олдида эди. Болалар ундан ҳол-аҳвол сўраша туриб ҳазилга олишмоқда эди:

— Холиқвой дейман, авария баҳонаси билан оқизоқ бўлишни ҳам ўрганиб олдинг-а!...

— Мана отнинг қашқасидай пешанангга муҳр ҳам босилди. Энди ҳеч ёққа адашиб кетолмайсан!..

Холиқ бу ҳазилларга энди аччиқланмай, илжайибгина қўярди. Чунки болалар унга беғубор, очиқ кўнгил билан, ҳадди сиб муомала қилишаётганини билиб турар, илгаригидай ерга уриб камситишдан асар сезилмасди. Болалар муомаласининг ўзгарилиб қолиш сабабини Холиқ «Ҳурмат тахтаси»-

даги рўйхатни ўқигандан кейин аниқроқ тушуниб олди. (Тахтада иккинчи бригада илғорлари қатори Холиқ Ҳаққулов номи ҳам кўрсатилган эди.) Атрофини қуршаганлар энди кўзига оғайнилардай яқин, меҳрибон кўрина бошлади. Қура-лай бўлса, Холиқнинг ёнидан ажралмас, ҳамон уни уринмасдан уйга кириб ётишга қистамоқда эди. Битта Эшаматгина Холиққа ранги-рухсорини кўрсатмасдан, подадан адашган қўйдаи нарида нима қиларини билмай юрарди. Негадир Бабу ҳам унинг яқинига йўламай қўйган эди.

Фарҳод келди. У Холиқнинг кўзлари лак-лак ичига тушган бўлса-да, руҳи тетиклигини, деворга плакат ёпиштираётганларга боқишаётганини кўрди-ю, ётоққа ҳайдаш фикридан қайтиб, кулиб қўя қолди.

Индиндан кечки мактабда, механиклар курсида машғулотлар бошланажаги, 8- март муносабати билан ҳаваскорлар концерт беражаги ва бошқа янгиликлар ҳақида эълонларни ўқиб чақчақлашаётган болаларнинг диққати бирдан янги катта плакатга тортилди. Бунда кўп босқичли космик ракета тасвирланган эди: ана у ўз кифтида Совет Иттифоқи герби нақшланган байроқни қўндириб фазога қанот қоқаркан, Ой Қуёшга салом йўллаб, учинчи Ер Йўлдоши эса оқ йўл тилаб қоляпти. Ер куррасидаги баҳодир инсонлардан янги йил совғаси келаётганига беҳад қувонган Қуёш эса, одатдан ташқари чарақламоқда... Яқинда учирилган ракета ҳозир болалар кўз ўнгида жонлангандай ўзига мафтун этди. Маҳлиё бўлиб қолган Фарҳод ҳам гўё ракетага қўшилиб парвоз этгандай руҳан тўлқинланиб кетди.

— Қандай тезлик билан учяпти, биласанларми? Секундига ўн бир километрдан ошиқ! Яшиндан ҳам, овоздан ҳам тез-а!

Беғамлиги билан танилган бақалоқ бола ваҳимага тушди:

— Бир кун бориб одам учади дейишади, шунга ҳеч ақлим етмай юрибди-да,

Фарҳоднинг кулгиси қистаб, унга деди:

— Бундан икки ё уч йил бурун биров сени бу ерга обкелиб «Яқинда шу қоқ дашт ўртасида денгиз бўлади» деганда, ақлинг етармиди?

— Бе-е, бундан уч йил бурунни қўй, — деди мўйловли ўспирин, — то дарёни гирибонидан бўғиб қўйгунимизчаям денгиз бўлишига ишонмай юрган бу пўкон, ҳафтафаҳм-пайтава-кулоқ!

Бақалоқ, иягини муштира тугиб, мўйловга ер тагидан еб қўйгудек ўқрайди ва:

— Елғон! Елғон! Бунга ақлим етмай бўпти. Ахир бу ерку. У бўлса — осмон! — деди-да, қўлини аввал пастга, кейин баландга бигиз қилди.

«Пўкон»нинг соддалиги хушчақчақ қаҳқаҳага сабаб бўлди. Кейин улар, чиндан ҳам космик ракетада одамнинг фазога чиқиши мумкинмикин, йўқмикин, деб жиддий баҳсга киришишди. Пировардида, учиши мумкин дегувчилар енгиб чиқди. Лекин «қачон?» деган саволга жавоб топиш осон бўлмади. Баъзилар «яқинда» деса, айримлар коммунизмда дерди. Ҳар қандай ишнинг мумкин қадар ботроқ юзага чиқишини истабгина қолмай, шунга астойдил ишониб, ошиқиб кутувчи Фарҳод эса:

— Кўрасиз, тез кунда учадил! — деди қатъий қилиб. У, ҳозирда Етти йилликнинг бошланиши коммунизм дарвозасига кирилганликнинг аломати экани, эндиги ҳар бир йил олдинги ўн йилларга тенг келишини айтиб, ўз фикрини исботлашга уринди.

Шунда ҳам бир-икки бола уни «хаёлпараст»га чиқариб қўйди. Қўпчилик бунга парво қилмай энди «Космосга ким, қандай бахтли одам чиқаркин?» деган савол устида бош қотириб, ўзаро тортиша бошлаган эди. Улардан баъзилари, космосга алоҳида билим, ирода, куч ва яна аллақандай ғайри табиий сифатларга эга бўлган инсонгина чиқса керак деса, баъзилари «ким билади, балким ўзимизга ўхшаган оддий граждандардан чиқиб қолар» деб тахмин қилмоқда эди.

Ичкарида каттакон картонга безак ишлаётган Тўлан, болаларнинг баҳсларига қизиқиш билан қулоқ солиб турди. Сўнг уларни ичкарига чақирди-да, деворий газетанинг янги сони учун материаллар ёзиб беришни сўради.

— Қанақа мавзуда? Нималар тўғрисида? — деган саволлар ёғилди.

Тўлан, ҳозир нималар тўғрисида ўйлашаётган, сўзлашаётган бўлсалар, шулар тўғрисида ёзиш мумкинлигини айтган эди, болалар ағрайиб қолишди. Тўлан изоҳ берди:

— Мана, мисол учун сизларни қанча нарса қизиқтиряпти: космик ракета, уни учирганлар, унда учадиган қаҳрамонлар. Етти йиллик вазифалари, коммунизм қурилишлари, яна шуларга ўхшаш ўзимизга яқин кўп нарсалар... Эҳтимол, баъзиларнинг «қани энди космик ракетада учадиган биринчи қаҳрамон мен бўлсам» деб орзу қилаётгандирсанлар. Тўғри эмасми? Шуларнинг ҳар биттаси бир мавзу, бир дафтар-да. Хоҳланг мақола, хоҳланг хабар, хоҳланг расм...

Болалар ўйланиб қолишди. Қуралайнинг дилига бир фикр келди-ю, айтишга ботинолмай илжайиб турарди. Тўлан сўради:

— Хўш, Қуралай, нима демоқчисан?

— Масалан... шеър бўлса-чи?

— Оҳ, қани энди,— деди хурсанд бўлиб Тўлан,— шоирнинг қизидан шеър чиқса кошкийди. Саккизинчи март боп-а? Қулинг ўргилсин иш бўларди.

Қуралайнинг қўлидан декламация қилиш келса ҳам, шеър ёзиш келишига ақли етмаган болалар унга ғалати қараб қўйишди. Қуралайнинг гапи туртки бўлиб, бошқалар ҳам ўз истакларини ўртоқлаша бошлашди. Қизиқарлироқ бир мавзу қидираётган Фарҳод бирдан ўртага чиқди.

— Биздан қурилиш илғорлари ҳақида хабар. Сарлавҳаси...— Яна ўйлаб олгандан сўнг.— «Етти йиллик йўлдошлари...»

— Во-о, маладес! Шунақасидан бўлсин!— деб бош бармоғини миҳ қилди Тўлан.

У ҳар қимнинг мавзуини бир қоғозга ёзаркан: «Сен-чи?»— деб Холиққа қаради.

— Мен нимани ёзардим?— деди чўчинқираб Холиқ.

Яна ҳазилкашларга гап топилди:

— Биринчи синовдан қандай ўтганингни ёзасан-да!

— Қандоқ қилиб Эшамат полвонни алла қилганингни ёза қол!

— Йўқ, чивиндай жонига қандай қилиб тегирмондан бутун чиққанини ёзсин!..

— Қарқуноқдан булбул чиққанини деб қўя қол-да!

— Билмадиларинг ҳамманг,— деди «пўкон» гап қўшиб,— қачон тўй бўлишини ёза қолсин...

Қаҳқаҳа зўрайди. Тўлан уларни зўрға жим қилди-да, Холиққа маслаҳат берди:

— Мана, сенга қовурғаси синмаган мавзу: ким эдинг, ким бўлдинг, ким бўлмоқчисан? Шу уч саволга жавоб топ, тамом вассалом!..

У материалларни топшириш учун кечқурунгачайин муҳлат берди. Лекин бу соатларда қалам-қоғоз олиб қадалиб ўтиришга ҳеч кимда тоби-тоқат йўқ эди. Чунки ҳаво очилиб, ҳамма ёқ қуёш селига ғарқ бўлган. Кечагина бетиним бўрон ва ёмғир дастидан эзилгандай шумшайиб кўринган посёлка бинолари бугун бор бўйини кўрсатиб, шинамроқ ва кўркамроқ тус олмоқда. Кўчалар ва ҳовлилардаги гўдак уйқусидан уйғо-

на бошлаган ниҳоллар минут сайин қаддини ростлаб, қуёш томон талпинмоқда, яшил куртакларга зар кукун каби қўнган тонгги шабнам кишининг баҳри-дилини очувчи илиқ шабадада ҳавога учмоқда. Айниқса шаҳарча атрофида салобатли ястанган тепалар, қирларда баҳор нафаси баралла гуркирамоқда. Қиш аёзидан намзада бўлиб бўғилган ва кўксига иссиқ тегиши билан яйраб, эркин тин ола бошлаган ернинг сийнасидан билинар-билимас ҳовур кўтарилмоқда, зеҳн солган киши ҳовур аралаш ердан намхуш сомонли, лой ҳиди димоққа ураётганини сезади. Бултур ёздан буён туллаган қари туядай яғири чиққан тақир дашт, ўз кўркини намойиш қилиб, яшил сепини ёймоқда эди. Теваракка қараб тураркансиз, бутун табиат гўё чимилдиқдан чиққан куёвдай ялқовланиб, беқасам тўнини елкасига ёпмоқда дейсиз...

Иигит-қизларнинг бир қисми чучмўма, бойчечак тергани қирга, бир қисми тўғон томонга йўл олди. Холиқ кейингиларга эргашаркан, Қуралайнинг имоси билан Фарҳод уни қолдирмоқчи бўлди, лекин Холиқ унамади:

— Йўлдан қайтарма, бари бир боришим керак.

— Сув совуқ ҳали, сенга тўғри келмайди ахир,— деди бўғилиб Фарҳод, ўзи каби Холиқнинг ҳам қайиқни кўзлаб бораётган гумон қилиб.

Холиқ сувга эмас, йўловчи машинада қишлоғига бормоқчи эканини айтгач, Фарҳод уни қолдириш йўлини излади. Эрталаб Қаршибой ота билан Аччиққўлга боришса, Ҳаққул отанинг уйида ҳеч зоғ қолмагани, унинг қачон ва қаерга кўчганини билолмай қайтишганини бошқачароқ қилиб тушунтирди.

— Даданглар кеча янги қишлоққа кўчиб кетишибди. Кўзлари анча тузукмиш. Қаршибой отам эшитибдилар...— Фарҳод ўз гапига ўзи ҳам ишониб кетганидан эртами, индин, Холиқ бир оз соғайгач, Ойдинкўлга бирга бориб келишга сўз бериб юборди.

Ўзи бормасдан отасининг кўчганига ишонқирамай турган Холиқ, Фарҳоднинг қатъий ваъдасидан сўнг сал тинчланди.

Шундай бўлса-да, у ўртоқлари кетидан қолмай тўғон томонга юрди.

* * *

Дарё елкасига девдай миниб олган тўғон Холиқ кўзига бир ҳафта олдингисидан баланд, бўйига одам бўйи қўшилгандай салобатли кўринди. Иигит-қизлар дорга тизилишган қушлар-

дай, метин тўғон қиррасига сафланиб, сув томошасига берилишди. Холиқ уларнинг қаторига кираркан, кўз олди жимирлашиб, боши гир айланиб кетди. Дарё тўсилгунча эски ўзанининг бир чеккасидан тармоқчаларга бўлиниб оққан сувлар ўрнида осмон тўнқарилгандай улкан бир ҳовуз ҳосил бўлибди. Ҳовуз суви кун сайин, соат сайин кўтарилиб, кенгроқ майдонни эгалламоқда, қиргоқлар тобора ёйилиб, бир-биридан узоқлашмоқда. Кишилар тўғри таърифлашганича, росмана бир денгиз юзага келмоқда эди. Бу янги манзара Холиқни нечоғлиқ қизиқтириб, ҳайратга солмасин, кейинги кунларда ишга қатнашолмай, шунча ўзгаришдан четда қолгани алам қилиб кетди. Лоп этиб Қаршибой отанинг уйида айтган сўзи эсига тушди: «Холиқ денгиз қураётганлар сафида...» Ён-веридагиларга ўнғайсизланиб қараб олди; қурилишга меҳнати сингганлар ана улар бўлади? Холиқ-чи? У сафга энди кирганда, фалокат бўлиб яна сафдан чиқиб қолай деди-ку... Нима, ўзига қолса шундай бўлай дебдими! Уни сафдан чиқармоқчи бўлган нарса, кўз ўнгида ўқтин-ўқтин қафасга тушган арслондай ҳар томон чайқалаётган ана шу сув эмасми? Бирдан юраги орқасига тортди: соат сайин ҳамла қилиб қиргоқлардаги уйлар, тиккайган дарахтларни аждаҳодай ямлаб ютаётган сув Холиқнинг қўрғончасига ҳам етиб бориб, уни кўмиб юборгандир балки!.. «Хайриятки,— деди ўз-ўзига далда бериб,— вақтида кўчишибди...» Унинг тасаввурида ўтган ҳафта кўриб келишгани — Ойдинкўл жонланди. Янги қишлоқ, янги уйлар... Дадаси билан ойиси хурсанд бўлишаётгандир. Қариган чоғларида кўкракларига шамол тегса ёмонми. Улар ўғилларини хўп зориқиб кутишаётгандир. Эртами-индин албатта боради Холиқ. Энди Қуралайни олиб боради. Қуралай ҳам йўқ демас. Ота-онаси икковини жуфт кўришса, худди орзулари ушалгандай бошлари осмонга етади!..

Тўғон гавжум бўлиб кетди. Қиргоққа баҳор ёмғиридай томчилар сачратаётган зилол денгизнинг кумушдай жимир-жимир жилоси ҳаммани ўзига имлар, бағрига тортарди. Йигит-қизлар унга толпинишарди. Қани энди ёз бўлса-ю, сув қўйнига шаппа-шаппа шўнғишса-да, яйраб-яйраб қулоч отишса, узоқ-узоқларга балиқлардек сузишиб хумордан чиқишса...

Болалардаги бу кайфиятни пайқаган Тўлан, уларни чап қанотга бошлади. Етти чақиримча келадиган тўғоннинг охирида, қиргоқнинг ётиқ ерида, йўғон қозиқларга икки қайиқ боғлаб қўйилганди. Тўлан уларнинг бирини бўшатиб ёнига Фарҳод билан Қуралайни чақирди. Қуралай, тагин зерикиб



қишлоғига жўнамасин деган хавотирда қайиққа Холиқни ҳам олиб чиқди. «Капитан»ликни Тўлан қўлига олди. Салқин денгиз шабадаси сочларни сийпалаб, ёниқ кўкракларга ҳузур бера бошлади. Орқада Қуралай билан ёнма-ён ўтирган Холиқнинг чеҳраси очилиб кетган, нималардир демоқчи бўларди-ю, қалбидаги мавж сўзлашга йўл қўймасди. Балки у, Қуралайга шодлик ва хаволик соатларида доим ёнида бўлгани, ўзига куч ва ишонч бағишлаб келгани, тойилиб бораётган чоғларида қўлтиғидан суюб қолгани учун миннатдорчилик билдиришни истаётгандир. Бу истак шу қадар чуқур ва зўрки, буни бир оғиз сўз билангина изҳор қилолмаслигини биларди. Баъзан теран туйғуларни сўздан кўра самимий ва шафқатли, маъсум ва соф кўз қарашлари яхшироқ ифодалай олади. Ҳозир иккисининг ҳолати шундай эди. Қайиқ денгиз ўртасига яқинлашиб, тўлқин кучайган сари бу ҳолат бўртиброқ кўринмоқда эди. Бевота депсинаётган қайиқнинг таъсирини кесиш учун иккови бир-бирига маҳкам суянишиб боришаркан, уларга Фарҳоднинг кўзи тушиб, дафъатан хаёлига хотинининг мактуби келди. Мактубнинг бир ерида Саодатхон: «Китобларда соф муҳаббатни кўп ёзишади-ю, мен ҳаётда буни кўрмайман» — деган эди. Фарҳод дилида у билан мунозарага киришди: «Соф муҳаббатни инкор қилиш — муҳаббат нималигини билмаслик аломати. Бағри тошдек қаттиқ, муздай совуқ кишиларгина шундай ўйлайдилар. Мен сизни бундай кишилар қаторига асло қўшгим келмайди, Саодатхон. Ишонинг, ҳаётда соф муҳаббат борлигини мана ўз кўзим билан кўриб турибман. Бу шундай қудратли куч эканки, бунинг азобию, роҳатини ҳам икки томон баробар кўраркан. Бунда сенинг бор манфаатинг, дўстинг манфаатига бўйсунаркан. Бу шундай шуъла эканки, икки қалбни баробар ёритиб, доғларни ювиб, ҳаёт йўлини ойдинлаштириб юбораркан... Эҳ, Саодатим! Кошкийди у бағримда юрақолса... Келармикин-а, менинг бахтим? Келар. Келиши керак, албатта. Кечиб кетмас. У кечса ҳам, мен кечолмайман-ку ахир!..» Шунда ёдига қайси бир газалхоннинг рубоисн тушди:

Ҳамма дарддан кўра айрилиқ ёмон,
 Ҳамма қайғудан ҳам ёмондир ҳижрон.
 Қўлимдан келмайди сендан айрилмоқ.
 Жонсан, жондан кечиш эмас-ку осон...

Сершиддат тўлқин унинг хаёлини бўлиб юборди. «Капитан» эса бепарво, қайиқни бешик-бешик долғалар қанотидан

чаптастик билан олиб ўтаркан, ўзи билган денгизчилар қўшиғини хиргойи қилмоқда эди. Кейин Фарҳоддан най чалишни сўради, Фарҳод ҳам, қўйнига қистириб келган найини қўлига олди. Ҳозирги ўз кайфиятига мос тушадиган «Наво»ни танлади ва уни шундай янградики, завққа тўлган ҳамроҳлари қайиқнинг сапчиб тўлғанишини ҳам сезмай қолишди. Куй ҳам-маларининг қалб туйғуларини бирдай ифодалаб, қуёшда мовий, кумуш, симоб, бинафша ва яна неча хил тусга кираётган тўлқин мавжидай товланмоқда эди.

Бу оҳанрабо куй ва денгиз сайри Холиқнинг қулф-дилини очиб юборди. Шавқ ичида Қуралайга деди:

— Г-гўзал-а?..

— Куйми?— деди бугун борлиғи билан таъсирланиб ўтирган Қуралай.

Холиқ Қуралайнинг янги белгилар пайдо бўлгандай ёқимли чехрасига, мижжасида ҳамишали табассум излари яширинган сеҳрли кўзларига ташналик билан термиларди, сўнг худди шундай суқланиб атрофга назар солди-да:

— Ҳ-ҳаммаси!..— деди.

Қуралай ҳам ўрқачсимон тўлқинларга, гоҳ узоқ, гоҳ яқин кўринаётган паст-баланд соҳилларга, уфқ билан туташган барикарам майсазорларга, ана шу табиат манзараларининг бариси устидан тожга жиға бўлиб тушган азамат плотинага, унда бахтиёр кезган одамларга кўз югуртди. Булар унга ҳар пайтдагидан кўра кўркамроқ, яқин ва жозибалироқ кўриниб кетди, юракдан чиқариб деди:

— Чиндан ҳам гўзал!

— Биласизларми, дўстларим, нима учун гўзал?— деди буларнинг суҳбатига қулоқ солиб ўтирган Фарҳод ва кўнглидагини ёрқинроқ ифодалаш учун муносиб сўз ахтарди. Дўстлари қатори дилдан ҳам ҳозир шу сўзлар кечарди:

— Чунки шу ҳаёт чашмасининг ҳар қатрасига менинг пешана терим томяпти, кўз нурим, нафасим, ақлим зарралари сингяпти. Буларнинг ҳаммаси эса юрак ҳарорати, демакки, меҳрим билан туташган. Меҳр-муҳаббат билан нимаки боғланган бўлса, бари гўзал; юрагимда меҳнатга, кишиларга ихлос туғдирган дўстларим эса азиз, жонажон!..

1961 — 1962

МУНДАРИЖА

КУКТЕРАК ШАБАДАСИ. ҚИССА	3
СУВ ГАДОСИ. ҚИССА	169

Назир Ҳаким.

Танланган асарлар: 5 томлик Ҳ. Назир; Редколлегия: А. Мухтор ва бошқ. Т: «Еш гвардия», 1978. (Урта ва катта ёшдаги болалар учун). Т. 2. 1978. 288 б.

Назир Ҳаким. Избранные произведения в 5 т. т.
Т. 2.

Уз2

ХАКИМ НАЗИР

Т О М II

Избранные произведения

Издательство „Ёш гвардия“—Тошкент—1978

Редактор С. Сайдалиева
Рассом В. Трасинова, Муқовани С. Субхонов ишлаган
Расмлар редактори Қ. Алиев
Техн. редактор Л. Буркина
Корректор М. Тонров

Босмахонага берилди 16/XI-1977 й. Босишга рухсат этилди 28/III-1978 й. Формати 60×84^{1/16}.
Қозғоқ № 3 Босма листи 18,0+0,25 форзац. Шартли босма листи 16,74 16,74+0,23 форзац.
Нашр листи. 16,3+0,37 форзац. Тиражи 30000. Баҳоси 70 т. Заказ 421 Шартнома № III-77.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети „Ёш гвардия, нашриёти, Тошкент,
Навоий кўчаси, 30

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари бўйича Давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасининг 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21,

H—M $\frac{70803-180}{356(06)-78}$ 129—78